

TEORIJA IN PRAKSA

6/2000

DRUŽBOSLOVNA REVIJA

TEORIJA IN PRAKSA

Družboslovna revija

Let. XXXVII št. 6
November / december 2000,
UDK 3,ISSN 0040-3598

USTANOVITELJ IN
IZDAJATELJ/Publisher
*Fakulteta za družbene vede v
Ljubljani*

GLAVNI UREDNIK/Editor
Igor Lukšič

SEKRETARKA/Secretary
Irma Vidmar-Vozelj

OBLIKOVALEC
/Designer
Ismar Mujezinović

IZVEDBA
Epromak

TISK
Tiskarna Jože Moškrič, d.d.

UREDNIKI/Associate Editors
*Ivan Bernik, Anton Grizold,
Marko Lah, Igor Lukšič,
Breda Luthar, Zdenka Šadl*

UREDNIŠKI SVET/Editorial
Advisory Board
*Milan Balažič, Marjan Brezovšek,
Ljubica Jelušič, Maca Jogan, Stane
Južnič, Andrej Kirn, Vlado Miheljak,
Zdravko Mlinar (predsednik),
Marjan Svetličič, Niko Toš,
Mirjana Ule, France Vreg*

MEDNARODNI UREDNIŠKI
SOSVET/International Advisory
Board
*Luigi Graziano
(University of Torino, Italija),
Michael T. Greven
(University of Hamburg, Nemčija),
Stein Kuhnle
(University of Bergen, Norveška),
Arend Lijphart
(University of California, USA),
Philippe Manigart
(Bruxelles, Belgija)
Helmut Willke
(University of Bielefeld, Nemčija),
Peter Dahlgren
(University of Lund, Švedska),
Henry Teune
(University of Pennsylvania, USA)*

Članki se referirajo v:

Political Science Abstracts, Sociological Abstracts, Cobiss, IBZ-International Bibliography of Periodical Literature, IBZ-DC-ROM, IBZ-International Bibliography of Books Reviews of Scholarly Literature, IBR-CD-ROM

Uredništvo/Editorial board

1000 LJUBLJANA, Kardeljeva pl. 5, tel. 061/1805-147, faks: 061/1805-108

Teorija in praksa je dostopna na internetu

[HTTP://WWW.UNI-LJ.SI/~FD_TIP/INDEX.HTML](http://WWW.UNI-LJ.SI/~FD_TIP/INDEX.HTML)

Naročnina za II. polletje 2000

za študente in dijake 3.000,00 SIT, za druge individualne naročnike 4.000,00 SIT,

za podjetja in ustanove 8.000,00 SIT, za tujino 9.000,00 SIT

Cena tega zvezka v prosti prodaji je 2.000,00 SIT

Revija izhaja ob podpori Ministrstva za znanost in tehnologijo in Ministrstva za kulturo Republike Slovenije.

TEORIJA IN PRAKSA

družboslovna revija

Letnik XXXVII, št. 6, str. 1003-1179

Ljubljana, november - december 2000

ČLANKI**KIBER-TEORIJE, METODOLOGIJE, PRAKSE**

Uvodni zapis	1007
Luka KOGOVIŠEK: Merjenje spletnega oglaševanja	1008
Matej KOVAČIČ: Zasebnost v informacijski družbi	1019
Katja LOZAR MANFREDA, Vasja VEHOVAR, Zenel BATAGELJ: Veljavnost interneta kot anketnega orodja	1035
Tanja OBLAK: Mitske podobe o 'Življenju na mreži'	1052
Franc TRČEK, Matej KOVAČIČ: Kiberseks in pornografija na internetu	1069
Franc TRČEK: Problemi informatizacije Slovenije	1082

MIGRACIJE V SLOVENIJI IN EU

Milena BEVC: Notranje in zunanje selitve v Sloveniji v devetdesetih letih po regijah	1095
Barbara VERLIČ CHRISTENSEN: Migracijska politika Evropske skupnosti in Slovenija	1117

PREVOD

Theda SKOCPOL: Tocquevillov problem	1132
-------------------------------------	------

STROKOVNA SREČANJA

Simona KUSTEC: Poletna šola European Consortium of Political Research	1153
---	------

PRIKAZI, RECENZIJE

Ciril Ribičič: Podoba parlamentarnega desetletja (France Vreg)	1155
Darko Lubi: Jedrsko širjenje po hladni vojni (Vinko Vegič)	1157
Tim Allen, Jean Seaton (ur.): The media of conflict (Nenad Senić)	1162
Thomas L.Friedman: The lexus and the olive tree (Blaž Lenarčič)	1165

AUTHOR'S SYNOPSES

1168

KAZALO LETNIKA XXXVII

1172

ARTICLES**CYBER-THEORIES, METHODOLOGIES, PRACTICES**

Editorial note	1007
Luka KOGOVIŠEK: Measuring Internet Advertising	1008
Matej KOVAČIČ: Privacy in Information Society	1019
Katja LOZAR MANFREDA, Vasja VEHOVAR, Zenel BATAGELJ: Validity of Internet as a Survey	1035
Tanja OBLAK: Mythic Images About the 'Life on the Web'	1052
Franc TRČEK, Matej KOVAČIČ: Cyber-sex and Pornography on the Internet	1069
Franc TRČEK: Problems of Informatisation of Slovenia	1082

MIGRATIONS IN SLOVENIA AND EUROPEAN UNION

Milena BEVC: Internal and External Migrations in Slovenia in the 1990s by Regions	1095
Barbara VERLIČ CHRISTENSEN: EU Migration Policy in Slovenia	1117

TRANSLATION

Theda SKOCPOL: The Tocqueville Problem	1132
--	------

EXPERT MEETINGS

Simona KUSTEC: Summer School 'European Consortium of Political Research'	1153
---	------

REVIEWS

Ciril Ribičič: The Image of the Parliamentary Decade (France Vreg)	1155
Darko Lubi: Nuclear Extension After the Cold War (Vinko Vegič)	1157
Tim Allen, Jean Seaton (eds.): The Media Conflict (Nenad Senić)	1162
Thomas L. Friedman: The Lexus and the Olive Tree (Blaž Lenarčič)	1165

AUTHOR'S SYNOPSES

1168

ANNUAL TABLE OF CONTENTS (XXXVII)

1172

Izbor člankov, ki ga ponujamo v branje, predstavlja avtorske poglede na problematiko družbenega delovanja v kibernetnem prostoru. Tako kot so različni znanstveno-raziskovalni interesi v tematskem sklopu predstavljenih avtoric in avtorjev, tako so tudi raznovrstne teme in pristopi k njihovi obravnavam. Kljub tej pestrosti me je ob urejanju sklopa "glodalo" vprašanje skupnega imenovalca izbranih člankov. Spomnil sem se na zelo znano in pogosto citirano izjavo najbolj slavnega pisatelja tako imenovane kiberpank generacije piscev znanstvene fantastike Williama Gibsona, da "ko pišem o tehnologiji, pišem o tem, kako ona že sedaj vpliva na naša življenja". To ločnico med pripadniki kiberpank piscev in njihovimi predhodniki lahko uporabimo kot skupni imenovalec tukaj zbranih člankov. Vsi v sklopu predstavljeni avtorji so tudi aktivni uporabniki kibernetnega prostora, ki na ravni vsakdanje izkušnje doživljajo družbene interakcije v njem. Nekateri od nas smo tudi zasvojenosti s kibernetnim prostorom in ne pristajamo na reklamni slogan, da "sta svetova dva".

Skoraj odveč je pripomniti, da procesi informatizacije in predvsem računalniško posredovanega komuniciranja radikalno spreminjajo družbeno-prostorsko organizacijo vsakdanjega družbenega delovanja. Razumevanje kvalitativnih razlik in vpliva slednjih na strukturacijske procese, skratka relevanten opis družbenih sprememb je nujen tako za razumevanje dolgoročnih trendov kot tudi za načrtovanje razvojnih politik informatizacije na različnih teritorialnih ravneh in vedno bolj v predvsem vsebinsko različnih oblikah omrežnega povezovanja.

Vsi avtorji in avtorice so ali raziskovalci ali študenti na Fakulteti za družbene vede. Namen sklopa je širši domači družboslovni publikli predstaviti delo mlajših kolegov, ki - upam si reči - ne zaostajajo tako glede informiranosti kot tudi glede družboslovne prodornosti v primerjavi z obravnavami sorodnih tematik v tuji periodiki oziroma jih celo prekašajo (na primer projekt Raba interneta v Sloveniji). V tematskem sklopu zbrani pogledi na terminološke zagate, metodološke pristope in probleme, informatizirana telemesta, vprašanja zasebnosti in nadzora, politike informatizacije, odnose uporabnikov do kiberseksa in pornografije, ... predstavljajo izvirne avtorske prispevke, ki ne le da pojasnjujejo kompleksne in pogosto protislovne družbene spremembe, ampak tudi kažejo, da obstaja v slovenskem družboslovnem prostoru novi val sociologov, komunikologov, družboslovnih informatikov in metodologov, ki aktualno in kritično problematizirajo najnovejše trende.

Upam, da bo ta sklop omogočil njihovo večjo prepoznavnost in odmevnost ter s svojo aktualnostjo prispeval tako k ponovni popularizaciji temeljnih družboslovnih študijev kot tudi omogočil odgovore na vprašanja, ki si ga postavlja izvršilna oblast, ko se sprašujejo, kako in s katerimi politikami naj pospeši informatizacijo. Če ne drugega, upam, da bo ugotovila, da ima sogovornike tudi v domačem znanstvenem prostoru.

Franc Trček

urednik tematskega sklopa

MERJENJE SPLETNEGA OGLAŠEVANJA IN AKTIVNOSTI UPORABNIKOV INTERNETA

Povzetek. V članku obravnavamo in primerjamo najpogostejše uporabljene metode merjenja aktivnosti uporabnikov Interneta, pri čemer se posebej osredotočamo na merjenja povezana s spletnim oglaševanjem. Obravnavamo merjenja, ki temeljijo na zapisih na spletnih in oglasnih strežnikih (web-server in ad-server centric) ter merjenja, ki temeljijo na preučevanju uporabnikov Interneta (user-centric). Opozorimo na temeljne prednosti in slabosti vsake med njimi, pri čemer razpravo umeščamo v širši kontekst metod za zbiranje podatkov.

Ključni pojmi: Internet, obiskanost, merjenje, oglaševanje, log analiza, ankete

Uvod

Z razmahom svetovnega spleta (storitve www) je postala obiskanost posameznih spletnih središč pomemben indikator priljubljenosti in tudi relevantnosti posameznih spletnih vsebin. Z razvojem spletnega oglaševanja so se pojavile potrebe po natančnejšemu merjenju in spremljanju aktivnosti uporabnikov interaktivnega medija, predvsem zaradi medijskega načrtovanja in evaluacije učinkov oglaševalskih akcij (Return on Investment).

Oglaševalec, ki se odloča o tem, na kateri spletni predstavitvi bo oglaševal, želi predvsem vedeti:

- koliko ljudi bo videlo njegov spletni oglas (koliko ljudi obiše spletno stran na kateri se nahaja njegov oglas)
- kakšne so socio-demografske lastnosti obiskovalcev (ali obiskovalci medija predstavljajo ciljno občinstvo za oglaševani produkt, storitev...)

Med oglaševalsko akcijo in po njej pa:

- koliko ljudi je, ne le videlo, temveč tudi stopilo v interakcijo s spletnim oglasom (kliknilo nanj) in na podlagi tega morda izvedlo tudi nakup na ciljni strani oglaševanja, navadno oglaševalčevi spletni predstavitvi.

Obenem je postala obiskanost spletnih predstavitev pomembna tudi za lastnike spletnih predstavitev - ponudnike oglaševanja, saj je njihov zaslužek neposredno odvisen od števila vpogledov v spletne oglase (in/ali klikov nanje)², ki jih uspejo zagotoviti oglaševalcu.

¹ Luka Kogovišek, diplomirani sociolog

² Odvisno od modela zaračunavanja oglasnega prostora. Trenutno na Internetu prevladujejo hibridni plačilni modeli, ki so kombinacija tarifiranja števila vpogledov in števila nakupov na ciljni strani oglaševalca, kar v praksi pomeni, da je oglaševalčev zaslužek deloma odvisen od števila vpogledov, ki jih uspejo zagotoviti oglaševalcu, deloma pa od nakupov, ki so posledica klikov na spletne oglase.

Zato, da bi zagotovili vse za oglaševalca pomembne informacije, so se v praksi izoblikovali številni servisi (podjetja in druge organizacije), ki bodisi merijo število posameznih dogodkov na spletnih predstavitev bodisi zagotavljajo točnost in poštenost tovrstnih meritev. Spet druge raziskave pa se ukvarjajo predvsem s preučevanjem načinov uporabe Interneta (vedenjem uporabnikov), kar v okviru navedenih potreb prinaša informacijo o socio-demografskih profilih uporabnikov določenih spletnih predstavitev.

CASIC (Computer Assisted Survey Information Collection)

V pričujočem tekstu bomo predstavili tri različne merske metodologije na katerih temeljijo tovrstne raziskave, ki jih bomo še prej umestili v širši kontekst računalniško podprtih metod za zbiranje podatkov CASIC. Skupna lastnost teh metod je združevanje faz v postopku pridobivanja informacij, ki ga shematsko predstavljamo spodaj.

Slika 1: Veriga pridobivanja informacij

Zbiranje podatkov	Upravljanje s podatki	Interpretacija podatkov, informacije	Modeli	Sistemi za podporo odločanju
-------------------	-----------------------	--------------------------------------	--------	------------------------------

Vir: Blattberg, Glazer and Little: "The information value chain" v: Baker, 1998

Zgoraj predstavljeni model opisuje proces transformiranja surovih podatkov v informacije, ki se uporabljajo za podporo odločanju. Prva faza je zbiranje podatkov, vse kasnejše pa procesirajo zbrane podatke in ustvarjajo dodano vrednost. Druga faza (upravljanje s podatki) zajema preoblikovanje podatkov v oblike, ki so ustrezne za nadaljnje korake. Naslednja faza prevaja surove podatke v informacije, četrta faza predstavlja statistično modeliranje informacij, ki jih v petem koraku s pomočjo sistemov za podporo odločanju prevajamo v uporabne informacije.

CASIC metode s pomočjo tehnologije praviloma združujejo zgoraj navedene diskretne faze v proces z manjšim številom korakov. Na primer CATI (computer assisted telephone interviewing) združuje postopke anketiranja, editiranja in vnosa podatkov v računalniške baze v enoten postopek anketiranja.

Preden se poglobimo v metodologije raziskovanja uporabnikov elektronskega medija (Interneta), si na kratko oglejmo zgodovino razvoja CASIC metod in temeljne izboljšave, ki jih je tehnologija vnesla v metode raziskovanja.

CATI (computer assisted telephone interviewing) temeljna (prva) CASIC metoda je CATI, ki je prva aplikacija z neposredno uporabo računalniške tehnologije v procesu zbiranja podatkov. CATI metoda ni prinesla le avtomatizacije nekaterih do tedaj manualnih procesov, temveč jih je tudi nerazdružljivo povezala. Nastale so številne programske podprte oblike vprašalnikov,

metode za šolanje in nadzorovanje anketarjev, računalniška tehnologija pa je korento spremenila tudi sam način anketiranja.

CAPI (computer assisted personal interviewing)

Z razvojem mikroprocesorjev je postala možna izdelava manjših, zmogljivejših in ne predragih računalnikov. V sredini in konec 80. let se je v ZDA naglo vzpela industrija osebnih računalnikov (PC-jev), ki je imela za posledico tudi nagel razvoj programske opreme. S kasnejšim razvojem računalniških mrež in koncepta odjemalec-strežnik, kot tudi novih programskih tehnik (objektno programiranje), so se vzpostavili pogoji za razvoj ustrezne programske in strojne opreme, ki je omogočala vzpostavitev CAPI metode. Respondenta ni bilo več potrebno (prek telefona) privedi k računalniku, temveč so lahko anketarji nesli računalnik k respondentu. Z uvedbo CAPI metode se je tako spremenilo zlasti neposredno (face-to-face) anketiranje.

Vzpon CASI metod (computer assisted self-interviewing)

Medtem ko sta metodi CATI in CAPI prinesli številne tehnološke izboljšave (kvantitativne izboljšave) v proces zbiranja podatkov, pa je CASI metoda prinesla izboljšave predvsem v kvalitativnem smislu, zlasti na področju merjenja občutljivih vprašanj, kjer pomeni odsotnost anketarja ključni moment, ki prispeva k "bolj resničnim odgovorom" respondentov. Druga pomembna prednost CASI metode pa je - ob odsotnosti anketarjev - tudi redukcija stroškov, saj se izognemo vsem stroškom, ki so povezani z naborem, šolanjem in nadzorom anketarjev.

1010

Metode prihodnosti in njihov presek s sedanjostjo

Številne raziskave zbirajo podatke o nekem preteklem vedenju respondentov (posameznikov, organizacij...). Vsi ti podatki navadno že obstajajo v obliki atomov, toda ker je pot do teh atomov bodisi pretežka bodisi predraga, naprošajo respondente, da jih posredujejo prek vprašalnikov. Podatki o rojstvu, šolah, ki smo jih obiskovali, o vsaki oceni, ki smo jo prejeli, so zabeleženi in shranjeni. Vsak nakup, ki smo ga opravili, vsak znesek, ki smo ga plačali, način plačila, vse to je že zabeleženo. Temeljni problem je, da vsi ti zapisi obstajajo bodisi na papirju, shranjeni kot atomi, bodisi v elektronski obliki (primarni biti), vendar v formatu in prostoru, kjer so težko dostopni. Večina tovrstnih raziskav zbira informacije tako, da respondente naproša, da se spomnijo teh dogodkov ali da poiščejo te atome ter bite in jih posredujejo anketarjem.

Nekateri futuristi (Negroponte, Tapscott, Rawlins v: Baker, 1998) napovedujejo, da bo tehnologija ta problem kmalu odstranila, saj bodo v bližnji prihodnosti vse informacije shranjene v elektronski obliki, kot biti. Hkrati pa napovedujejo vzpostavitev novega problema, to je varovanje zasebnosti posameznika. Čigava last bodo vsi ti osebni podatki, ki se neprenehoma zbirajo?

Kot bomo videli v nadaljevanju, so prav metode merjenja vedenja uporabnikov elektronskega medija (Interneta) tiste, ki že danes v celoti izkoriščajo tovrstne "primarne bite", ki se zapisujejo na spletnih in oglasnih strežnikih³.

Merjenje aktivnosti uporabnikov interaktivnega medija

Trenutno prevladujejo tri različne metode merjenja aktivnosti uporabnikov interaktivnega medija, ki s skupnimi močmi zadovoljujejo potrebe zahtevnega oglaševalca, ki želi poznati občinstvo medijev, obiskanost medijev in učinkovite meritve za oceno in evaluacijo oglaševalske akcije. Razlikujejo se glede na metodologijo, pa tudi glede na objekt raziskovanja. Ločimo med metodologijami, ki temeljijo na:

- *spletnih predstavitev*, objekti merjenja so zahtevki v log datotekah spletnih strežnikov (uporaba primarnih bitov)
- *spletnih oglasih*, objekti merjenja so zahtevki v log datotekah oglasnih strežnikov (uporaba primarnih bitov)
- *uporabnikov Interneta*, objekti merjenja so uporabniki interaktivnega medija (uporaba primarnih bitov in/ali CATI, CASI)

Vsak izmed načinov merjenja ima svoje prednosti, nobeden med njimi pa sam ne pokriva celotnega spektra aktivnosti uporabnikov interaktivnega medija (Fa-stInfo, 1999). V nadaljevanju si bomo podrobneje ogledali vse tri.

Merjenje na podlagi spletnih predstavitev (analiza log datotek)

Log je tekstovni (ascii) zapis o zahtevkih na strežniku (primarni biti), v katerega se zapisujejo podatki o odjemalcu (spletnemu brskalniku) v času komunikacije med brskalnikom in spletnim strežnikom. Značilen zapis o obisku sestoji iz naslednjih podatkov:

1. IP-stevilka računalnika in/ali ime računalnika (hostname)
2. datum in čas obiska
3. podatki o zahtevkih po posameznih vsebinah (datotekah)
4. koda (pove, ali je bil vsak zahtevek uspešno izveden)
5. velikost datoteke, za katero je bil sprožen zahtevek
6. spletna stran, s katere je prišel obiskovalec
7. brskalnik in operacijski sistem obiskovalca

Spodaj predstavljamo tipičen zahtevek za prikaz spletne strani, ki ga je sprožil uporabnik Interneta prek spletnega brskalnika.

³ Spletni strežnik je strojna in programska oprema, ki omogoča delovanje storitev na Internetu na osnovi tehnologije "strežnik - odjemalec", kjer uporabnikov brskalnik (odjemalec) priključuje spletne vsebine z oddaljenega spletnega strežnika (strežnik). Oglasni strežnik je najpogostejše strežnik oglaševalske mreže (ad network), katerega funkcija je poleg distribucije tudi hranjenje spletnih oglasov. Na oglasnem strežniku je navedno nameščen program za upravljanje in načrtovanje prikazov spletnih oglasov ter beleženje in prikaz statistik. Oglasni strežnik omogoča dinamično prikazovanje in postavitev spletnih oglasov na predpisana mesta na spletnih straneh. V povezavi z bazo podatkov omogoča tudi ciljanje, npr. glede na uporabnikove socio-demografske lastnosti.

209.167.195.11 - - [26/Jan/1999:04:47:38 +0100] "GET /ris98/surveys98.html HTTP/1.1" 200 12022 "http://www.ris.org/" "Mozilla/4.0 (compatible; MSIE 4.01; MSN 2.6; Windows 95)"

V prvem polju je vedno zapisano ime gostujočega računalnika (hostname) ali IP-številka računalnika (209.167.195.11).

Informacija o datumu in času obiska je nadvse pomembna in omogoča opazovanja datumskih in časovnih gostitev obiskov, tako v okviru enega dneva kot tudi meseca (in poljubnih časovnih intervalov). S pomočjo takšne informacije tudi razberemo, ali je npr. začetek oglaševalske akcije povzročil porast obiska na spletni predstavitvi oglaševalca. (26/Jan/1999:04:47:38 +0100).

S podatki o zahtevkih posameznih elementov vidimo, kolikokrat je bila sprožena zahteva po prikazu določene datoteke (*GET/ris98/surveys98.html*). Navadno vsaka stran vsebuje več elementov (datotek) in ko obiskovalec obiše stran, se sprožijo zahtevki zanje⁴. Kadar je med zahtevanimi datotekami tudi oglas, se za beleži vpogled. Iz zaporedja zahtevkov razberemo tudi zaporedje strani, po katerih je šel uporabnik. Na ta način lahko razberemo t. i. analizo poti, ki nam pokaže, katera pot je najpogostejša in kje obiskovalci najpogosteje zapustijo naše strani.

HTTP-koda pove, ali je bil prenos uspešen (200)⁵. Velikost (12022) zahtevane datoteke.

Podatek o strani, s katere je prišel obiskovalec (*http://www.ris.org/*), je bistven z več vidikov. Če oglašujemo, imamo s tem nadzor nad številom preskokov. Vsak prišlek s strani, kjer oglašujemo, je kliknil na oglas in prek hiperpovezave prišel na naše (ciljne) strani, kar je razvidno iz log datoteke. Kadar v zapisu obiska ni podatka o strani, s katere naj bi prišel obiskovalec, potem sklepamo, da je bodisi neposredno vtipkal naslov strani v brskalniku bodisi je stran priklical s pomočjo že prej shranjenega naslova. Na ta način lahko sklepamo o novih in ponovnih obiskovalcih naših strani.

In končno, neredko se zgodi, da obiskovalec pride na naše strani s pomočjo iskalnika (npr. AltaVista), ki je našo stran razvrstil med zadetke glede na iskalne besede. V tem primeru bo ustrezno polje v log datoteki razkrilo tudi uporabljene ključne besede (iskalno frazo) obiskovalca. S pomočjo teh podatkov lahko programsko prilagodimo našo spletno predstavitev tako, da dosežemo kar največje število obiskovalcev⁶.

Ob koncu zapisa sledijo še podatki o brskalniku in operacijskem sistemu obiskovalčevega računalnika ("Mozilla/4.0 (compatible; MSIE 4.01; MSN 2.6; Windows 95)).

S posebnimi programskimi orodji analiziramo zapise v log datoteki in razberemo akumulirane statistike merjene spletne predstavitve za določeno časovno obdobje, tipično za mesec dni. Na ta način razberemo med drugim tudi mesečno število obiskov določene spletne predstavitve, število različnih obiskovalcev pa tudi število zahtevkov za spletne oglase (vpogledi) itd.

⁴ Če zahtevamo spletno stran, na kateri je pet grafik, se bo v log datoteko zapisalo šest zahtevkov (eden za hitri dokument in pet za grafike).

⁵ Code = 200; oznaka za uspešen prenos.

⁶ S tehniko ključnih besed v okviru HTTP-protokola lahko izpostavimo tiste ključne besede, po katerih našo spletno predstavitev spletni iskalniki najpogosteje najdejo.

Med ponudniki spletnega oglaševanja trenutno prevladuje merjenje, ki temelji na zapisih v log datotekah na spletnih strežnikih. Tipično gre za merjenje števila zahtev za določene spletne strani in druge spletne elemente (tudi oglase). Tovrstno merjenje zagotavlja popis celotne populacije zahtev, ki ni obremenjeno s statističnimi napakami vzorca. Od tod dejstvo, da tovrstno merjenje omogoča precej natančnejše analize aktivnosti dogajanja na spletnih predstavitev kot denimo pabelna merjenja dejavnosti uporabnikov Interneta, o katerih bomo spregovorili v nadaljevanju. Merjenje, ki temelji na zapisih log datotek na spletnih strežnikih, daje tudi popis vseh izpostavitvev in interakcij uporabnikov s spletnimi oglasi, kar je precej pomembnejša informacija, kot zgolj število zahtev po spletnih straneh. Pomembna prednost te metode je tudi ta, da nima nikakršnih težav pri štetju aktivnosti, ki jo sproži uporabnik z delovnega mesta, iz institucij (šol, fakultet...) ali pa uporabnik iz druge države, kar ne velja za raziskave na nacionalnem vzorcu uporabnikov Interneta.

Slabost tega modela je v tem, da v večini primerov meri zgolj zahtevke po spletnih straneh in drugih spletnih elementih. Z drugimi besedami, meri le število spletnih strani in oglasov, ki jih strežnik pošlje odjemalcu, in ne število dejansko prikazanih strani in oglasov v brskalnikih uporabnikov, zaradi česar štetje ne zajema vseh, s "proxy" strežnikov in/ali "cacha" uporabnikovega računalnika, prikazanih strani⁷.

Obenem model tudi ne zagotavlja demografskih podatkov o uporabnikih, pa tudi ne statistik kot sta doseg in frekvenca, saj so enote merjenja zahtevki in drugi dogodki v okviru HTTP-protokola in ne uporabniki Interneta. Zaradi neenotnih standardov so tudi primerjave med različnimi merjenji težko izvedljive in pogosto obremenjene s številnimi napakami⁸. Najpogosteje se neenotnost merjenja izraža pri zahtevnejših spletnih elementih (t. i. okvirji, dodatna uporabniška okna, javanski programi).

Ne nazadnje pa so pri merjenju, ki temelji na zapisih v log datotekah na spletnih strežnikih, neločljiva prisotna nesoglasja v interesih, saj je merjenje pogosto v rokah medija (ponudnika oglaševanja) samega. Od tod izvira potreba po neodvisnem nadzoru organizacij, ki niso neposredno udeležene pri delitvi dobička od prodaje oglasnega prostora.

⁷ "Proxy" ali posredniški strežnik omogoča ponudnikom dostop do Interneta in drugim posrednikom (npr. podjetjem z lastno računalniško mrežo, Intranetom...), da najpogosteje zahtevane spletne strani svojih uporabnikov shranijo lokalno (v pomnilnik na "proxy" strežniku). Zahtevki za spletne strani (tudi oglase), ki so realizirani že na "proxy" strežniku, se običajno ne prenašajo do spletnega strežnika, kjer je izvorna spletna predstavitev. To pomeni, da se takšni zahtevki na izvornem spletnem strežniku ne evidentirajo, kar v praksi pomeni, da ponudnik oglaševanja izgubi sled za vsemi zahtevki, ki se realizirajo na oddaljenem "proxy" namesto na izvornem strežniku, s tem pa tudi zaslužek. Problem je deloma rešljiv z različnimi tehničnimi nastavitvami, popolnoma pa le ob uporabi posebnih (dragih) sistemov. "Cach" je pomnilnik na "proxy" strežniku ali na lokalnem trdem disku obiskovalčevega računalnika (odjemalca).

⁸ Nekateri ponudniki oglaševanja merijo vpogled, ko se oglas popolnoma naloži v uporabnikov brskalnik, druge predstavitve pa, ko je na njihovih strežnikih zabeležen zahtevek za spletni oglas, ne glede na to, ali je bila distribucija oglasa do uporabnika uspešna. In še tretje, ki uporabljajo vrtljive oglase, pa beležijo vpogled takrat, ko je spletni oglas 8 sekund na uporabnikovem zaslonu in ga zamenja naslednji oglas v vrtljivem ciklu.

Merjenje, ki temelji na zapisih v log datotekah na oglasnih strežnikih

Tovrstna merjenja so najmlajša med vsemi in so posebej prirejena za natančno merjenje spletnega oglaševanja. Bistveno pri tem modelu je, da spletnih oglasov ne distribuira in meri sam medij, temveč oddaljene neodvisne organizacije, na primer oglaševalsko omrežje s svojega oglasnega strežnika. Enota merjenja je v tem primeru spletni oglas oziroma zahtevke zanj. V tehničnem smislu je tovrstno merjenje podobno merjenju, ki temelji na zapisih v log datotekah spletnih strežnikov, le da gre v tem primeru za analizo oglasnih strežnikov.

Pogosto gre za oglaševalska omrežja (ad-networks), ki prodajajo oglasni prostor v imenu in v korist omrežja spletnih predstavitev⁹. Namen je ločitev distribucije oglasov od samega medija, posledično pa tudi neodvisna merjenja števila vpogledov in preskokov.

Na splošno je model merjenja, ki temelji na zapisih v log datotekah na oglasnih strežnikih, podvržen podobnim pomanjkljivostim kot že opisani model merjenja na podlagi spletnih strežnikov, vendar zagotavlja konsistentno in natančno merjenje izpostavitve oglasom (vpogledov) v celotnem mediju. Večina implementacij tega merskega modela omogoča tudi celovito odpravo problema "cachinga", kar pomeni, da zagotavljajo štetje distribuiranih oglasov tudi v primeru, ko se ti naložijo v brskalnik uporabnikov s "proxy" strežnikov ali pa kar iz lokalnega "cache" na računalniku uporabnika.

Hkrati pa izsledki na podlagi tovrstnega merjenja ne morejo opisati lastnosti občinstva, ki je izpostavljeno oglasom, in ne razkrivajo demografskih podatkov o uporabnikih in ne statistik, kot sta doseg in frekvenca, saj so enote merjenja ponovno zahtevki po spletnih oglasih in število naloženih oglasov v spletnih brskalnikih obiskovalcev. Tudi za ta model velja, da je potencialno obremenjen s problemom interesov in je zato podvržen neodvisnemu preverjanju.

Merjenje, ki temelji na uporabnikih Interneta

Raziskovanje uporabnikov Interneta obsega različne načine zbiranja podatkov, najpogostejši pa so:

- ankete po www (CASI)
- telefonske ankete med uporabniki Interneta (CATI)
- PC-meter (primarni biti)

Za natančno merjenje spletnega oglaševanja je med naštetimi uporabna le metoda merjenja s PC-metrom, ki jo bomo natančneje pojasnili v nadaljevanju. Ankete po www in telefonske ankete ne morejo dati točnih meritev izpostavljenosti uporabnikov Interneta oglaševalskim vsebinam, kot tudi ne točnih meritev o obiskanosti posameznih spletnih lokacij. Njihov pomen je v kontekstu oglaševanja predvsem v zbiranju informacij o profilih uporabnikov Interneta, socio-demografskih lastnosti, s čimer lahko zadovoljimo oglaševalčevo potrebo po doseganju ciljnega občinstva¹⁰. Temeljna slabost anket po www je, da temeljijo na vzorcu samo-

⁹ Prvo in trenutno edino slovensko oglaševalsko omrežje je Central Iprom (<http://central.iprom.si>).

¹⁰ Anketiranje po Internetu na splošno predstavlja najcenejšo in zato vse pogosteje uporabljano obliko anketiranja kljub nereprezentativnemu vzorcu, saj ne potrebujemo anketarjev, vnašanja in naknadnega kreiranja baze podatkov.

izbrancev, ki ni reprezentativen za populacijo uporabnikov Interneta. Pri poskusih ocenitve obiskanosti spletnih strani s pomočjo telefonskih anket med uporabniki Interneta pa naletimo na problem, da je - z ne predragim vzorcem - moč oceniti le tiste spletne predstavitve, ki imajo relativno veliko obiska. Navsezadnje pa odgovori na vprašanja tipa "Ali ste v zadnjem mesecu obiskali določeno spletno predstavitev (stran)?" vedno temeljijo na spominu (recall) anketirancev, kjer se dogajajo številne nepravilnosti. Uporabniki si predvsem zapomnijo najbolj znane predstavitve, denimo s kratkimi in zvenečimi imeni domen, medtem ko si manjših predstavitev in onih z manj privlačnimi imeni domen sploh ne zapomnijo (Diem, 1999).

PC-meter

Raziskovalna metoda je patentirana in v lasti ameriškega podjetja MediaMetrix, Inc, ki že od leta 1996 kontinuirano (panelno) raziskuje spletno občinstvo v ZDA na vzorcu 10000 gospodinjstev z dostopom do Interneta. V Evropi se je prva odzvala Švedska, ki je ameriško podjetje in njihovo metodologijo sprejela leta 1998. Prav ob koncu leta 1999 pa je PC-meter globalno prodril v Evropo (Nemčija, Francija, Velika Britanija, oktober 1999), ob koncu tisočletja sta ga sprejeli Kanada in Avstralija in v januarju letošnjega leta (2000) tudi Japonska. PC-meter na ta način verjetno postaja univerzalna merska metoda, ki bo sčasoma zagotovila globalne in ne zgolj nacionalne meritve uporabnikov Interneta.

PC-meter je program, ki ga uporabnik (gospodinjstvo) Interneta, ki je izbran(o) v reprezentativni nacionalni vzorec s strani raziskovalne organizacije, namesti na svoj osebni računalnik (doma ali/in na delovnem mestu). Program natančno spremlja vse uporabnikove aktivnosti na računalniku (ne samo na Internetu) ter jih pošilja v skupno bazo podatkov. Spremljanje celotnega dogajanja na uporabnikovem računalniku je pomembno zato, da lahko razberemo, kdaj je brskalnik v ospredju (na ekranu) in kdaj je le ena izmed delujočih aplikacij (oken), ki pa trenutno ni na uporabnikovem zaslonu.

PC-meter med drugim tudi beleži vse spletne strani, ki se naložijo v brskalniku uporabnika, kot tudi imena vseh datotek, ki prihajajo z Interneta na uporabnikov računalnik (torej tudi vseh oglasov). Na ta način omogoča tudi povsem natančno spremljanje števila vpogledov v spletne oglase in števila preskokov (klikov na oglase) v vzorec vključenih uporabnikov Interneta.

Ker je velikost vsakega vzorca omejena, je temeljni problem pri tovrstnem merjenju v merjenju aktivnosti na nižjih nivojih posameznih spletnih predstavitev. Vzorec mora biti zelo velik, da bi na slabše obiskanih spletnih straneh dobili dovolj veliko število uporabnikov za zanesljive meritve. Vse to zelo otežuje spremljanje števila izpostavitve oglasom, rešitev je le v povečevanju vzorca, kar pa znatno poveča tudi stroške. Poleg tega je fragmentacija svetovnega spleta tolikšna, da številnih pomembnih predstavitev z omenjeno tehniko sploh ne moremo izmeriti znotraj dopustnih stroškov.

Vzorčni okvir, ki zajema nacionalne uporabnike Interneta, je pomemben predvsem z vidika raziskovanja načinov uporabe Interneta domačih uporabnikov, z veliko napako pa bi na podlagi takšnega vzorca sklepali o obisku spletnih predsta-

Tabela 1: Primerjava merskih metod

Tip merjenja	Enota merjenja	Populacija	Socio-demografija in doseg, frekvenca	Obiskanost	Oglaševanje (vpogledi, preskoki)	Problem "proxyev"	Neodvisnost meritev	Medsebojna primerljivost	Stroški
User Centric (PC-meter)	Uporabnik Interneta	Vzorec uporabnikov	DA, popolnoma	Nacionalno, problem vzorca za manjše predstavitve	NE	Odsoten	DA, popolnoma	DA, popolna	VISOKI, rekrutiranje in vzdrževanje vzorca
Web server centric (analiza logov)	Zahtevek na spletnem strzniku	Populacija zahtevkov	NE	DA, popolnoma z razgraditjo cacha	Vpogledi - deloma ob iznacistvi zahtevka z vpogledom (približek) Preskoki - ne	Prisoten, vendar resljiv	NE, potrebno je preverjanje	NE, problem nastavev in standardov	NIZKI, brez preverjanja njih skoraj ni
Ad server centric (analiza logov)	Zahtevek na oglasnem strzniku ali v beskalniku naložen oglas	Populacija zahtevkov	NE	DA, če so na vseh straneh predstavitve oglasi Običajno NE	DA, popolnoma	Prisoten, vendar resljiv	DA, a je vseeno potrebno preverjanje	NE, problem nastavev in standardov DA, znotraj istega oglas. omrežja	SREDNJI oglasoval. omrežje, oglasni strznik

vitev v celoti¹¹ ali celo o izpostavitvah oglasom. Problem reprezentativnosti vzorca se dodatno potencira pri večjezičnih spletnih predstavitev, ki so izrazito namenjene globalnim in ne le nacionalnim uporabnikom. Ne nazadnje je vzorec lahko problematičen tudi zato, ker velik del spletnega prometa nastane na podlagi uporabe Interneta na delovnih mestih, v šolah ter zlasti, kot smo že omenili, tudi na podlagi obiskovalcev iz drugih držav.

Ena izmed bistvenih prednosti te metode merjenja je, da merjenje vedno izvajajo neodvisne raziskovalne organizacije, kar izključuje interese ponudnikov oglaševanja. Tovrstne meritve zagotavljajo natančno poznavanje demografskih lastnosti uporabnikov, zajetih v vzorec, kot tudi njihov način uporabe Interneta (katere vsebine jih zanimajo, kje se najdlje zadržujejo, ali kupujejo prek Interneta itd...). Zaradi poznavanja uporabe Interneta vsake enote v vzorcu, poznamo tudi doseg in frekvenco izpostavitve spletnim vsebinam (tudi oglasom).

Zaključek

Nedvomno bodo vse tri obravnavane merske metode še naprej koeksistirale, saj je učinkovito spletno oglaševanje odvisno od izbire ustrezno obiskanega medija, pa tudi od doseganja pravega občinstva in natančne evaluacije učinkov oglaševalskih akcij (osenčena polja v tabeli 1). V razvitem oglaševalskem okolju je opaziti predvsem združevanje podjetij, ki so do nedavnega nudile le eno izmed storitev v procesu spletnega oglaševanja. Namen združevanja je vzpostavitev enotne storitve, ki bo zajemala vse potrebne meritve, tako da bo spletno oglaševanje za oglaševalce čim bolj transparentno.

Vsaka izmed predstavljenih merskih metod prikazuje in obravnava uporabo Interneta iz različnih vidikov. Analiza logov omogoča zelo natančno spremljanje dogajanj na sami spletni predstavitvi, omogoča vpogled v dinamiko gibanja obiskovalcev na vsaki izmed spletnih strani ter merjenje obiskanosti v celoti. Merjenje občinstva (PC-meter) se nanaša na spremljanje uporabe Interneta (navad uporabnikov) na reprezentativnem nacionalnem vzorcu uporabnikov in podaja izčrpno informacijo o uporabi Interneta med številnimi demografskimi skupinami. Analiza logov na oglasnih strežnikih pa je namenjena izključno natančnemu merjenju števila dostav (vpogledov) in interakcij (preskokov) z oglaševalskimi vsebinami.

Potrebno je poudariti, da različne metode merjenja aktivnosti uporabnikov Interneta neposredno ogrožajo zasebnost in anonimnost uporabnikov, s čimer se uresničuje futuristična vizija razvoja CASIC metod zbiranja podatkov. Zlasti je zasebnost ogrožena zaradi tendence oglaševalcev po čim natančnejšem doseganju ciljnega občinstva, kar v praksi pomeni implikacijo številnih metod za enolično prepoznavanje posameznikov in njihovih socio-demografskih lastnosti.

Prihodnost raziskovanja uporabe Interneta za potrebe spletnega oglaševanja v tem trenutku ni popolnoma jasna. Z napredovanjem tehnologije se marsikaj hitro spreminja. V sedanjem času smo priča naglemu prehodu od slikovnih in enostav-

¹¹ To ne velja za spletne predstavitve, ki so naravnane izključno na domače občinstvo. Npr. v Sloveniji je večina takšnih, kjer lahko že s telefonskimi anketami med uporabniki Interneta izmerimo relativno točen delež domačih (in s tem vseh) uporabnikov, ki so obiskali določeno spletno predstavitev.

no animiranih spletnih oglasov k multimedijskim in programsko zahtevnejšim oglasom. Spreminjajo se tudi načini distribucije spletnih oglasov s spletnih in oglasnih strežnikov na spletne strani, posledično pa tudi merski standardi in sami zapisi o teh dogodkih. Nesporno je le, da bodo zaradi elektronske narave medija, metode zbiranja podatkov še naprej temeljile na izkoriščanju "primarnih bitov".

LITERATURA

- Ad Resource (1998): Web Advertising Terminology, Traffic, Statistics and Usage
[URL: http://209.157.166.141/html/advertising_terminology.html]
- Ad Resource (1998): What It Costs And What You Get
[URL: http://209.157.166.141/html/web_advertising.html]
- Baker, Reginald (1998): The Casic Future. V: Groves M. Robert (ur.): Computer Assisted Survey Information Collection. New York: John Wiley & Sons
- Briggs, Rex (1998): ClickNetwork: Are You Using Right Tools in the Most Accountable Medium?
[URL: <http://www.searhz.com/clickz/071498.shtml>]
- Casic (1998): How Interactive Ads are Delivered and the Measurement Implications
[URL: <http://www.abcinteractiveaudits.com/admeasurement.html>]
- Diem, Peter (1997): Basics of On-line Measurement
[URL: <http://www.peter-diem.at/paper1a.htm>]
- Diem, Peter (1998): Methods to Measure and Other Online Use
[URL: <http://www.peter-diem.at/paper4.htm>]
- Ducofee, H. Robert (1996): Advertising Value and Advertising on the Web. *Journal of Advertising Research*, 9/10, 21-35
- FastEurope (2000): Principles of On-line Media Audience Measurement
[URL: <http://www.fasteuropa.org>]
- FastInfo (1999): Fast Principles of On-line Media Audience Measurement
[URL: <http://www.fastinfo.org/measurement/pages/index.cgi/audiencemeasurement>]
- MatchLogic (1997): What Every Internet User Should Know About Proxy Servers
[URL: <http://www.matchlogic.com/truecount>]
- Neufeld, Evan (1997): By Solvindh Proxy Caching, MatchLogic Opens Pandara's Box of Impressions
[URL: http://www.matchlogic.com/about/a971013_jupiter.htm]
- Novak, P. Thomas in Donna L. Hoffman (1996): New Metrics for New Media: Toward the Development of Web Measurement Standards
[URL: http://ecommerce.vanderbilt.edu/novak/web_standards/webstand.html]
- Starling, Andrew (1999): Getting Started with Advertising. *Internet Magazine*, 56, 117-120
- Zeff, Robin in Brad Aronson (1999). *Advertising on the Internet (Second Edition)*. New York: John Wiley & Sons
- Zoellick, Bill (1998): Log Files for Business Managers: A tutorial Guide to What Matters About Log Files
[URL: http://www.fastwater.com/Library/WebMetrics/v1-10_logfiles.shtml]

ZASEBNOST V INFORMACIJSKI DRUŽBI

Povzetek: Članek obravnava problematiko zasebnosti v moderni informacijski družbi. V kompleksni moderni družbi je potreba po organiziranosti in s tem po zbiranju informacij o posameznikih vsak dan večja, posledica česar je ogroženost zasebnosti.

Ogroženost zasebnosti se s pojavom moderne informacijsko komunikacijske tehnologije in predvsem interneta še potencialno, obenem pa moderno tehnologijo - kriptografijo - lahko uporabimo tudi kot orodje zaščite zasebnosti. Ker pa je kriptografijo moč uporabiti tudi za prikrivanje kriminalnih aktivnosti, se je, večinoma na strani države in njenih represivnih organov, izoblikovala skupina nasprotnikov uporabe le-te. Njim nasproti stojijo borci za človekove pravice in svobode, ki menijo, da je kriptografija eno temeljnih demokratičnih orodij informacijske družbe. Kljub vsemu pa kaže, da koristi pri uporabi kriptografije prevladujejo nad možnimi negativnimi posledicami. Ali kot bi rekli borci za uporabo kriptografije: če je svoboda govora eno temeljnih načel demokratične družbe, potem je uporaba kriptografije njena naravna posledica.

Ključne besede: zasebnost, kriptografija, informacijska družba.

*If privacy is outlawed, only outlaws will have privacy.
(Če je zasebnost izven zakona, bodo zasebnost imeli samo tisti, ki so izven zakona.)*

Philip R. Zimmerman, PGP(tm) User's Guide, 1994

Med nadzorovanjem in zasebnostjo

Ena izmed pomembnih značilnosti življenja v modernih družbah je organiziranost. Webster ugotavlja, da je življenje danes mnogo bolj metodično urejeno kot kdajkoli prej, saj naše življenje načrtujejo in uravnavajo različne institucije na mnogotere načine (Webster, 1995: 53).

Večja organiziranost prinaša mnoge prednosti, predvsem predvidljivost in s tem večjo varnost - hkrati pa organiziranost terja tudi svoj davek. Dejstvo namreč

* Matej Kovačič, mladi raziskovalec na Fakulteti za družbene vede.

je, da če želimo uspešno uravnavati in načrtovati življenje ljudi (v družbi), moramo o ljudeh imeti ustrezne informacije. Družbena organizacija tako zahteva sistematično zbiranje informacij o ljudeh in njihovih aktivnostih. Webster ugotavlja, da je rutinski nadzor predpogoj uspešne družbene organizacije. "Organizacija in opazovanje sta siamska dvojčka, ki sta zrastle z razvojem modernega sveta", pravi Frank Webster (Webster, 1995: 54). Informacije o ljudeh so pogosto temeljnega pomena za delovanje modernih organizacij, saj mnogokrat služijo kot feedback. Interes za zbiranje, shranjevanje in obdelavo informacij imajo zato različni subjekti, poseben interes na področju nadzora pa (nacionalna) država oz. njena administracija. Ena izmed pomembnih nalog vsake države je zavarovanje njenih meja ter interesov, zato država načrtno zbira informacije o vsem, kar bi utegnilo prizadeti njene nacionalne interese (Webster, 1995: 58 - 64). Ni torej naključje, da so predvsem države in njene vojske razvile sisteme množičnega, rutinskega in nepretrganega nadzora ljudi in njihovih aktivnosti. Webster zato ugotavlja, da je informacijska tehnologija ena izmed ključnih vojaških tehnologij.

Nacionalni interes države pa je lahko ogrožen tudi od znotraj. Država ima zato posebne institucije (policijo, službe državne varnosti), ki spremljajo notranje življenje države. Država torej zbira informacije tako o subjektih zunaj, kot tudi znotraj njenih meja.

Trendi gredo v smer čedalje večjega nadzora, saj se procesi klasifikacije, zbiranja in zapisovanja informacij neprenehoma množijo. Ambicija države je videti in nadzorovati vse. "V moderni državi je nadzor maksimiziran", ugotavlja Giddens (v Webster, 1995: 70). Webster zato ugotavlja, da bi bilo morebiti namesto pojma informacijska družba bolje uporabljati pojem družba nadzora.

Ena izmed pomembnih značilnosti totalitarne države je, da posega na domala vsa področja družbenega udejstvovanja, njeno izhodišče pa je vzpostavitev skupnosti, ki se kot večvredna dobrina dviga nad posameznika in si ga podreja. V totalitarni državi je pomemben "interes skupnosti, nadrobno izdelana propaganda, skrbno nadzorovanje (vseh in vsakogar) in ne nazadnje še sredstva prisile" (Pavčnik v Kušej, Pavčnik, Perenič, 1992: 53).

Po drugi strani pa moderna demokratična družba visoko ceni človekovo individualnost. Ključna sestavina demokratične države so človekove pravice in državljanske svoboščine. Spoznanje, da so temeljne pravice univerzalne in da državne oblasti določajo meje, v katerih se lahko giblje, se je uveljavilo v času razsvetljenstva in meščanskih revolucij, predvsem v času francoske revolucije. Vsebinska sestavina demokracije se zrcali v človekovi emancipaciji (Pavčnik v Kušej, Pavčnik, Perenič, 1992: 50-52). Pogoj za to emancipacijo pa je zasebnost.

Zgodovinske izkušnje kažejo, da sta povečan nadzor in totalitarizem korakala z roko v roki (npr.: nacistična, fašistična in stalinistična država), po drugi strani pa je liberalna demokratična država visoko cenila pravice posameznika - tudi zasebnost - in omejevala nadzor nad posameznikom (Raab, 1997: 161). Stopnjo nadzora državljanov je zato mogoče povezati s stopnjo demokracije v družbi (povezanost je obratno sorazmerna). Charles D. Raab celo trdi, da sta odsotnost nadzorstva in varstvo zasebnosti nujna pogoja za liberalno in participativno demokracijo (Raab, 1997: 161). Nadzor in totalitarizem se torej postavljata nasproti zasebnosti in demokraciji.

Za moderno družbo je torej značilna dihotomna vloga države - sodobna država mora zaradi kompleksnosti sodobnega življenja izvajati nadzor nad državljani, hkrati pa liberalne demokratične vrednote visoko cenijo človekovo zasebnost. Očitno je torej, da mora biti v demokratični družbi doseženo pravo razmerje med stopnjo nadzora in zasebnostjo posameznika.

A zasebnost ni enodimenzionalen pojem. Čebulj navaja tri sestavine zasebnosti: zasebnost v prostoru (možnost posameznika, da je sam), zasebnost osebnosti (svoboda misli, opredelitve, izražanja) ter informacijska zasebnost (možnost posameznika, da obdrži informacije o sebi, ker ne želi, da bi bili z njimi seznanjeni drugi).

Prvi dve sestavini zasebnosti spadata med temeljne človekove pravice in svobščine in v demokratični družbi nista sporni. Kritična, oz. v informacijski družbi potencialno ogrožena pa je tretja sestavina zasebnosti, ki vključuje tudi varstvo osebnih podatkov. V moderni družbi, ki je "prežeta" z informacijsko in komunikacijsko tehnologijo, je najbolj na udaru ravno informacijska zasebnost. Bistvena sestavina zaščite informacijske zasebnosti je zato kontrola pretoka in posredovanja podatkov, ki se nanašajo na nekega posameznika (Raab, 1997: 158).

Ker država oz. njene institucije potrebujejo informacije za učinkovito uravnavanje življenja posameznikov ter dobro funkcioniranje družbe, jim posameznik zbiranja ne more oz. včasih celo ne sme preprečiti. Je pa zato bistvena transparentnost uporabe osebnih podatkov. Mellors ugotavlja: "Najboljša zaščita ni ta, da oni (op. avt.: država) vedo manj o nas, pač pa da mi vemo več o njih: da vemo, kaj vedo o nas in kako te informacije o nas uporabljajo" (navedba v Raab, 1997: 158).

Pravica do zasebnosti se zato danes opredeljuje kot "pravica posameznika, da zahteva, da se podatki in informacije o njegovih zasebnih razmerjih ne sporočajo komurkoli" (Čebulj, 1992: 7) - to pomeni: tistim, ki za uporabo določene informacije niso pooblaščen. Takšna je tudi vodilna misel modernih pravnih aktov in načel za zaščito zasebnosti, namreč, da se z večjo transparentnostjo uporabe osebnih podatkov ogroženost informacijske zasebnosti zmanjša. Moderna zakonodaja za zaščito zasebnosti se ukvarja predvsem s transparentnostjo uporabe osebnih podatkov. Zakonodajalec ščiti posameznikovo informacijsko zasebnost predvsem z uzakonjanjem postopkov za zagotavljanje transparentnosti uporabe posameznikovih osebnih podatkov.

Informacijska zasebnost in informacijsko-komunikacijske tehnologije (IKT)

Država se je vedno trudila zbirati (osebne) podatke o posameznikih, vendar v preteklosti ni bilo na voljo ustrezne tehnologije za procesiranje, klasificiranje in povezovanje podatkov, ne nazadnje pa tudi za avtomatsko (rutinsko) zbiranje letih. To se je spremenilo z razvojem informacijsko komunikacijske tehnologije (IKT), ki zaznamuje moderno družbo. Čebulj ugotavlja, da je bila zasebnost posameznika sicer ogrožena že pred uvedbo IKT in računalniških zbirk podatkov, da pa je nova tehnologija ogroženost zasebnosti še potencirala in privedla do tega, da

so se ljudje nevarnosti pričeli zavedati bolj kot v času ročno vodenih evidenc (Čebulj, 1992: 16). Sodobna IKT namreč omogoča rutinsko (namensko) pa tudi "naključno" zbiranje, hitro procesiranje, klasificiranje ter povezovanje podatkov.

Iz pravnega vidika za posameznika pomeni največjo nevarnost v zvezi z zbiranjem podatkov nenatančnost, napačnost, nepopolnost ali neažurnost zbranih podatkov (Čebulj, 1997: 8). Vendar je ob tem potrebno imeti v mislih tudi sam način zbiranja podatkov, ki lahko pomeni potencialno grožnjo zasebnosti. Vojske, obveščevalne službe ter policije držav namreč namenljajo ogromne količine denarja za nakup in razvoj sistemov za opazovanje akcij sovražnikov ter odkrivanje potencialnih nevarnosti in sovražnikov (Webster, 1995: 63) - vse v smislu "zaščite nacionalnih interesov". To pomeni, da se nadzor opravlja tudi preventivno, to pa že lahko ogroža svobodo in pravice posameznika. Leta 1994 je v ZDA npr. stopil v veljavo Zakon o digitalni telefoniji, ki od telefonskih družb zahteva, da v svoje telefonske centrale vgradijo "daljinske prisluškovalne priključke" (remote wiretapping port), ki bodo omogočili "prisluškovanje s klikom miške". Konkretno to pomeni, da agentom FBI-ja, ki bodo želeli prisluškovati, ne bo potrebno iti v samo telefonsko centralo, da bi tam priklopili prisluškovalno napravo, pač pa se bodo s pomočjo nove tehnologije na določeno telefonsko linijo priklopili kar izza svoje pisalne mize. Leto kasneje je FBI že objavil svoje načrte, po katerih naj bi od telefonskih družb zahteval, da v svojo infrastrukturo vgradijo naprave, ki bodo omogočale prisluškovanje enemu odstotku telefonskih pogovorov v vseh večjih ameriških mestih. Philip R. Zimmerman v svojem pričanju pred podkomitejem ameriškega Senata 26. junija 1996 o tem pravi takole:

*"V prejšnjih letih so (ameriška) sodišča izdala samo okrog 1000 dovoljenj za prisluškovanje na leto. Težko si je predstavljati, kako bo država zaposlila dovolj sodnikov, da bodo izdali dovolj dovoljenj za prisluškovanje enemu odstotku naših telefonskih klicev, še težje pa si je predstavljati, kako bo država zaposlila dovolj agentov, ki bodo sedeli in te pogovore spremljali v realnem času. Edini mogoč način za spremljanje tako obsežnega telefonskega prometa v realnem času je mogočen Orwelovski program z vgrajeno tehnologijo prepoznavanja govora, ki bo med vsemi pogovori iskal zanimive besede ali glas določene osebe. In če država v prvem odstotku telefonskih klicev ne bo našla nič sumljivega, bo začela preiskovati naslednji odstotek, vse dokler cilj ne bo najden, oz. dokler ne bodo preverjeni vsi telefoni."*¹

Preventivno zbiranje podatkov ne predstavlja edinega problema; problem je tudi naključno zbiranje podatkov, ki bi ga lahko na primeru opisali z enim stavkom: "sateliti opazujejo vse, kar "pade" pod njihovo območje" (Webster, 1995: 69). Tak primer so na primer t.i. "sistemi razpoznavanja vozil" (Vehicle Recognition System), kakršen je naprimer Talon, ki ga je leta 1994 razvilo podjetje Racal iz Velike Britanije.² Sistem je sicer prvenstveno namenjen nadzoru prometa, vendar je sposoben razpoznati registrsko številko avtomobila in na tak način spremljati, ka-

¹ Testimony of Phil Zimmerman, <http://www.fgp.com/phil/phil-quotes.cgi>, 19. januar 1998.

² STOA: Political control technologies - Summary of Interim Study, <http://www.europarl.eu.int/dg4/stoa/en/publi/166499/execsum.htm>, 2. februar 1999.

ko se giblje neko vozilo.³ Enako velja npr. tudi za kamere v veleblagovnici. Kot ugotavlja STOA (Scientific and Technological Options Assessment of the European Parliament) v svoji začasni študiji o tehnologijah politične kontrole, se je tehnologija vizualnega nadzora v zadnjih letih dramatično spremenila, saj so tovrstne naprave danes že izredno miniaturizirane, poleg tega pa je z moderno tehnologijo, predvsem z novimi algoritmi, mogoče posnetke (na primer demonstrantov) primerjati med sabo, (npr. primerjati osebe na posnetkih demonstracij s tistimi v policijskih kartotekah), shranjevati in povezovati. "Smo na začetku revolucije 'algoritmičnega nadzora' - učinkovite analize podatkov s pomočjo kompleksnih algoritmov, ki omogočajo avtomatsko razpoznavo in sledenje",⁴ ugotavljajo avtorji te študije.

Da problem takega zbiranja podatkov dejansko obstaja, priča dejstvo, da je tovrsten sistem, lociran na Trgu nebeškega miru na Kitajskem, sicer namenjen kontroli prometa, leta 1989 kitajska vlada ob znanih študentskih demonstracijah, uporabila za iskanje voditeljev teh demonstracij. Podjetja tovrstne sisteme tudi dobro prodajajo v glavno mesto Tibeta, čeprav le-to nima nikakršnih prometnih problemov.⁵

Podobno je David Burnham leta 1983 opozoril na tako imenovano elektronsko sled, ki jo posamezniki puščajo za sabo. Vsakič, ko posameznik dvigne slušalko, uporabi bankomat ali plačilno kartico, gre na banko, obišče zdravnika, se poroči, rodi ali umre, avtomatski sistemi ali institucije ta dogodek zaznajo in zabeležijo. Elektronska sled je torej informacija, ki se shranjuje rutinsko in kaže na delovanje določenega posameznika.

Zbiranju teh vrst podatkov se danes tako rekoč ni več moč izogniti, saj so nujni za uspešno funkcioniranje zapletenih sistemov, ki nas obdajajo. Večina teh podatkov, Burnham jih je poimenoval tudi transakcijski podatki, se zapisuje in hrani. Tako zbrani podatki so lahko povsem nenevarni, dokler niso povezani. S povezavo in njihovo obdelavo pa lahko pridemo do novih podatkov in informacij s kvaliteto, ki je za posameznika lahko škodljiva ali celo nevarna (Čebulj, 1992: 8).

Problem IKT pa je ravno v tem, da poleg množične obdelave in kombiniranja omogočajo zelo eleganten prenos in povezovanje različnih podatkov. Tako se lahko zgodi, da naključno ali z določenim namenom zbrani podatki postanejo dostopni osebam ali institucijam, ki za njihovo uporabo niso pooblaščen, ali pa ti subjekti podatke začnejo uporabljati za drugačne namene, kot so bili zbrani.

³ Kanadsko Ministrstvo za promet uporablja podoben sistem: po celotnem območju avtoceste "Highway 401" so postavljene kamere za opazovanje prometnih razmer na tej avtocesti. Na njihovi spletni strani na internetu je dostopen zemljevid z vršanimi lokacijami kamer, obiskovalec te spletne strani pa si lahko s klikanjem po tem interaktivnem zemljevidu ogleduje slike, ki jih posredujejo kamere nameščene po tej avtocesti. Na tak način je mogoče slediti gibanju nekega vozila po tej avtocesti. Spletna stran se nahaja na: <http://www.mto.gov.on.ca/english/traveller/compass/camera/cammain.htm>.

⁴ STOA: Political control technologies - Summary of Interim Study. <http://www.europarl.eu.int/dg4/stoa/en/publi/166499/execsum.htm>, 2. februar 1999.

⁵ STOA: Political control technologies - Summary of Interim Study. <http://www.europarl.eu.int/dg4/stoa/en/publi/166499/execsum.htm>, 2. februar 1999.

Iz teh razlogov upravičeno obstaja bojazen, da imajo morda različne državne institucije dostop do podatkov zbranih za druge namene, poleg tega pa različne baze med seboj nepovezanih podatkov s pomočjo identifikacijskih oznak (v Sloveniji je to EMŠO (Enotna Matična Številka Občana), v ZDA pa Social Security Number) med seboj povezujejo in tako informacije med seboj kombinirajo (Webster, 1995: 68 ter Raab, 1993: 89).

Specifika problema zasebnosti na internetu

Organizacija Privacy Rights Clearinghouse ugotavlja, da "pravzaprav ne obstaja nobena on-line aktivnost, ki bi omogočila popolno zasebnost".⁶ Da so baze osebnih podatkov - tudi o tem kaj posamezniki počnejo na internetu - čedalje bolj javno dostopne, ugotavljata tudi Allard in Kass (Allard in Kass, 1997: 572). V nadaljevanju si bomo ogledali nekaj primerov zbiranja (osebnih) podatkov na internetu.

Vsak uporabnik ima možnost, da na internetu postavi svojo predstavitevno stran. Ljudje na predstavitveni strani navadno objavljajo svoje osebne podatke, vendar se pri tem pogosto ne zavedajo, da je z današnjo IKT mogoče vse (na internetu) javno objavljene podatke elegantno avtomatsko zbrati in povezati. 6. oktobra 1997 je tako v Sloveniji pričel delovati Imenik elektronske pošte Slovenije (<http://afna.telekom.si>). Telekom Slovenije je v imeniku zbral 15.000 elektronskih naslovov, ki so že bili javno objavljeni na spletnih straneh slovenskega interneta. Poleg tega, da so podatki zbrani na enem mestu, so tudi lepo katalogizirani (strežnik Afna omogoča iskanje med podatki po različnih kiterijih), kar je tipičen primer obdelave podatkov, ki le-tem vnese novo kakovost.

Čeprav je tako zbiranje na prvi pogled nenevarno, pa se bo slovenski uporabnik interneta te nevarnosti zavedel najkasneje takrat, ko bo njegove podatke zbrala spretna marketinška agencija in mu v njegov elektronski predal pričela pošiljati reklamna sporočila oz. tako imenovani "junk mail" (pošto z elektronskimi "smeťmi"). Nekaj podobnega se je zgodilo 18. januarja 1999, ko je anonimni posameznik, podpisan kot Vojaški Obveznik, na nekaj več kot 48.000 e-mail naslovov poslal odprto protestno pismo.

To pa ni edini možni način zbiranja podatkov o uporabnikih interneta. Mnoge spletne strani na internetu namreč od uporabnikov v zameno za nekaj - informacije ali določene ugodnosti - zahtevajo osebne podatke. Na straneh, kjer se ti podatki zbirajo večinoma, ne piše oz. ni razvidno, v katere namene bodo tako zbrani podatki uporabljeni (večinoma marketinške).

15. decembra 1997 je ameriška Federal Trade Commission objavila rezultate raziskave Kids Privacy Surf Day (Dan zasebnosti otrok pri surfanju po internetu). V raziskavi so analizirali 126 med otroci najbolj popularnih spletnih strežnikov. Raziskovalci so ugotovili, da je približno 86 odstotkov strežnikov od otrok zbiralo osebne podatke (imena, naslove, telefonske številke, e-mail naslove), ob tem pa je bilo na manj kot 30 odstotkih teh strežnikov (ki so zbirali osebne podatke) objav-

⁶ *Privacy in Cyberspace*, <http://www.privacyrights.org/fs/fs18-cyb.html>, 19. januar 1998.

ljeno opozorilo o zasebnosti, oz. za kakšen namen bodo zbrani podatki uporabljene. Zaskbljujoče je tudi dejstvo, da je manj kot 4 odstotke strežnikov, ki so podatke zbirali, zahtevalo, da zbrane podatke avtorizirajo starši. Raziskava je pokazala, da je zasebnost otrok na internetu slabo varovana, raziskovalci pa so sklenili, da je potrebno na področju varovanja zasebnosti otrok na internetu še mnogo storiti.⁷

Elektronski kolački so majhni paketi podatkov, ki jih spletni strežnik pošlje spletnemu brskalniku, le-ta pa te podatke shrani na uporabnikov računalnik in jih vrne strežniku, ko ta to od njega zahteva. Strežnik lahko nastavi rok veljavnosti elektronskega kolačka in kdo ima dostop do njega. Elektronski kolaček navadno vsebuje interno identifikacijsko številko uporabnika; na elektronske kolačke lahko gledamo kot na bazo podatkov, ki je razpršena po računalnikih obiskovalcev spletne strani. Na ta način spletni strežnik ob naslednjem obisku uporabnika lahko ugotovi, ali je uporabnik na spletni strani že bil in kaj je na njej počel (na tak način delujejo elektronske trgovine).

Vendar pa nekateri strežniki elektronske kolačke uporabljajo za sledenje uporabnikov iz enega spletnega strežnika na drugega, lahko pa tudi razkrijejo identiteto uporabnika.

Na internetu namreč obstajajo podjetja, ki preprodajajo oglasni prostor znanih spletnih strani. Primer takega podjetja je DoubleClick. Ko uporabnik obiše npr. neko erotično spletno stran na internetu, oglas, ki se prikaže na tej spletni strani prihaja iz strežnika DoubleClick, hkrati z oglasom pa DoubleClick uporabniku pošlje tudi elektronski kolaček. Na ta način si strežnik podjetja DoubleClick zapomni, da je uporabnik z interno identifikacijsko številko, ki je zapisana v elektronskem kolačku, obiskal določeno erotično spletno stran. Ko ta uporabnik čez nekaj časa obiše npr. prodajalno CDjev CDNow DoubleClick, prek oglasa na tej spletni strani ugotovi, da je uporabnik pred tem obiskal erotično spletno stran in pošlje oglas z erotično vsebino. Ker je DoubleClick prisoten na mnogih spletnih straneh, lahko to podjetje uporabnika sledi, kako potuje po različnih straneh (elektronski kolački so bili prvotno sicer namenjeni sledenju gibanja uporabnika samo znotraj ene spletne strani).

To pa ni vse. Če uporabnik na kateri izmed spletnih strani, kjer je prisoten tudi DoubleClick, vtipka svoj elektronski naslov (ali druge podatke) in jih DoubleClick dobi, lahko njihovi analitiki povežejo uporabnikov elektronski naslov z njegovimi "brskalnimi navadami" (obiskovanjem spletnih strani). Dovolj je, da uporabnik svoje podatke vpiše samo enkrat. V začetku leta 2000 je časnik USA Today razkril, da DoubleClick zbira imena uporabnikov in skuša elektronske kolačke povezati tudi z identiteto uporabnikov v resničnem življenju (t.i. off-line identiteta).⁸

Nekateri strežniki pa celo pošiljajo reklamna elektronska sporočila z naslovom neke spletne strani (ali pa samo slike na spletni strani) in ko uporabnik obiše to povezavo, spletni strežnik poveže uporabnikov elektronski naslov z elektronskim kolačkom. Tudi ta način je bil že uporabljen za sledenje obiskovalcev spletnih strani.

⁷ Kids Surf Day, <http://www.ftc.gov/opa/9712/kids.htm>, 19. januar 1998.

⁸ Crypto-Gram, <http://www.counterpane.com>, 15. februar 2000.

Naslednja stvar, s katero običajni uporabnik večinoma ni seznanjen, so tako imenovane datoteke aktivnosti (log files). Datoteke aktivnosti so posebne datoteke, kamor računalnik avtomatsko vpisuje aktivnosti uporabnikov. Konkretno to pomeni, da se vse aktivnosti posameznega uporabnika interneta (kdaj je prebral elektronsko pošto, katere spletne strani je obiskal in kdaj itd.) avtomatsko zapisujejo na strežniku uporabnikovega ponudnika dostopa do interneta (nekatero informacije pa zabeleži tudi spletni strežnik, ki ga uporabnik obišče). Dostop do teh elektronskih sledi, ki jih za seboj pušča uporabnik, ima vsaj upravitelj sistema, poleg njega pa verjetno še kdo. Te informacije so ob ustrezni statistični obdelavi marketinško zanimive in člani organizacije Privacy Rights Clearinghouse zato ugotavljajo, da se zbiranje tovrstnih informacij, predvsem informacij o obisku spletnih strani, povečuje.⁹

Tretja, in verjetno največja nevarnost je povezana s tajnostjo posameznikove elektronske pošte oz. elektronskih sporočil nasploh. Zimmerman ugotavlja, da je danes elektronska sporočila mogoče povsem enostavno prestreči ter v njih iskati določene (zanimive) besede. Današnja tehnologija omogoča, da je to narejeno "enostavno, rutinsko, avtomatsko in neopazno ter v velikem obsegu".¹⁰ To lahko storijo posamezniki ali institucije, povsem enostavno pa je to za upravitelja internetnega strežnika, ki ima do elektronske pošte svojih uporabnikov načeloma povsem prost dostop, čeprav v večini držav velja načelo pisemske tajnosti. V ZDA je tako z zakonom Electronic Communications Privacy Act sicer prepovedano branje vsebine elektronskih sporočil, namenjenih nekomu drugemu, vendar pa obstajajo določene izjeme. Uporabnikovo elektronsko pošto lahko bere upravitelj sistema, ki sumi, da pošiljatelj načrtuje napad na sistem ali namerava škoditi drugim uporabnikom. Prav tako lahko delodajalec spremlja elektronsko pošto svojih uslužbencev - seveda v primeru, da uporabljajo poštni predal podjetja.¹¹

Organizacija Privacy Rights Clearinghouse ugotavlja, da vse to pomeni grožnjo on-line zasebnosti.¹² Da bi morala biti zasebnost na internetu bolje zakonsko varovana, se strinja tudi mnogo uporabnikov interneta. Gvu raziskovalni center (Graphics, Visualization & Usability Research Center) iz Atlante je v času od 10. oktobra do 16. novembra 1997 opravil (osmo) raziskavo med uporabniki interneta. Anкета je pokazala, da velika večina anketiranih uporabnikov interneta (72 %) meni, da bi morali obstajati novi zakoni, ki bi varovali zasebnost na internetu. Se pa večina uporabnikov (63 %) ne strinja s tem, da naj bi ponudniki dostopa do interneta smeli prodajati informacije o uporabnikih interneta tretjim osebam.¹³ Podobnega mnenja so tudi slovenski uporabniki interneta: kar 47,7% se jih popolnoma strinja s trditvijo, da so zakoni za zaščito zasebnosti na internetu potrebni, povprečno strinjanje na lestvici od 1 do 5 pa je slabih 3,7.¹⁴ Podatki iz slovenske raziskave ISPO'99, ki je bila narejena v okviru projekta Raba interneta v Sloveniji (RIS) leta 1999

⁹ *Privacy in Cyberspace*, <http://www.privacyrights.org/fs/fs18-cyb.html>, 19. januar 1998.

¹⁰ *Testimony of Phill Zimmerman*, <http://www.pgp.com/phill/phill-quotes.cgi>, 19. januar 1998.

¹¹ *Privacy in Cyberspace*, <http://www.privacyrights.org/fs/fs18-cyb.html>, 19. januar 1998.

¹² *Privacy in Cyberspace*, <http://www.privacyrights.org/fs/fs18-cyb.html>, 19. januar 1998.

¹³ *GVU 8th WWW Survey*, http://www.gvu.gatech.edu/user_surveys/survey-1997-10/, 19. januar 1998.

¹⁴ *Raziskava RIS '98*, <http://www.ris.org/rezultati/10.htm>, 4. februar 1999.

kažejo, da je nezaupanje v varnost eden glavnih razlogov za nezanimanje za elektronsko nakupovanje, isti razlog pa je na tretjem mestu po nerazlogih za uporabo bančnega poslovanja prek interneta (tako po nepoznavanju in nerazmišljanju o tem). Uporabniki interneta torej čutijo, da je problem zasebnosti na internetu še kako pomemben.

Kriptografija kot orodje za zaščito elektronskih komunikacij

Kljub zakonodaji, ki ščiti zasebnost, je le-ta še vedno ogrožena, kar očitno čutijo tudi uporabniki elektronskih komunikacij. Korak naprej v zaščiti zasebnosti pomeni javno dostopna kriptografija.

Z besedo kriptografija označujemo metode za zaščito pred nepooblaščenno uporabo podatkov. Sporočilo zakrijemo z enkripcijsko metodo in enkripcijskim ključem in dobimo kriptogram, ki ga lahko pošljemo naslovniku. Naslovnik nato kriptogram s pomočjo dekripcijske metode in dekripcijskega ključa predela v izvorno obliko sporočila (Vidmar, 1997: 162 - 164).

Z vidika enkripcijskega in dekripcijskega ključa poznamo dve vrsti kriptografije: simetrično, ki za kodiranje in dekodiranje sporočila uporablja isti ključ (isto geslo), ter nesimetrično, kjer je ključ za kodiranje različen od ključa za dekodiranje.

Matematiki in računalničarji so razvili kar precej kodirnih algoritmov, leta 1978 pa so na Massachusetts Institute of Technology razvili kodirni algoritem RSA, ki omogoča praktično nezlomljivo kriptografijo, kar pomeni, da so podatki, zaščiteni s to kriptografsko metodo, izjemno varni (Vidmar, 1997: 181).

Metoda RSA namreč deluje tako, da imata tako tisti, ki sporočilo pošilja, kot tisti, ki sporočilo sprejema, vsak svoj par ključev. Zasebnega, ki je tajen, in javnega, ki je javno dostopen. Ključa sta med seboj povezana v posebnem matematičnem razmerju, ki omogoča, da oseba, ki sporočilo pošilja, le-to zakodira s svojim tajnim in naslovnikovim javnim ključem, tako zakodirano sporočilo pa lahko odkodira samo naslovnik, in sicer s svojim zasebnim in pošiljateljevim javnim ključem.

Čar RSA kriptografije je tako v tem, da ne potrebuje t.i. "varnih kanalov" za prenos ključev, saj so javni ključi lahko (oz. morajo biti) javno objavljeni, zasebne ključe pa posamezniki seveda obdržijo zase (v tajnosti). Za pošiljanje kodiranega sporočila torej potrebujemo samo naslovnikov javni ključ (svoj zasebni ključ že imamo), naslovnik pa potrebuje samo pošiljateljev javni ključ (svojega zasebnega že ima). Tak sistem kodiranja omogoča tudi verifikacijo pošiljatelja oz. t.i. "elektronski podpis".

Junija leta 1991 je Phil Zimmerman napisal program PGP (Pretty Good Privacy), ki vsebuje RSA algoritem za kodiranje sporočil na osebnih računalnikih. Razlog, zakaj je Phil Zimmerman napisal program PGP, je bil v tem, da je RSA kodirni algoritem, za razliko od ostalih do tedaj znanih algoritmov praktično onemogočal prisluškovanje (elektronskim) komunikacijam posameznika. S

splošno uporabo RSA kriptografije bi nadzorovanje elektronskih komunikacij, tako s strani posameznikov kot tudi države, postalo nemogoče. Ker Zimmerman meni, da sta demokracija in zaščita zasebnosti neločljivo povezani, "edini način za zaščito zasebnosti pa je močna kriptografija",¹⁵ je sklenil, da mora omenjena tehnologija pripadati vsem ljudem.¹⁶

Istega leta, ko je Zimmerman napisal program PGP, je ameriški Senat obravnaval zakon, ki bi prepovedal tovrstno kriptografijo. Zimmerman je zato svoj program javno objavil in dovolil brezplačno kopiranje (tim. freeware program), neznanci pa so njegov program razširili po vsem svetu.¹⁷ Program je v dveh letih postal de facto standard za učinkovito zaščito podatkov in elektronske pošte.¹⁸

Dve leti kasneje, natančneje februarja 1993, pa so na njegova vrata potrkali agenti FBI zaradi suma, da je omogočil nezakonit izvoz vojaške tehnologije.¹⁹

Napori za prepoved učinkovite kriptografije

Učinkovitost države izhaja iz dejstva, da ima država monopol nad sredstvi fizičnega prisiljevanja, ki jih uporablja zato, da ljudi prisiljuje k določenemu ravnanju (Perenič v Kušej, Pavčnik, Perenič, 1992: 29). Vendar pa si država prizadeva tudi za monopol nad poseganjem v zasebno sfero posameznika, kar opravičuje z nacionalnimi interesi. Zato so si države vedno prizadevale za nadzor nad kriptografijo (Bert-Jaap Koops, 1997).

Ni torej presenetljivo, da je odkritje učinkovite kriptografije v ameriški državni administraciji, predvsem med njenimi t.i. represivnimi organi (vojska, zvezna policija), sprožilo preplah. Do odkritja RSA je bilo namreč večino kriptografskih metod mogoče zlomiti,²⁰ de facto monopol nad razvojem novih kriptografskih metod pa je imela vojska, dostop do kriptografije pa so imeli poleg njih še akademiki. Z razvojem IKT, ki je omogočil nastanek in javno objavo PGP, pa se je to spremenilo. Ker je bil državni de facto monopol na področju kriptografije odpravljen, ga je država (ZDA) poizkusila vsiliti de iure. Z zakonom torej.

Vodilno vlogo pri naporih za prepoved ali vsaj omejevanje kriptografije v ZDA ima v zadnjih letih FBI (Federal Bureau of Investigation - zvezna ameriška polici-

¹⁵ *Testimony of Phil Zimmerman*, <http://www.pgp.com/phil/phil-quotes.cgi>, 19. januar 1998.

¹⁶ *Testimony of Phil Zimmerman*, <http://www.pgp.com/phil/phil-quotes.cgi>, 19. januar 1998.

¹⁷ *InfoNation, The Phil Zimmerman Case*, <http://www.info-nation.com/philzima.html>, 19. januar 1998.

¹⁸ *Testimony of Phil Zimmerman*, <http://www.pgp.com/phil/phil-quotes.cgi>, 19. januar 1998.

¹⁹ *InfoNation, The Phil Zimmerman Case*, <http://www.info-nation.com/philzima.html>, 19. januar 1998.

²⁰ Trenutno je najbolj razširjen kodirni algoritem DES (Data Encryption Standard), ki se uporablja tudi v bančništvu. Vendar pa je DES izpeljanka enkripcijskega algoritma, ki ga uporablja ameriška vojska. Ker teoretično ozadje algoritma ni povsem pojasnjeno, obstaja sum, da vojska pozna bližnjico za razbijanje civilne različice DES-a (Vidmar, 1997: 179). Leta 1993 pa je Michael Wiener na konferenci o kriptografiji predstavil poseben čip, ki ga je razvil za razbijanje DES-a. Čip je leta 1993 stal 10 dolarjev in pol in Phil Zimmerman je izračunal, da bi za 100 milijonov dolarjev čipov - seveda povezanih med sabo - 65-bitni DES lahko razbili v 2 minutah. Zimmerman tudi ugotavlja, da lahko NSA s svojim proračunom DES razbije v sekundi. (*Testimony of Phil Zimmerman*, <http://www.pgp.com/phil/phil-quotes.cgi>, 19. januar 1998.)

ja), ki v zvezi s tem ciljem tesno sodeluje z NSA (National Security Agency - Nacionalna varnostna agencija).²¹

V ZDA imajo kriptografijo namreč za vojaško tehnologijo²², izvoz take tehnologije pa je mogoč samo z dovoljenjem. Agenti FBI so zaradi suma, da je Zimmerman omogočil izvoz vojaške tehnologije, proti njemu uvedli preiskavo, ki je trajala kar dve leti. Januarja 1996 je bila preiskava ustavljena in sicer brez obtožbe, saj proti njemu niso našli dokazov za osumljeno kaznivo dejanje. Je pa ostal grenak priokus, da je šlo v Zimmermanovem primeru za poizkus zastraševanja. Danes je tako v ZDA mogoče uporabljati katerekoli kriptografske programe, vendar pa jih ni dovoljeno izvažati v tujino. Kljub temu si ZDA še vedno prizadevajo omejiti uporabo popolnoma varne kriptografije tudi doma. Zagovorniki omejevanja kriptografije ter ameriška administracija so v ta namen podali vrsto predlogov.

Uvedbo kriptografije z "zakonito avtorizacijo gesel" (key escrow) oz. vgrajenimi "stranskimi vrati". Že leta 1991 je predlog zakona Senate Bill 266 vseboval predlog, ki bi, če bi postal zakon, prisilil proizvajalce, da v svoje produkte vgradijo tim. stranska vrata (trap doors), da bi vlada lahko brala kodirana sporočila od kogarkoli. Leta 1993 je ameriška vlada objavila predlog tim. "key escrow" sistema. Omenjeni sistem vsebuje močno in varno kriptografijo, vendar pa morajo posamezniki svoje ključne "avtorizirati" pri za to pooblaščenih agenciji. Konkretno to pomeni, da uporabniki kopije svojih gesel shranijo pri neki tretji zaupanja vredni stranki, preiskovalni organi države pa imajo s tem - seveda na podlagi odredbe sodišča - omogočen dostop do teh gesel. ZDA so na podlagi te metode razvile kodirnik Clipper (za zaščito glasovnih komunikacij) ter Capstone za zaščito elektronskih podatkov.²³

Kriptografski algoritem, uporabljen v Clipperju in Capstonu, se imenuje Skipjack, razvila pa ga je NSA in to kljub temu, da je leta 1987 ameriški Kongres z zakonom Computer Security Act poizkušal omejiti vlogo te agencije pri razvijanju standardov za civilne komunikacijske sisteme.²⁴

Postavljanje kriptografskih standardov. Osnovna ideja tega pristopa je, da naj bi država (ZDA) računalniškemu trgu vsilila take kriptografske standarde, ki bi omogočali vladi dostop do kodiranih podatkov. Eden izmed takih standardov je npr. "key escrow". Ostali kriptografski pripomočki, ki tem standardom ne bodo ustrezali, ne bodo dobili licence, in kljub temu, da se bodo sicer verjetno še vedno razširjali po internetu, bo njihova uporaba zaradi nezdružljivosti z licenciranimi produkti omejena. S tem bi dosegli, da bi bili taki izdelki manj razširjeni (Denning, 1997: 188).

Uporaba šibke kriptografije. Šibka kriptografija omogoča, da ustrežna vladna agencija z dovolj zmogljivimi računalniki v nujnih primerih (npr. ugrabitvah) hitro razbije zaščito, zato avtorizacija gesel ni potrebna (Denning, 1997: 184). Problem je v tem, da šibka kriptografija uporabniku ne nudi ustrezne zaščite, saj lahko kripto-

²¹ Izvoz kriptografskih produktov v ZDA urejata dva zakona: Arms Export Control Act ter Export Administration Act. Na podlagi teh dveh zakonov se večino kriptografskih proizvodov šteje za municijo, in se jih zato sme izvoziti samo s posebnim dovoljenjem (Allard in Kass, 1997: 574).

²² Denning, 1997: 180 - 181 ter The Clipper Chip, <http://www.epic.org/crypto/clipper/>, 19. januar 1998.

²³ The Clipper Chip, <http://www.epic.org/crypto/clipper/>, 19. januar 1998.

²⁴ Efforts to ban encryption, <http://www.epic.org/crypto/ban/>, 19. januar 1998.

gram zlomi vsakdo, ki ima malo bolj zmogljiv računalnik in ustrezno računalniško znanje.

Uporaba kriptografije znotraj zaprtih sistemov oz. uporaba "mrežne kriptografije". S terminom "mrežna kriptografija" (link encryption) označujemo skupek metod, ki podatke kriptirajo samo znotraj nekega zaprtega sistema, ko pa podatki pridejo izven tega sistema, niso več zaščiteni. Primer takega sistema je npr. sistem GSM mobilne telefonije: podatki, ki se prenašajo preko radijskih povezav (od uporabnika do GSM centrale), so kodirani, ko pa podatki zapustijo centralo, niso več kodirani. Policija lahko prisluškuje pogovorom tako, da prisluškovalne naprave nastavi na izhodu iz centrale (Denning, 1997: 184).

Licenčno in zakonsko omejevanje. Država naj bi dovolila patentiranje kriptografskih metod, ne pa tudi njihove uporabe, če ne bi ustrezali postavljenim standardom. Konkretno to pomeni, da bi država prepovedala uporabo določenih kriptografskih metod (takih, ki bi ji onemogočale vpogled v kriptirane podatke). Posamezniki bi sicer še vedno lahko razvijali svoje lastne kriptografske metode, vendar samo za osebno uporabo in izobraževanje, brez dovoljenja pa jih ne bi smeli prosto razširjati (Denning, 1997: 187 - 188).

Da bi ne prihajalo do zlorab kriptografije s strani kriminalcev, so se pojavili tudi predlogi za **višje kazni ob uporabi kriptografije pri izvrševanju kaznivih dejanj**. V primeru, da bi si posameznik pri izvršitvi kaznivega dejanja pomagal s kriptografijo, naj bi se mu kazen podvojila.²⁵

1030

Strah pred kripto anarhijo

V ozadju naporov države za omejevanje kriptografije tiči predvsem strah pred tem, da bi država ne mogla več nadzorovati kriminala oz. sovražnih aktivnosti. V zvezi s tem se je izoblikoval izraz kripto anarhija.

V kripto anarhiji naj bi država, kot jo poznamo danes (nacionalna država torej), izginila, namesto nje pa naj bi se oblikovale virtualne skupnosti posameznikov, ki bi počele, kar bi hotele (Denning, 1997: 175). Napovedovalci kripto anarhije se strinjajo, da bi bila kripto anarhija neizogibna posledica širitve javno dostopne kriptografije. "Zaradi te tehnologije (kriptografije, m. op.) država ne bo mogla več nadzorovati informacij, sestavljati dosjejev, prisluškovati, regulirati ekonomije in celo pobirati davkov" (Denning, 1997: 175).

Povedano drugače: s tem, ko se državi onemogoči nadzor nad računalniki in telekomunikacijskimi sistemi, le-ti postanejo "nebesa za kriminalce" (Denning, 1997: 177), kar pa vodi v družbeni nered. Kriptografija naj bi bila torej uperjena predvsem proti državi,²⁶ s tem pa posredno tudi proti državljanom.

Gibanje za elektronsko zasebnost

Poizkusi ameriške vlade, da bi kriminalizirala kriptografijo, so na internetu sprožili močno gibanje, ki se zavzema za zaščito elektronske zasebnosti, predvsem

²⁵ *Omenjeni predlog za podvojitve kazni je bil dan v ameriškem trgovinskem parlamentarnem odboru, vir: <http://epic.org/crypto/>, 19. januar 1998.*

²⁶ *Denning, 1997: 187 ter Phill Zimmerman: PGP(tm) User's Guide, 1994*

pa za razširjanje uporabe kriptografije. Na internetu, pa tudi v realnem življenju se je oblikovala vrsta organizacij, ki se ukvarjajo z zaščito zasebnosti in pravicami posameznika. Člani teh organizacij z javnim pritiskom (podpisovanje peticij, pričanja pred ameriškim Kongresom, pritiski medijev) skrbijo za spoštovanje posameznikove zasebnosti in onemogočajo poizkuse prepovedi in omejevanja kriptografije. Prav tako si prizadevajo za odpravo prepovedi izvoza kriptografije iz ZDA.

Na vprašanje "Zakaj zasebnost?" Phil Zimmerman (eden najvidnejših borcev za neomejeno uporabo kriptografije ter član in ustanovitelj mnogih organizacij in gibanj za elektronsko zasebnost) slikovito odgovarja takole:

"Ker je osebno. Ker je zasebno. In ne briga nikogar drugega razen vas. Morda načrtujete politično kampanjo, se pogovarjate o svoji davčni napovedi ali počnete kaj nezakonitega. Ali pa počnete kaj, za kar mislite, da bi moralo biti zakonito, pa ni. Karkoli že je: ne želite, da bi vaša zasebno elektronsko pošto ali zaupne dokumente prebral nekdo drug. Nič ni narobe, če branite svojo zasebnost. Zasebnost je ustavna kategorija.

*Morda mislite, da je vaša elektronska pošta ne vsebuje nič nezakonitega in da je enkripcija zato nepotrebna. Če ste resnično državljan, ki spoštuje zakone in nima ničesar skrivati - zakaj potem svojih pisem ne napišete na dopisnico? Zakaj se takoj, ko država od vas to zahteva, ne podvržete testom ugotavljanja uživanja mamil? Zakaj zahtevate odredbo sodišča, če želi policija preiskati vašo hišo? Ali poizkušate kaj skriti? Gotovo ste prevratniški trgovec z drogo, če svojo pošto skrijete v kuverti. Ali pa mogoče paranoičen norec. Ali navadni državljani, ki spoštujejo zakone, potrebujejo zaščito za svoje elektronske komunikacije?"*²⁷

Po mnenju organizacij za elektronsko zasebnost bomo v prihodnosti za medsebojno komuniciranje uporabljali predvsem elektronske komunikacije. Le-te pa je lahko neopazno in v velikem obsegu nadzorovati. Kriptografija je po njihovem mnenju torej instrument, ki zagotavlja zasebnost. Pravico do uporabe kriptografije te organizacije enačijo s pravico do zasebnosti.

Seveda je vsem jasno, da kriptografijo lahko zlorabijo tudi kriminalci. Vendar so prepričani, da bo z zavarovanjem zasebnosti skupni rezultat kljub temu pozitiven.²⁸

Nasprotja med nasprotniki in zagovorniki kriptografije izvirajo iz njihovega različnega razumevanja vloge države. Medtem ko nasprotniki kriptografije državo vidijo kot "dobrega čuvaja", ki skrbi za varnost in blaginjo svojih državljanov, jo zagovorniki vidijo kot institucijo, ki posega v njihove pravice in svoboščine.²⁹ Phil Zimmerman, ki je bil zaradi svojega zavzemanja za javno dostopno kriptografijo leta 1995 razglašen za eno izmed petdesetih najbolj vplivnih oseb na internetu, državo vidi takole:

²⁷ Testimony of Phil Zimmerman, <http://www.pgpi.com/phil/phil-quotes.cgi>, 19. januar 1998.

²⁸ Testimony of Phil Zimmerman, <http://www.pgpi.com/phil/phil-quotes.cgi>, 19. januar 1998.

²⁹ "Česar se, kot kaže, vlada resnično boji pri Zimmermanovem programu ni Precej Dobra Zasebnost (Pretty Good Privacy) - ime Zimmermanovega programa (m. op.), pač pa zasebnost kot taka. The Zimmerman Case v The Ethical Spectacle, julij 1995, <http://www.spectacle.org/795/zimm.html>, 19. januar 1998.)

"FBI-jev program COINTELPRO je zadeval skupine, ki so nasprotovale vladni politiki. Prisluškovali so Martinu Luthru Kingu. Nixon je imel spiseke svojih sovražnikov. In potem je bila afera Watergate... ..Če ne bomo storili nič, bodo nove tehnologije dale državi moč nadzora, o kakršni je Stalin lahko samo sanjal... ..Nekateri Američani ne razumejo moje zaskrbljenosti v zvezi z močjo vlade. Toda če govorite z ljudmi iz Vzhodne Evrope, jim tega ni potrebno razlagati. Oni to že razumejo in ni jim jasno, zakaj tega ne razumemo tudi mi."³⁰

Člani gibanj za elektronsko zasebnost so prepričani, da bo napačna oz. napačno uporabljena tehnologija lahko omogočila vladi nadzorovati vsakogar, ki ji bi utegnil nasprotovati. Ker so prepričani, da bi bila to zadnja vlada, ki bi bila izvoljena po demokratični poti, so mnenja, da državi določenih tehnologij (nadzora) ne bi smeli dovoliti uporabljati oz. da bi morala biti vsakomur omogočena uporaba dobre kriptografije.³¹

Zaključek

Kljub nevarnostim, ki jih kriptografija prinaša, da bi dobra kriptografija vseeno morala biti javno dostopna in ne bi smela biti samo v domeni države. Bolj konkretno: ker glavni razvoj na področju kriptografije poteka v ZDA in ker se ravno ZDA trudijo omejiti izvoz in uporabo kvalitetnih kriptografskih metod, nad uporabo kriptografije ne bi smele imeti patronata Združene države.

"Key escrow sistem" oz. "sistem zakonite avtorizacije gesel", ki ga v zadnjem času poizkušajo ZDA vsiliti kot svetovni standard, namreč predvideva, da bodo posamezniki svoja gesla shranili pri neki tretji zaupanja vredni stranki, država pa bo imela dostop do gesel (na podlagi sodnega naloga). "Key escrow" sistem kriptografije bo mogoče tudi izvoziti iz ZDA, vendar se bodo kopije ključev shranjevale v ZDA ali v državah, ki bodo imele z ZDA ustrezen meddržavni sporazum (Denning, 1997: 183).

Leta 1991 je Stansfield Turner, v letih 1977 - 1981 direktor ameriške obveščevalne službe CIA, ki se sedaj ukvarja z spremenjeno vlogo omenjene agencije v času po padcu komunizma, napisal članek, v katerem se zavzema za to, da CIA še naprej opravlja svojo nalogo nadzorovanja drugih držav. Vendar pa Turner pravi, da je potrebno redefinirati pojem nacionalne varnosti ZDA. Po njegovem mnenju je potrebno v ospredje postaviti ekonomske interese, zato Turner predlaga, da se CIA, ki se je do sedaj ukvarjala z vojaškim in političnim vohunjenjem, začne ukvarjati z ekonomskim vohunjenjem (Webster, 1995: 66). Ameriška prizadevanja, da "key escrow" sistem postane svetovni standard, je treba gledati tudi v tej luči. S tem ko ZDA zahtevajo avtorizacijo (oz. shranjevanje) gesel v ZDA - pri tem ne smemo pozabiti, da je ameriška vlada "key escrow" sistem razvila predvsem za poslovne namene (Denning, 1997: 180) - dejansko dobijo ključ do vseh kriptiranih sporočil v ostalih delih sveta. In ker bodo poslovneži verjetno kriptografijo uporabljali pre-

³⁰ Testimony of Phil Zimmerman, <http://www.pgp.com/phil/phil-quotes.cgi>, 19. januar 1998.

³¹ Testimony of Phil Zimmerman, <http://www.pgp.com/phil/phil-quotes.cgi>, 19. januar 1998.

dvsem za zaščito vsebin pomembnih poslovnih skrivnosti, to pomeni, da bi ZDA imele - če njihov predlog "key escrow" sistema postane svetovni standard - v bistvu ključne do poslovnih skrivnosti podjetij po vsem svetu. Če bi poleg tega obveljala nova Turnerjeva definicija nacionalnih interesov ZDA in vizija nove vloge CIE, lahko to pomeni, da bi "key escrow" sistem omogočal ohranjanje vloge ZDA kot ekonomske in siceršnje svetovne velesile. Ob poizkusih povezovanja ZDA in EU na področju prestrezanja komunikacij in boja proti globalnemu kriminalu se zdi ta bojazen še bolj upravičena.

LITERATURA

- Allard, W. Nicholas in Kass, A. David (1997): Law and Order in Cyberspace: Washington Report v Hastings Communications and Entertainment Law Journal (Comm/Ent), vol. 19, No. 3., pomlad 1997. University of California: Hastings College of the Law.
- A Statewatch report, <http://www.freenix.fr/netizen/swreport.html>, 2. februar 1999.
- About CPSR (Computer Professionals for Social Responsibility), <http://cpsr.org/cpsr/about-cpsr.html>, 19. januar 1998.
- COMPASS - Highway 401 traffic camera homepage, <http://www.mto.gov.on.ca/english/traveler/compass/camera/cammain.htm>, 20. december 1998.
- Crypto-Gram, <http://www.counterpane.com>, 15. februar 2000. Counterpane Internet Security, Inc.
- Cryptography Policy, <http://epic.org/crypto/>, 19. januar 1998.
- Cult of the Dead Cow, <http://www.cultdeadcow.com>, 15. avgust 1998.
- Čebulj, Janez (1992): Varstvo informacijske zasebnosti v Evropi in Sloveniji. Ljubljana: Inštitut za javno upravo pri Pravni fakulteti v Ljubljani.
- Denning, E. Dorothy (1997): The future of cryptography, v Brian D. Loader, The Governance of Cyberspace, str. 175 - 190. London, New York: Routledge.
- Dunnett, Jim (1998): Secret Phone-Tap Plan, v Dejanews, <http://www.dejanews.com/getdoc.xp?AN=419710899>, 2. februar 1999.
- Efforts to ban encryption, <http://www.epic.org/crypto/ban/>, 19. januar 1998.
- GVU 8th WWW Survey, http://www.gvu.gatech.edu/user_surveys/survey-1997-10/. Atlanta. 1997.
- Imenik elektronske pošte Slovenije, <http://afna.telekom.si>, 7. oktober 1998.
- Key Escrow, http://www.epic.org/crypto/key_escrow/, 19. januar 1998.
- Kids Surf Day (1997), <http://www.ftc.gov/opa/9712/kids.htm>, 19. januar 1998.
- Koops, Bert-Jaap (1997): Crypto Law Survey, <http://cwis.kub.nl/~frw/people/koops/law-survey.htm>, 19. januar 1998.
- Kušej, Pavčnik, Perenič (1992): Uvod v pravoznanstvo. ČZ Uradni list RS: Ljubljana.
- Loader, D. Brian (1997): The Governance of Cyberspace. London, New York: Routledge.
- More about the Privacy Rights Clearinghouse, <http://www.privacyrights.org/fs/services.html>, 19. januar 1998.
- Pavčnik, v: Kušej, Pavčnik, Perenič (1992): Uvod v pravoznanstvo. ČZ Uradni list RS: Ljubljana.
- Perenič, v: Kušej, Pavčnik, Perenič (1992): Uvod v pravoznanstvo. ČZ Uradni list RS: Ljubljana.
- Raab, D. Charles (1993): The Governance of Data Protection, v Jan Kooiman, Modern Governance - New Government-Society Interactions. Sage publications: London.
- Raab, D. Charles (1997): Privacy, democracy, information, v Brian D. Loader, The Governance of Cyberspace, str. 155 - 174. London, New York: Routledge.

- Privacy in Cyberspace, <http://www.privacyrights.org/fs/fs18-cyb.html>, 19. januar 1998.
- Statewatch Organisation (monitoring the state and civil liberties in the European Union), <http://www.statewatch.org/>, 5. februar 1999
- STOA (1998): An Appraisal of the Technologies of Political Control (Summary of Interim Study), <http://www.europarl.eu.int/dg4/stoa/cn/publi/166499/execsum.htm>, 2. februar 1999.
- The Center for Democracy and Techology, <http://www.cdt.org/>, 19. januar 1998.
- The Clipper Chip, <http://www.epic.org/crypto/clipper/>, 19. januar 1998.
- The Phill Zimmerman Case. InfoNation, <http://www.info-nation.com/philzima.html>, 19. januar 1998.
- The Zimmerman Case v The Ethical Spectacle (1995): <http://www.spectacle.org/795/zimm.html>, 19. januar 1998.
- Zimmerman, Phill (1993): Testimony of Philip R. Zimmerman to the Subcommittee on Science, Technology, and Space of the US Senate Committee on Commerce, Science, and Transportation, <http://www.pgp.com/phil/phil-quotes.cgi>, 19. januar 1998.
- Zimmerman, Phill (1994): PGP(tm) User's Guide, v datoteki PGPDOC1.TXT v programskem paketu PGP ver. 2.6.2.
- Towards A European Framework for Digital Signatures And Encryption, <http://www.ispo.cec.be/eif/policy/97503toc.html>, 19. januar 1998.
- Ustava RS (1991): Uradni list RS, št. 4/91. Uradni list: Ljubljana.
- Vidmar, Tone (1997): Računalniška omrežja in storitve. Ljubljana: Atlantis.
- Webster, Frank (1995): Theories of the Information Society. London: Routledge.

VELJAVNOST INTERNETA KOT ANKETNEGA ORODJA

Povzetek: Internet se, kljub problemu nepokritja, v anketnem raziskovanju uveljavlja kot komplementarna in/ali alternativna metoda anketnega zbiranja podatkov. Vendar pa je pri tem potrebno določiti njeno veljavnost, pri čemer mislimo predvsem na konvergentno veljavnost. Anketiranje po internetu bo postalo enakovredno drugim metodam, ko bo dokazano, da njegove anketne napake niso večje od tistih, dobljenih z drugimi metodami. V članku bomo predstavili nekaj primerjav rezultatov anket po internetu z drugimi anketnimi metodami, pri čemer bomo razpravljali o različnih anketnih napakah kot vzrokih za morebitne razlike. Predstavili bomo tudi rezultate primerjalne študije ankete na svetovnem spletu in po pošti, ki smo jo izvedli v okviru projekta RIS na Fakulteti za družbene vede.

Ključni pojmi: ankete na svetovnem spletu, ankete po internetu, anketna metodologija, anketne napake, napaka nepokritja, napaka neodgovorov, napaka vzorčenja, napaka merjenja, veljavnost

Uvod

Anketno zbiranje podatkov po internetu poteka že od konca osemdesetih let, ko so za anketiranje pričeli uporabljati elektronsko pošto (Parker, 1992; Sproull, 1986). Sredi devetdesetih let so v ta namen pričeli uporabljati tudi svetovni splet (GVU, 1994), ki je danes prevladujoč način anketiranja po internetu. V primerjavi z anketiranjem po pošti namreč omogoča večji razpon možnosti pri obliki vprašalnika, anketirančevo breme je manjše in avtomatično zbiranje podatkov je poenostavljeno (Batagelj, 1998; Comley, 1997b; Lozar, 1999). Zato v nadaljevanju, ko govorimo o anketnem zbiranju podatkov po internetu, mislimo predvsem na ankete na svetovnem spletu, t.j. računalniško podprte samoankete, ki se izvajajo brez prisotnosti anketarja, vprašalnik temelji na HTML formah, anketiranci ga vidijo in izpolnjujejo s pomočjo pregledovalnika za svetovni splet, odgovori anketirancev pa se navadno

* Mag. Katja Lozar Manfreda, asistentka-stažistka na Fakulteti za družbene vede.

Dr. Vasja Vehovar, izredni profesor na Fakulteti za družbene vede.

Zenel Batagelj, postdiplomski študent komunikologije na Fakulteti za družbene vede, CATI center

takoj preko interneta prenesejo na strežnik raziskovalne organizacije (Vehovar, Batagelj, Lozar Manfreda in Zaletel v tisku).

Čeprav se ankete po internetu množično izvajajo šele nekaj let, pa so postale že dobičkonosen del anketne industrije. Ob vpisu ključnih besed, kot so npr. 'Web survey', 'Internet survey', 'online survey', vsak iskalnik na svetovnem spletu vrne na tisoče zadetkov. Profesionalne organizacije so izoblikovale posebne etične kodekse, ki zadevajo anketiranje po internetu (npr. ARF, 1999; ESOMAR, 1997, 1998). Večina raziskovalnih organizacij ponuja ali vsaj razmišlja o ponudbi anketiranja po internetu in njihovi paneli vključujejo milijone uporabnikov interneta, ki so pripravljeni v njih sodelovati. Vse pomembne znanstvene konference, namenjene metodologiji družboslovnega raziskovanja, vključujejo posebne sekcije, posvečene anketiranju po internetu. Na samem internetu delujejo številne diskusijske skupine, ki razpravljajo o problemih takšnega načina anketiranja. Poleg tega obstaja že več sto raziskovalnih člankov o njihovi uporabi in številni enostavni programski paketi za njihovo izvajanje (RIS, 1999-2000).

Internet, še posebej svetovni splet, se torej vse bolj uveljavlja kot komplementarna in včasih celo alternativna metoda anketnega zbiranja podatkov. Vendar pa je potrebno pri tem določiti veljavnost takšnega načina zbiranja podatkov (Bruzzone, 1999; Hollis, 1999; Kottler, 1998; Nadilo, 1999), pri čemer mislimo predvsem na konvergentno veljavnost - primerjavo rezultatov anketiranja po internetu z rezultati drugih, že uveljavljenih anketnih metod (Ferligoj, Leskošek in Kogovšek, 1995, 88). Tako ugotovljena veljavnost namreč kaže, ali so različni merski postopki, v tem primeru različne vrste anketiranja, nadomestljivi, in se uporablja pri razvoju novih merskih postopkov (Splichal, 1990, 195). Anketiranje po internetu bo postalo enakovredno drugim metodam, ko bo dokazano, da njegove anketne napake (napake zaradi neodgovorov, nepokritja, vzorčenja in samega merjenja) niso večje od tistih, dobljenih z drugimi metodami.

V članku bomo najprej razpravljali o anketnih napakah, ki se pojavljajo pri anketiranju na svetovnem spletu. Nato bomo iz razpoložljive literature povzeli izsledke različnih primerjav rezultatov anket na svetovnem spletu z drugimi načini anketiranja, s katerimi so skušali ugotavljati njihovo veljavnost. K tem raziskavam bomo dodali tudi izsledke lastne študije ugotavljanja veljavnosti anketiranja na svetovnem spletu za anketiranje podjetij z dostopom do interneta v Sloveniji, ki smo jo opravili v okviru projekta RIS - Raba interneta v Sloveniji (<http://www.ris.org>) - na Fakulteti za družbene vede Univerze v Ljubljani. V zaključku bomo kritično povzeli ugotovitve in nakazali smernice za nadaljnje potrjevanje veljavnosti interneta kot anketnega orodja.

Anketne napake pri anketiranju na svetovnem spletu

Pri sklepanju iz rezultatov vzorčne anketne raziskave na ciljno populacijo so ocenjene statistike podvržene različnim anketnim napakam (angl. survey errors), ki izhajajo iz različnih virov: nepokritja, neodgovorov, vzorčenja in merjenja (Groves, 1989, 11). Napake nepokritja (angl. noncoverage), neodgovorov (angl. nonrespon-

se) in vzorčenja (angl. sampling) nastanejo zato, ker nekatere enote niso opazovane, medtem ko do napake merjenja (angl. measurement) pride pri samem opazovanju enot.

Pri razpravah o uporabnosti anket po internetu so najpogosteje omenjene napake, ki izhajajo iz neopazovanja (angl. nonobservation error). Prva med njimi je napaka nepokritja, do katere pride zato, ker nekatere enote niso del vzorčnega okvira ali seznama, ki je uporabljen za identifikacijo članov ciljne populacije (Groves, 1989, 11). Tako so ankete po internetu, ki so usmerjene na splošno populacijo, tipično podvržene napaki nepokritja (Clayton in Werking, 1998; Comley, 1996; Coomber, 1997; Dillman in Bowker, 1999; Eaton, 1997; Farmer, 1998; Kehoe in Pitkow, 1996; Meeks, Lanier, Fesco in Collins, 1998; Pitkow in Kehoe, 1995; Ramos, Sedivi in Sweet, 1998; Sheehan in Hoy, 1999; Smith, 1999), saj internet uporablja le manjši del populacije. Delež uporabnikov interneta v letu 2000 presega 50% le v nekaterih najbolj razvitih državah kot so ZDA, Kanada in skandinavske države. Pogosteje se v razvitem svetu ta delež giblje med 20 in 30%, medtem ko je v nekaterih največjih državah (Kitajska, Rusija, Indija itd.) in v preostalem manj razvitem svetu navadno še mnogo pod 10% (<http://www.nua.ie>). Slovenija se s 15% deležem uporabnikov interneta med aktivno populacijo (15 do 65 let) v začetku leta 2000 (RIS 1996-2000) približuje razvitejšim državam. Iz anketiranja so torej izključene vse tiste osebe, ki ne uporabljajo interneta, kar se izraža v družbeno-demografskih lastnostih dobljenih vzorcev anketirancev, ki niso reprezentativne za splošno populacijo neke države (Terhanian and Black, 1999, 28). Uporabniki interneta so namreč mlajši, bolj izobraženi, med njimi je več moških, pripadajo višjemu družbeno-ekonomskemu sloju (Flemming in Sonner, 1999; RIS 1996-2000; Schmidt, 1997).

Napake nepokritja skušajo raziskovalci preseči s pomočjo uporabe ustreznih metod uteževanja, s katerimi uporabnike interneta po družbeno-demografskih lastnostih skušajo približati splošni populaciji. Npr. Balden (1999) je ugotovil, potem ko je z uteževanjem družbeno-demografske lastnosti uporabnikov interneta približal splošni populaciji, da internet sam po sebi, razen nekaterih izjem¹, ne vpliva na osnovne vrednote in stališča ljudi.

Problem nepokritja je zmanjšan ali celo odpravljen v populacijah, kjer večina enot uporablja internet. Npr. ponudnik internet storitev lahko uporabi vprašalnik na svetovnem spletu za anketiranje svojih naročnikov, saj poseduje seznam vseh naročnikov. Pogosto pa takšni sezname ne obstajajo ali so nepopolni. Tipičen primer je anketa, ki je namenjena splošni populaciji uporabnikov interneta. Sezname, ki bi zajeli vse uporabnike na nekem področju, ne obstajajo. Pogosto se uporablja posebne računalniške programe, ki na svetovnem spletu iščejo elektronske naslove uporabnikov, vendar so dobljeni sezname nepopolni (ker so določene domene nedosegljive, ker nimajo vsi uporabniki svojega elektronskega naslova objavljene na spletu ali ker vsi uporabniki sploh nimajo elektronskega naslova), pogosto vključujejo več naslovov iste osebe, naslove, ki jih nihče več ne uporablja, izmišljene naslove itd. Druga rešitev je uporaba panelov uporabnikov interneta, ki so

¹ Npr. uporabniki interneta so bolj dovzetni za tehnologijo, imajo večjo potrebo po iskanju informacij in potovanju, pogosteje posedujejo kreditne kartice (Balden, 1999).

predhodno privolili v vključitev v takšno bazo in s tem v sodelovanje v anketah na svetovnem spletu. Tudi ti sezname seveda ne vključujejo vseh uporabnikov, vendar so navadno tako veliki (tudi več milijonov enot), da je mogoče z ustreznim vzorčenjem in uteževanjem družbeno-demografske značilnosti takega vzorca približati značilnostim ciljne populacije.

Do naslednje napake neopazovanja, napake vzorčenja, pride, ker je v anketiranju vključen le del, ne pa celotna ciljna populacija (Groves, 1989, 11). Vzorčno napako se zmanjšuje s povečevanjem velikosti vzorca, ker se s tem zmanjšuje verjetnost, da bo vzorec statistično značilno različen od populacije. V praksi je seveda velikost vzorca omejena s stroški anketiranja. Pri anketah po internetu je to le manjši problem, ker se stroški z velikostjo vzorca bistveno ne povečujejo (Clayton in Werking, 1998, 557; Eaton, 1997; Watt, 1997; Weissbach, 1997). Vendar pa se tudi s povečevanjem velikosti vzorca na določeni točki vzorčna varianca ne spreminja več in ne more zmanjšati celotne anketne napake, še posebej, če k njej prispevajo tudi druge vrste napak. Tipičen tak primer so ankete na svetovnem spletu s samoizbiro (Lozar, 1999, 7), kot so ankete GVU (GVU, 1994-1999) ali ankete RIS na svetovnem spletu med splošno populacijo uporabnikov interneta (RIS, 1996-2000), ki dosegajo zelo velike vzorce, vendar pa je anketna napaka zaradi drugih virov napak še vedno izredno velika.

Tretji vir napak neopazovanja je napaka, ki izhaja iz neodgovorov, torej zato, ker nekatere enote niso bile kontaktirane ali pa na anketo niso odgovorile (Groves, 1989, 11). Neodgovori so največji vir anketne napake v že prej omenjenih anketah s samoizbiro, saj vabila k anketiranju dosežejo le del uporabnikov in le motivirani uporabniki se odločijo za sodelovanje v anketi. Njihove značilnosti se zato zelo verjetno razlikujejo od značilnosti ciljne populacije. Tudi pri vabljenih anketah (Lozar, 1999, 7) prihaja do napake zaradi neodgovorov, saj so stopnje odgovorov razmeroma nizke. Npr. v anketah, kjer je vzorec anketirancev narejen s pomočjo telefonske ankete na reprezentativnem vzorcu in so anketiranci k sodelovanju povabljeni po elektronski pošti, stopnje odgovorov le redko dosežejo 30% (Comley, 1997, 1998; Flemming in Sonner, 1999; Hollis, 1999).

Problem se pojavi, če so tisti, ki niso odgovorili (zato ker so zavrnili sodelovanje ali mogoče sploh niso bili kontaktirani), različni od tistih, ki so odgovorili. Dejansko so za ankete na svetovnem spletu ugotovili, da v njih bolj verjetno sodelujejo intenzivni, tehnično orientirani uporabniki interneta (Kehoe in Pitkow, 1996; Pitkow in Kehoe, 1995; Pitkow in Recker, 1994). Podrobneje so razlogi za neodgovore v anketah na svetovnem spletu obravnavani v Vehovar, Batagelj, Lozar Manfreda in Zaletel (v tisku).

Medtem ko do zgoraj omenjenih napak neopazovanja navadno pride že pred samim procesom zbiranja podatkov, pa do napak opazovanja (angl. observational errors) pride med samim merjenjem (zato se imenujejo tudi merske napake, angl. measurement error) bodisi zaradi anketiranja, merskega instrumenta (vprašalnika), načina zbiranja podatkov ali anketarja, če gre za osebno anketiranje (Groves, 1989, 11). Pri anketah na svetovnem spletu, ki so samoankete, do napak zaradi anketarja seveda ne prihaja.

Do napake zaradi anketiranja pride, ker različni anketiranci posredujejo podatke z različno stopnjo napake, saj imajo pri izpolnjevanju vprašalnika različne kognitivne sposobnosti in/ali motivacije (Groves, 1989, 12). V tem pogledu se anketiranci, ki odgovarjajo na vprašalnik na svetovnem spletu, ne bistveno razlikujejo od anketirancev pri drugih načinih anketiranja; nekoliko večje razlike med njimi lahko pričakujemo le zaradi različne izkušnosti z uporabo interneta in računalnikov nasploh.

Do napake merskega instrumenta, v tem primeru vprašalnika, pride, če ima besedilo v vprašalniku ali vrstni red vprašanj učinek na kakovost odgovorov anketirancev (Groves, 1989, 12). V tem pogledu lahko ankete na svetovnem spletu primerjamo z drugimi samoanketami, kot so npr. ankete po pošti, kjer se posebno pozornost posveča razumljivosti in enostavnosti vprašalnika ter metodam za preprečevanje učinkov zaporedja vprašanj in odgovorov, ali drugim računalniško podprtim anketam, kjer z ustreznimi programskimi rešitvami zmanjšujemo neodgovore na posamezna vprašanja, nekonsistentne odgovore in napačne odgovore, s čimer povečujemo kakovost podatkov.

Napake zaradi načina zbiranja podatkov (angl. mode effect) so bile že dokumentirane za ankete po pošti, telefonske ankete in terenske ankete (de Leeuw, 1992), s pojavom anket po internetu pa se konstantno raziskuje tudi napake, ki so izključna posledica tega, da je bil za anketiranje uporabljen internet in ne kakšen drug komunikacijski medij.

Prav napake zaradi načina zbiranja podatkov so napake, ki so relevantne, kadar veljavnost anketiranja po internetu preizkušamo s primerjavo z drugimi načini anketiranja. Vendar pa je v praksi zelo težko ločiti med zgoraj omenjenimi viri napak in morebitne razlike pripisati samo določemu viru.

Pregled razpoložljivih študij veljavnosti

Kljub pogosti uporabi anket po internetu in še posebej na svetovnem spletu med raziskovalci obstaja dvom v veljavnost takšnega načina anketiranja, kar je posledica zgoraj omenjenih virov anketnih napak. Dvom v veljavnost se pojavi predvsem ob množici 'neprofesionalno' izvedenih anket (Onyshekych in McIndoe, 1999), s katerimi nas zasipajo na svetovnem spletu. To so navadno ankete s samoizbiro, zelo kratke, s slabo formuliranimi vprašanji in nedodelano obliko vprašalnika, ki jih lahko izvede vsak uporabnik interneta z minimalnim poznavanjem tehnologije interneta. Seveda pri takšnih anketah ne moremo govoriti o sklepanju iz vzorca na populacijo in o njihovi veljavnosti.

V literaturi (RIS, 1999-2000) se pojavljajo številne primerjave rezultatov anket na svetovnem spletu z rezultati drugih anket, s čimer dokazujejo veljavnost takšnega načina zbiranja podatkov. Pri takih primerjavah je potrebno ločevati med različnimi viri napak in identificirati tiste, ki vodijo do morebitnih razlik v rezultatih. Nekatere razlike so namreč posledica tega, da so z anketo na svetovnem spletu anketirane druge osebe, druge pa so dejansko posledica uporabe interneta za anketiranje. V prvem primeru so v ozadju predvsem napake zaradi nepokritja, neodgo-

vorov in vzorčenja, torej napake, do katerih pride pred samim procesom anketiranja in so odvisne od tega, kakšni vzorčni okviri, postopki vzorčenja, načini vabljenja k anketiranju in spreobrnitve neodgovorov so bili uporabljeni. V drugem primeru pa gre za različne merske napake.

Pravi eksperimenti

V empiričnih primerjavah, ki jih lahko zasledimo v literaturi, so pravila eksperimentalnega načrta pri primerjavi rezultatov ankete na svetovnem spletu z drugimi vrstami anketiranja zelo različno upoštevana. Le redko zasledimo poročila o pravih eksperimentih, kjer sta na dveh primerljivih (enakih) vzorcih uporabljeni dve različni metodi anketiranja (eksperiment z dvovrednostnim kavzalnim faktorjem; Toš, 1988, 163). Vendar pa le v takih primerih lahko ob primerljivih rezultatih obeh metod govorimo o konvergentni veljavnosti anketiranja na svetovnem spletu, torej o njeni primerljivosti z drugimi metodami.

Primer take raziskave je primerjava telefonske ankete in ankete na svetovnem spletu, predmet anketiranja pa je bilo ocenjevanje blagovne znamke in spletne strani (Smith, 1999). V obeh primerih so anketirance rekrutirali po telefonu in so jim že pred glavno anketo postavili nekaj vprašanj. Polovici tako dobljenih uporabnikov, ki so se strinjali s sodelovanjem v anketi, so po pošti poslali vabilo z navodili, kako dostopiti do spletne strani z anketo in jo izpolniti. Druga polovica pa je bila anketirana po telefonu. Rezultati obeh anket se niso statistično razlikovali, na osnovi česar avtor v tem primeru sklepa o veljavnosti uporabe ankete na svetovnem spletu.

Veljavnost anketiranja na svetovnem spletu so za posamezne raziskovalne probleme potrdili tudi Findlater in Kottler (1998) in Gonier (1999). V obeh primerih so uporabili primerljive vzorce, vendar pa so bili načini vabljenja k anketiranju različni, kar bi lahko vodilo do različne napake neodgovorov. Findlater in Kottler (1998) poročata o anketi registriranih uporabnikov neke spletne strani. Del vzorca je dobil vabilo po elektronski pošti in se anketiral na svetovnem spletu, na delu vzorca pa je bila opravljena računalniško podprta telefonska anketa. Rezultati obeh anket so bili primerljivi. Gonier (1999) pa poroča o številnih študijah, kjer so primerjali ankete na svetovnem spletu s telefonskimi anketami, anketami po pošti in osebnimi anketami v trgovskih centrih, ki jih je izvedla njihova agencija za tržno raziskovanje. Pri tem so bili uporabljeni primerljivi vzorci, saj v njihovih anketah na svetovnem spletu sodelujejo uporabniki AOL-a (največjega ponudnika internet storitev v ZDA), ki se po demografskih lastnostih zelo približujejo splošni populaciji v ZDA. Primerjave so pokazale, da dobro izvedena anketa na svetovnem spletu vodi do enakih poslovnih odločitev kot druge, bolj 'tradicionalne' ankete. Anketiranci na svetovnem spletu sicer dajejo bolj ekstremne odgovore, vendar so povprečja primerljiva (Gonier, 1999, 11).

V nasprotju s temi študijami, v katerih so avtorji za svoje primere dokazali veljavnost uporabe ankete na svetovnem spletu, pa se je v nekaterih drugih raziskavah izkazalo, da so rezultati le delno primerljivi. Npr. Kwak in Radler (1999) poročata o primerjavi ankete na svetovnem spletu in ankete po pošti med študenti neke ameriške univerze. Prva eksperimentalna skupina je bila po elektronski pošti

povabljena k anketi na svetovnem spletu, druga eksperimentalna skupina pa je dobila vprašalnik po pošti. V obeh primerih so uporabili enak vprašalnik, enako število dopisov in enake časovne intervale med dopisi. Razlika je bila v tem, da je ena skupina dobila dopis (in tudi nadaljnje dopise) in vprašalnik po pošti, druga pa po elektronski pošti. Na anketo na svetovnem spletu je odgovorilo 27%, na anketo po pošti pa 42% povabljenih študentov (Kwak in Radler, 1999). Del napake, ki je posledica neodgovorov, je tako potencialno večji pri anketi na svetovnem spletu. Sicer pa je bila prednost ankete na svetovnem spletu hitrejše odgovarjanje in večja kvaliteta podatkov (merjena s številom neodgovorjenih vprašanj in dolžino odgovorov na odprta vprašanja²). Obe anketi sta dali podobne rezultate glede splošnih psiholoških mer, vendar pa so se nekatera stališča v zvezi s tehnologijo, tehnološke lastnosti in demografske značilnosti anketirancev nekoliko razlikovale. Tako so bile med obema anketama značilne razlike v povezanosti med spremenljivkami (Kwak in Radler, 1999).

Willke, Adams in Girnius (1999a, 1999b) poročajo o petdesetih primerjalnih študijah tržnih anket na svetovnem spletu, kjer je bil vzorec anketirancev izbran iz panela uporabnikov interneta, z anketami v nakupovalnih centrih. Panel uporabnikov interneta je oblikovan tako, da njegove demografske lastnosti ustrezajo populaciji, ki jo je mogoče doseči v nakupovanih centrih v ZDA. Kljub nekaterim absolutnim razlikam so ugotovili veliko korelacijo med rezultati obeh vrst anket. Obstojče razlike avtorji pojasnjujejo z razliko med samoanketiranjem in osebnim anketiranjem. Npr. število odgovorov na odprta vprašanja je bilo večje pri anketi na svetovnem spletu, še posebej v primerih, ko so anketiranci izražali svojo nenaklonjenost. Očitno so bili anketiranci v anonimnosti svojega doma bolj pripravljeni izraziti nenaklonjenost (Willke, Adams in Girnius, 1999a, 1999b). V anketi na svetovnem spletu so anketiranci tudi našli več stvari, ki so jih nakupili v zadnjih šestih mesecih, kar avtorji pojasnjujejo s tem, da imajo v tem primeru anketiranci več časa kot pri osebnem anketiranju, hkrati pa jim ni nerodno priznati nakupa nekaterih izdelkov ali blagovnih znamk (Willke, Adams in Girnius, 1999a, 1999b). Do podobne ugotovitve je prišla Wydra (1999), ki je primerjala rezultate ankete na svetovnem spletu (k anketi so bili povabljeni uporabniki AOLa) in ankete v nakupovalnem centru. V obeh primerih so anketirali ženske, ki nakupujejo jestvine za gospodinjstvo (uporabili so t.i. 'screening' vprašalnik) in vzorca sta bila po demografskih značilnostih primerljiva. Rezultati obeh anket so si bili zelo podobni, posamezne razlike pa avtorica ponovno pojasnjuje z razliko med samoanketiranjem in osebnim anketiranjem. Tako so pri anketi na svetovnem spletu zabeležili več odgovorov 'ne vem' (namesto napačnih odgovorov, ki jih dajejo anketiranci pri osebnem anketiranju), manj družbeno zaželenih odgovorov in manj podrobne odgovore (Wydra, 1999).

Kvazieksperimenti s simbolično kontrolo faktorjev

Poleg poročil o eksperimentih, kjer so bili uporabljeni primerljivi vzorci, v literaturi pogosto srečamo tudi poročila o kvazieksperimentih (Toš, 1988, 166), ko upo-

² Nadaljnji eksperimenti so pokazali, da se slednja zmanjšuje, če se pri anketi na papirju poveča prostor za vpis odgovora (Kwak in Radler, 1999).

rabljena vzorca nista enaka. Tudi v tem primeru lahko ugotavljamo konvergentno veljavnost anketiranja na svetovnem spletu, če avtorji primerjajo rezultate obeh metod znotraj primerljivih podvzorcev obeh eksperimentalnih skupin ali če z ustreznim uteževanjem naredijo obe skupini primerljivi (t.i. simbolična kontrola faktorjev; Toš, 1988, 167).

Omenili smo že, da se pri anketah na svetovnem spletu problem nepokritja pogosto rešuje z uteževanjem vzorca z namenom, da bi anketirance po družbeno-demografskih značilnostih približali ciljni populaciji. Uteževanje pa se uporablja tudi pri primerjavi rezultatov anket na svetovnem spletu z drugimi načini anketiranja, saj je le v redkih primerih brez uteževanja mogoče zagotoviti enaka vzorca za primerjavo. Tako Balden (1999) sklepa na veljavnost anketiranja na svetovnem spletu za tržne raziskave, saj je več paralelnih študij, kjer so primerjali rezultate ankete na svetovnem spletu s telefonskim in anketiranjem po pošti, za uteževanje pa so bile uporabljene različne družbeno-demografske spremenljivke (velikost gospodinjstva, dohodek, starost, spol, regija, gostota naseljenosti), pokazalo, da so rezultati primerljivi. Prav tako so pri Harris Black International ugotovili, da je z uporabo ustreznih metod uteževanja (razvitih s pomočjo številnih primerjav rezultatov telefonskih anket in anket na svetovnem spletu) mogoče dobiti primerljive rezultate pri telefonski anketi in anketi na svetovnem spletu za splošno populacijo ZDA (Terhanian in Black, 1999). V nasprotju s tem pa so druge raziskave (npr. Dietrich, 1999; Flemming in Sonner, 1999; Vehovar, Batagelj in Lozar, 1999) pokazale, da kljub uteževanju, rezultati ankete na svetovnem spletu niso primerljivi z rezultati drugih anketnih metod.

Pri takšnih kvaziekperimentih, kjer se z uteževanjem poskuša dobiti primerljivi eksperimentalni skupini, v primeru odstopanja rezultatov ankete na svetovnem spletu od rezultatov neke druge metode, ne moremo nujno govoriti o neveljavnosti takšnega načina anketiranja. Možen razlog za odstopanje namreč lahko leži v sami izbiri spremenljivk za uteževanje; mogoče je, da pri uteževanju niso bile upoštevane vse tiste spremenljivke, ki statistično značilno ločujejo eksperimentalni skupini med seboj. Takšne raziskave so torej le omejeno primerne za ugotavljanje veljavnosti anketiranja na svetovnem spletu.

Za ugotavljanje veljavnosti pa vsekakor niso primerne primerjave - čeprav jih v literaturi srečujemo - dveh načinov anketiranja, ko sta uporabljeni dve neprimerljivi skupini anketirancev (npr. Comley, 1997a) ali pa je v okviru ankete enega vzorca uporabljeno več načinov anketiranja (angl. mixed-mode surveys) (npr. Trumbo in Yun, 1999). V takem primeru ni mogoče sklepati o konvergentni veljavnosti, saj do razlik v rezultatih lahko seveda prihaja zaradi same različnosti posameznih skupin anketirancev in ne samo zaradi uporabljenega načina anketiranja.

³ Konkretna raziskava je sicer pokazala primerljivost ankete na svetovnem spletu z rezultati običajnih volilnih anket, kljub temu, da so bile demografske značilnosti anketirancev v obeh primerih popolnoma različne (Comley, 1997a), vendar je to le izjemen primer.

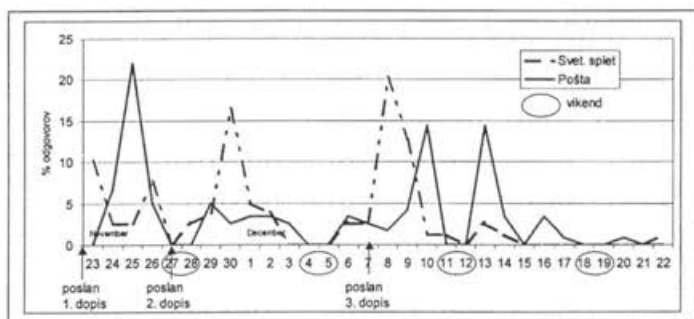
Anketa RIS 1999 med podjetji z dostopom do interneta

Omenili smo že, da je v praksi težko izvesti pravi eksperiment, ko bi dva primerljiva vzorca anketirali z anketo na svetovnem spletu in neko drugo vrsto anketiranja, pri čemer bi se obe anketi razlikovali le v tem, na kakšen način je bil izpolnjen vprašalnik, ne pa tudi v načinu vabljenja k anketiranju in načinom spreobrnitve neodgovorov. Med redkimi takimi primeri je anketa o uporabi interneta med malimi in srednje velikimi slovenskimi podjetji (do 250 zaposlenih), izvedeni konec leta 1999 v okviru projekta RIS, kjer lahko primerjamo odgovore dveh skupin anketiranih podjetij. V prvi skupini (n=300) so podjetja po pošti dobila vabilo k anketiranju, kateremu je bil priložen vprašalnik, ki so ga po pošti tudi vrnila. V drugi skupini (n=300) pa so podjetja po pošti dobila vabilo k anketiranju na svetovnem spletu (dopis je torej vseboval URL naslov spletne strani z anketo). V obeh skupinah sta bila poslana dva nadaljnja dopisa v enakih časovnih intervalih. Anketo po pošti so izpolnjevala vsa podjetja, medtem ko so anketo na svetovnem spletu lahko izpolnili le v podjetjih, kjer imajo dostop do interneta. Zanima nas seveda primerjava odgovorov med podjetji, ki imajo dostop do interneta.

Na anketo po pošti je odgovorilo 54% vseh podjetij in med njimi je bilo 74% takih, ki imajo dostop do interneta. V končni vzorec smo tako dobili 116 podjetij z dostopom do interneta, kar predstavlja 39% začetnega vzorca. Na vprašalnik na svetovnem spletu pa je odgovorilo 79 podjetij, kar predstavlja 26% začetnega vzorca.

Hitrost zbiranja podatkov

V skupini podjetij, ki so dobila anketo po pošti, so se anketiranci najbolj odzvali takoj po prvem (34% vseh odgovorov) in po tretjem dopisu (43%), medtem ko je imel drugi dopis manjši učinek (23% vseh odgovorov). Podjetja, ki so bila povabljena k anketi na svetovnem spletu, pa so se najbolj množično odzvala šele po tretjem (40% vseh odgovorov) in drugem dopisu (27%), medtem ko podjetja, ki so odgovorila po prvem dopisu, predstavljajo le 23% vseh odgovorov. Znotraj posameznih dopisov pa so bili podatki hitreje zbrani z anketo na svetovnem spletu (na Sliki 1 so vrhovi za anketo na svetovnem spletu nekoliko prej kot za anketo po pošti), saj so se podjetja najbolj množično odzvala kar tisti dan, ko so dobila dopis. Pri anketi po pošti so morala podjetja namreč svoje odgovore šele odposlati, posledica česar je eno do dvodnevna zamuda v prejetju odgovorov.

Slika 1: Prejeti odgovori po dnevih

Razlike v odgovorih

Podjetja so odgovarjala na vprašanja o uporabi interneta, elektronskega poslovanja, elektronskega bančništva ter ocenjevala vlogo raznih institucij pri razvoju interneta v Sloveniji. Testiranje razlik v odgovorih iz obeh anket (T-test za številske spremenljivke in χ^2 za opisne spremenljivke) je pokazalo, da pri večini vprašanj med anketama ni statistično značilne razlike. Le pri dveh zaprtih vprašanjih (izmed enaintridesetih) je razlika statistično značilna pri $\alpha < 0.05$, pri treh pa pri $\alpha < 0.1$. Podjetja, ki so odgovorila na svetovnem spletu, nekoliko bolj pozitivno ocenjujejo vlogo Ministrstva za ekonomske odnose in razvoj ter Ministrstva za gospodarstvo pri optimalnem razvoju interneta v Sloveniji ($\alpha < 0.05$). Poleg tega se vzorca nekoliko razlikujeta v opremljenosti z osebnimi računalniki. V podjetjih, ki so odgovorila na anketi na svetovnem spletu, en osebni računalnik uporablja nekoliko več rednih uporabnikov računalniške opreme (1.2 vs. 1.0, $\alpha < 0.1$), vendar pa so njihovi računalniki mlajši (delež kupljenih računalnikov v zadnjih 12 mesecih med vsemi računalniki je 35%, medtem ko je pri podjetjih iz ankete po pošti 28%, $\alpha < 0.1$). Poleg tega je med podjetji na svetovnem spletu tudi nekoliko več takih, ki imajo lastno aplikacijo elektronskega poslovanja, s katero v zaprtem omrežju s poslovnimi partnerji izmenjujejo standardizirane forme ($\alpha < 0.1$). Pri ostalih zaprtih vprašanjih ni bilo statistično značilnih razlik, razlike, ki so nastale na vzorcu, pa niso predvidljive.

Razlike v kvaliteti podatkov

Kvaliteto podatkov smo merili s številom neodgovorjenih vprašanj med vsemi vprašanji, številom odgovorov na odprta vprašanja, dolžino odgovorov na odprta vprašanja in konsistentnostjo odgovorov.

Med neodgovorjena vprašanja so všteta vsa vprašanja, na katera ni bilo nobenega odgovora, odgovor je bil neuporaben ali nerazumljiv (npr. pri odprtih vprašanjih) ali pa so nanje anketiranci odgovorili z 'ne vem'. Pri posameznih anketirancih smo upoštevali, da na nekatera vprašanja niso odgovarjali, ker zanje niso bila primerna (npr. podjetja, ki nimajo svoje domače strani na svetovnem spletu, niso odgovarjala na vprašanja o spremljanju obiskanosti svoje strani). Izračunali

smo torej delež neodgovorjenih vprašanj med vsemi vprašanji, na katere naj bi posamezno anketirano podjetje odgovarilo. Rezultat je presenetljiv: anketiranci pri anketi na svetovnem spletu so v povprečju izpustili 30%, anketiranci pri anketi po pošti pa 23% vseh vprašanj (razlika je statistično značilna pri $\alpha 0.001$). Pri anketi na svetovnem spletu je sicer en anketiranec anketo zapustil že takoj pri prvem zaslonu vprašanj (ko je odgovoril le na prvi dve vprašanji), vendar, tudi ob neupoštevanju te ankete, se povprečni delež neodgovorjenih vprašanj ne spremeni. Prav tako anketiranci kasneje niso predčasno zapuščali ankete (kar se sicer pogosto dogaja pri daljših anketah; Lozar, 1999), saj je le en anketiranec v celoti izpustil zadnji zaslon vprašanj in en anketiranec dva zadnja zaslona vprašanj (izmed šestih).

Vprašalnik je vključeval štiri odprta vprašanja. Pri treh vprašanjih je delež anketirancev, ki so nanje odgovorili, sicer različen pri pisemskem vprašalniku in vprašalniku na svetovnem spletu (dvakrat v korist pisemskega vprašalnika in enkrat v korist vprašalnika na svetovnem spletu), vendar pa med njimi ni statistično značilne razlike v dolžini odgovorov (glej tabelo 1).

Tabela 1: Odgovori na odprta vprašanja

	ANKETA	% odgovorov med vsemi anketiranci		Število znakov v odgovoru	
			St. znač.		St. znač.
Q6 - Kdo je vaš glavni ponudnik dostopa do interneta?	Svet. splet	95	0.288	8	0.894
	Pošta	90		8	
Q13 - Kaj je v vašem podjetju glavna ovira za hitreje uvajanje aplikacij elektronskega poslovanja? (vprašani samo tisti, ki imajo svoj domačo stran)	Svet. splet	61	0.078	28	0.631
	Pošta	78		32	
Q17 - Katera banka je, po vašem mnenju, v Sloveniji najbolj razbila elektronsko bančništvo?	Svet. splet	76	0.002	11	0.120
	Pošta	54		7	
Q20 - Kaj bi po vašem mnenju morale državne in druge javne institucije urediti za hitrejšo implementacijo interneta v poslovne procese?	Svet. splet	21	0.005	73	0.330
	Pošta	39		57	

Konsistentnost odgovorov smo lahko merili petkrat. Med nekonsistentne odgovore smo šteli tiste, pri katerih se je izkazalo, da je število rednih uporabnikov računalniške opreme, število ljudi z dostopom do interneta, do svetovnega spleta ali elektronske pošte večje od števila vseh zaposlenih, ter odgovore, pri katerih je bilo število osebnih računalnikov, kupljenih v zadnjih dvanajstih mesecih, večje od števila vseh osebnih računalnikov. Število nekonsistentnih odgovorov je bilo manjše pri anketi na svetovnem spletu (samo en tak odgovor) kot pri anketi po pošti (nekonsistentne odgovore je dalo dvanajst anketirancev (10%), od tega šest po en nekonsistenten odgovor, pet po dva in en anketiranec štiri nekonsistentne odgovore), čeprav ni bila uporabljena nobena kontrola nekonsistentnosti.

Diskusija

Ugotovili smo, da je prednost anketiranja na svetovnem spletu v tem, da se zbiranje odgovorov prične takoj, ne pa šele dva dni po pošiljanju dopisov, kar je posledica uporabe pošte za izmenjavo vprašalnikov. To je tudi v literaturi ena izmed najpogostejše omenjenih prednosti anketiranja na svetovnem spletu (Balden, 1999; Chisholm, 1998; Comley, 1998b; Davis, 1998; Farmer, 1998; Hollis, 1999; Iyer, 1996; McCullough, 1998a; Schaefer in Dillman, 1998; Smith, 1997; Spaeth, 1999; Watt, 1997; Wydra, 1999). Vendar pa so se v našem primeru kljub temu hitreje odzvala tista podjetja, ki so dobila anketo po pošti; večina podjetij pri anketi na svetovnem spletu je namreč odgovorila šele po drugem dopisu.

Primerjave med odgovori kažejo, da med obema anketama ni večjih vsebinskih razlik (z izjemo dveh spremenljivk), iz česar lahko za ta primer sklepamo na veljavnost uporabe ankete po internetu. Razlike, ki se pojavljajo na vzorcih, bi sicer z večjima vzorcema v nekaterih primerih lahko postale statistično značilne, vendar pa vsebinsko niso predvidljive.

V nasprotju z ugotovitvami drugih avtorjev (Clayton in Werking, 1998; Kwak in Radler, 1999; Meeks, Lanier, Fesco in Collins, 1998; Nichols in Sedivi, 1998; Spaeth, 1999; Zuckerberg, Nichols in Tedesco, 1999) se ni izkazalo, da bi bila kakovost odgovorov pri anketi na svetovnem spletu večja kot pri anketi po pošti. To lahko pojasnimo s tem, da v vprašalnik na svetovnem spletu ni bila vključena nobena možnost kontrole odgovorov, tako da je bil vprašalnik dejansko zelo podoben pi-semškemu vprašalniku (le tako smo namreč lahko primerjali odgovore po vsebini), z izjemo avtomatskih preskokov med vprašanji (zaradi česar je bil vprašalnik na svetovnem spletu na šestih zaslonih).

Zaključek

Ugotavljanje veljavnosti anketiranja na svetovnem spletu s primerjavo njihovih rezultatov z rezultati drugih, že uveljavljenih načinov anketiranja, postaja glavna tema raziskav v zvezi z metodologijo anketiranja po internetu. Za bolj množično uporabo takšnega načina anketiranja, ki je s stroškovnega vidika za anketne organizacije zelo privlačno, je namreč potrebno dokazati, da so dobljeni rezultati primerljivi z rezultati drugih metod. V članku smo predstavili nekaj eksperimentov, ki so pokazali, da je mogoče dobiti primerljive rezultate, in nekaj eksperimentov, kjer rezultati niso bili primerljivi. V slednjem primeru so avtorji razlike pojasnjevali z razlikami med samoanketiranjem, ki je značilno za anketiranje na svetovnem spletu, in osebnim anketiranjem, kot je telefonsko ali terensko anketiranje. Različni izsledki teh raziskav kažejo na to, da je anketiranje na svetovnem spletu lahko za merjenje različnih pojavov v različnih ciljnih populacijah različno ustrezno, tako kot je na splošno določena metoda ustrezna v odvisnosti od predmeta in cilja raziskovanja (Ferligoj, Leskošek in Kogovšek, 1995, 69).

Primer ankete podjetij v Sloveniji, kjer smo na dveh primerljivih vzorcih uporabili dve različni metodi anketiranja (na svetovnem spletu in po pošti) je pokazal, da anketiranje po internetu daje enake rezultate kot anketiranje po pošti. Rezultati so bili pričakovani, saj gre v obeh primerih za samoanketiranje. Kljub temu pa je

bila dosežena stopnja odgovorov v obeh anketah nekoliko različna (odziv na anketo po pošti je bil večji), torej je lahko prišlo do različne napake neodgovorov. Najbolj idealen eksperimentalni načrt, s katerim bi ugotavljali konvergentno veljavnost anketiranja na svetovnem spletu, bi bil primer, ko bi iste osebe anketirali z dvema ali več različnimi metodami v čimkrajšem časovnem razmiku med njimi. V takem primeru bi morebitne razlike lahko pripisali izključno načinu anketiranja.

Pri opisanem ugotavljanju konvergentne veljavnosti predpostavljamo, da je anketiranje z bolj tradicionalnimi, že uveljavljenimi načini anketiranja, veljavno, vendar pa to ni nujno res. Rosovsky (1999) npr. predlaga ravno nasprotno: raziskovanje na internetu bi morali sprejeti kot 'standard' in z njim primerjati tradicionalne metode. Svojo trditev utemeljuje z razlago, da se stopnje odgovorov pri tradicionalnih načinih anketiranja v zadnjih letih znižujejo, da tudi tako dobljeni vzorci zaradi pogostih zavrnitev sodelovanja ali nekontaktov niso reprezentativni, in da predvsem v tržnem raziskovanju 'celotna populacija' sploh ni zanimiva, pač pa le posamezne podskupine.

Prav tako ugotavljanje konvergentne veljavnosti anketiranja na svetovnem spletu še ne zagotavlja njegove popolne veljavnosti. Veljavnost je namreč sestavljena iz več razsežnosti in v idealnem primeru bi morali preizkusiti veljavnost v vseh potrebnih razsežnostih (Splichal, 1990, 189). Vendar, ker nas zanima predvsem, ali bi ankete na svetovnem spletu lahko nadomestile druge načine anketiranja, ne pa tudi, ali je sama uporaba anketiranja in posameznih anketnih vprašanj veljavna metoda za merjenje nekega pojava, smo se osredotočili le na konvergentno veljavnost.

Zaradi problema nepokritja in neodgovorov se v anketni industriji pojavlja dvom v širšo uporabnost anket po svetovnem spletu, še posebej, ker na internetu prevladujejo ankete, pri katerih niso uporabljeni verjetnostni vzorci. S tem se ponavlja star problem uporabe statističnega sklepanja brez uporabe znanstvenih/verjetnostnih vzorcev (Hollis, 1999), ki pa je v tem primeru še bolj viden in poudarjen, ker je mogoče z anketo po internetu podatke zbrati hitro in zelo poceni. V tem kontekstu se o anketah na svetovnem spletu govori kot o nadomestni tehnologiji (angl. 'replacement technology') (Black, 1998; Hollis, 1999): ankete na svetovnem spletu naj bi nadomestile telefonske ankete, tako kot so telefonske ankete v sedemdesetih letih nadomestile terenske ankete. Seveda se je pri tem potrebno omejiti: ankete na svetovnem spletu z verjetnostnimi vzorci naj bi nadomestile ostale ankete z verjetnostnimi vzorci, ankete na svetovnem spletu z neverjetnostnimi vzorci pa ostale ankete z neverjetnostnimi vzorci. Kljub temu v literaturi pogosto zasledimo implicitne trditve, da bi (panelne) ankete na svetovnem spletu lahko nadomestile telefonske ankete na reprezentativnih vzorcih splošne populacije (Black, 1998; Comley, 1996; Kottler, 1997a, 1997b; Nadilo, 1999; Spaeth, 1999). Seveda je taka ideja izjemno vprašljiva, saj je uporaba interneta med splošno populacijo mnogo nižja, kot je bila uporaba telefonov v času, ko so telefonske ankete zamenjale terenske ankete. Poleg tega so stopnje odgovorov pri anketah na svetovnem spletu še razmeroma nizke, ker še niso razvite ustrezne metode vabljenja k anketiranju in spreobračanja neodgovorov, hkrati pa tudi ne obstajajo vzorčni okviri, ki bi bili primerljivi telefonskim vzorčnim okvirom.

Kljub temu se je že izkazalo, da panelne ankete na svetovnem spletu lahko dajejo primerljive rezultate, kar se je npr. pokazalo v primeru volilnih raziskav splošne populacije (Comley, 1997a; Terhanian in Black, 1999). Ta uspeh je delno mogoče pojasniti z robustnostjo spremenljivk in z ustreznimi metodami izbire vzorca in uteževanja. Kljub temu pa se postavlja vprašanje, zakaj bi plačevali drage verjetnostne vzorce in visoke stopnje odgovorov, če pa verjetnostni vzorci niso nujno potrebni. Vsekakor bo nadaljnji uspeh panelnih anket na svetovnem spletu (kjer ne gre za uporabo verjetnostnega vzorčenja) močno spremenil profesionalne standarde glede vloge vzorčenja in neodgovorov pri anketnem raziskovanju.

LITERATURA

- ARF (1999): Guidelines for Conducting Marketing and Opinion Research. V Advertising Research Foundation, ARF's Online Research Day - Towards Validation, 52-54.
- Balden, Walter A. (1999): Project Landmark. A Comprehensive Study to Determine if The Internet Presents a Valid Data Collection Alternative for Mainstream Consumer Goods and Services. V Advertising Research Foundation, ARF's Online Research Day - Towards Validation, 14-27.
- Batagelj, Zenel (1998): Anketno zbiranje podatkov po internetu. Diplomsko delo. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede.
- Black, Gordon S. (1998): Internet Surveys - A Replacement Technology. Prispevek na konferenci AAPOR '98, St. Louis, Texas, ZDA, maj 1998.
- Bruzzzone, Don (1999): The Top 10 Insights About the Validity of Conducting Research Online That Came Out of the Advertising Research Foundation's 'The Future of Research: Online'. January 25, 1999, Los Angeles, CA. http://www.arfsite.org/Webpages/onlineresearch99/LA_99_top10.htm.
- Chisholm, John (1998a): Using the Internet to Measure and Increase Customer Satisfaction & Loyalty. White Paper by the Internet Survey Experts at CustomerSat.com. <http://www.customersat.com/uni/whiteframe.html>.
- Chisholm, John (1998b): Using the Internet to Measure Customer Satisfaction and Loyalty. V ESOMAR, The Book of Papers from the Worldwide Internet Seminar 1998 in Paris, France, January 1998.
- Clayton, Richard L. in George S. Werking (1998): Business Surveys of the Future: The World Wide Web as a Data Collection Methodology. V Couper, Mick P., Reginald P. Baker, Jelke Bethlehem, Cynthia Z.F. Clark, Jean Martin, William L. Nicholls in James O'Reilly (ur.), Computer Assisted Survey Information Collection, 543-562, New York: John Wiley & Sons.
- Comley, Pete (1996): The Use of Internet as a Data Collection Method. Prispevek na konferenci ESOMAR, Edinburgh, November 1996. <http://www.sga.co.uk/esomar.html>.
- Comley, Pete (1997a): The Use of the Internet for Opinion Polls. V ESOMAR (1997). Learning from the Future: Creative Solutions for Marketing. The Book of Papers from the 50th ESOMAR Marketing Research Congress in Edinburgh, Scotland, September 1997. <http://www.virtualsurveys.com/papers/Poll.htm>.
- Comley, Pete (1997b): Ukopinion.com - A Dedicated Web Site Approach to On-line Interviewing. Prispevek na The Internet, Marketing & Research 3, a seminar organized by Computing Marketing & Research Consultancy Ltd. (CMR), junij 1997, Kensington, VB.
- Comley, Pete (1998): On-Line Research: Some Options, Some Problems, Some Case Studies. V Westlake, Andrew in soavtorji (ur.), New Methods in Survey Research 1998. Proceedings

- of the ASC international conference, a satellite meeting for Compstat 98. <http://www.virtualsurveys.com/papers/ASC.htm>.
- Coomber, R. (1997): Using the Internet for Survey Research. *Sociological Research Online*, 2. <http://www.socresonline.org.uk/socresonline/2/2/coomber.html>.
- Davis, Glenn (1998): Using the Internet for Employee Surveys. *Market Research Library*. http://www.researchinfo.com/library/internet_employee/index.shtml.
- De Leeuw, Edith D. (1992): *Data Quality in Mail, Telephone, and Face to Face Surveys*. Amsterdam: TT-Publikaties Amsterdam.
- Dietrich, Don (1999): Consumer Segmentation Results Using RDD vs. Mail Panel vs. Internet Sample... There Is A Difference!" *Prispevek na the 20th Annual Marketing Research Conference*, organized by AMA, San Diego, Californija, ZDA, September 1999. <http://surveys.over.net/method/papers/Dietrich.doc>.
- Dillman, Don in Dennis Bowker (1999): *Principles for the Design of Web Surveys: A Review of Current Practices and the Need for Change*. *Prispevek na konferenci AAPOR '99*, St. Petersburg, Florida, ZDA, maj 1999.
- Eaton, Bill (1997): Internet Surveys: Does WWW Stand for "Why Waste the Work?" *Quirk's Marketing Research Review*, junij/julij. <http://www.quirks.com/CGI-BIN/SM40i.exe?docid=3000:58911&assArticleId=244>.
- ESOMAR (1997): *ESOMAR Position Paper. Market Research and the Internet*. <http://www.esomar.nl/guidelines/positionpaper.html/>.
- ESOMAR (1998): *ESOMAR Guidelines. Conducting Marketing and Opinion Research Using the Internet*. http://www.esomar.nl/guidelines/internet_guidelines.htm.
- Farmer, Tregg (1998): Using the Internet for Primary Research Data Collection. *Market Research Library*. <http://www.researchinfo.com/library/infotek/index.shtml>.
- Ferligoj, Anuška, Karmen Leskošek in Tina Kogovšek (1995): *Zanesljivost in veljavnost merjenja. Metodološki zvezki 11*. Ljubljana: FDV.
- Findlater, Andrew in Richard E. Kottler (1998): *Web Interviewing. Validating the Application of Web Interviewing Using a Comparative Study on the Telephone*. V *ESOMAR, The Book of Papers from the Worldwide Internet Seminar 1998 in Paris, France, January 1998*.
- Flemming, Greg in Molly Sonner (1999): *Can Internet Polling Work? Strategies for Conducting Public Opinion Surveys Online*. *Prispevek na konferenci AAPOT '99*, St. Petersburg, Florida, ZDA, May 1999.
- Gonier, Dennis E. (1999): *The Emperor Gets New Clothes*. V *Advertising Research Foundation, ARF's Online Research Day - Towards Validation*, 8-13. <http://www.dmsdallas.com/emporer/emporer.html>.
- Groves, Robert M. (1989): *Survey Errors and Survey Costs*. Wiley, New York.
- GVU (1994): *GVU's 1st WWW User Survey*. http://www.cc.gatech.edu/gvu/user_surveys/survey-01-1994/.
- GVU (1994-1998): *GVU's User Surveys*. http://www.gvu.gatech.edu/user_surveys.
- Hollis, Nigel S. (1999): *Can a Picture Save 1,000 Words? Augmenting Telephone Tracking with Online Ad Recognition*. V *Advertising Research Foundation, ARF's Online Research Day - Towards Validation*, 41-49.
- Iyer, Ravi (1996): *The Internet: A New Opportunity for Marketing Research Firms*. *Quirk's Marketing Research Review*, maj. <http://www.quirks.com/CGI-BIN/SM40i.exe?docid=3000:58911&assArticleId=46>.
- Kehoe, Colleen M. in James E. Pitkow (1996): *Surveying the Territory*. *GVU's Five WWW User Surveys. The World Wide Web Journal*, 1. http://www.cc.gatech.edu/gvu/user_surveys/papers/w3j.html.
- Kottler, Richard E. (1997a): *Exploiting the Research Potential of the World Wide Web*. *Prispevek na konferenci Research '97*, London, VG, oktober 1997.

- http://www.spss.com/spssmr/web_bureau/knowledge/r97a.htm.
- Kottler, Richard E. (1997b): Search no Further. Yahoo's Audience Analysis Project - A Case Study. *Quirk's Marketing Research Review*, junij/julij.
- http://www.spss.com/spssmr/web_bureau/knowledge/yahooq.htm.
- Kottler, Richard E. (1998): Sceptics Beware! Web Interviewing has Arrived and is Established. Embrace it or Be Left Behind. Prispjevki na Annual Conference of the Market Research Society, Birmingham, VB, marec 1998. http://www.spss.com/spssmr/web_bureau/knowledge/mrs98.htm.
- Kwak, Nojin in Barry T. Radler (1999): A Comparison between Mail and Web-based Surveys: Response Pattern, Data Quality, and Characteristics of Respondents. Prispjevki na 1999 Annual Research Conference, organized by Midwest Association for Public Opinion Research, Chicago, Illinois, ZDA, november 1999.
- Lozar, Katja (1999): Metodološki vidiki anketiranja po svetovnem spletu. Magistrsko delo. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede.
- McCullough, Dick (1998): Market Research on the Web. *Communication World*, 15, 29-31.
- Meeks, Ronald L., Ann T. Lanier, Ronald S. Fesco in Mary A. Collins (1998): Web-Based Data Collection in National Science Foundation Surveys. V *ASA, 1998 Proceedings of the Section on Survey Research Methods*, 349-353. Alexandria: American Statistical Association.
- Nadilo, Rudy (1999): Online Research: The Methodology for the Next Millennium. V *Advertising Research Foundation, ARF's Online Research Day - Towards Validation*, 50-51.
- Nichols, Elizabeth in Barbara Sedivi (1998a): Economic Data Collection Via the Web: A Census Bureau Case Study. V *ASA, 1998 Proceedings of the Section on Survey Research Methods*, 366-371. Alexandria: American Statistical Association. <http://surveys.over.net/method/papers/proc98.wpd>
- Onyshevych, Vsevolod in Dave McIndoe (1999): Internet Technology: Gaining Commercial Advantage. Prispjevki na konferenci AAPOR '99, St. Petersburg, Florida, ZDA, maj 1999. <http://www.ronincorp.com/GAININ71/index.htm>.
- Parker, Lorraine (1992): Collection Data the E-mail Way. *Training and Development*, 46, 52-54.
- Pitkow, James E. in Margaret M. Recker (1994): Results from the First World-Wide Web User Survey. *Journal of Computer Networks and ISDN Systems*, 27. http://www.gvu.gatech/user_surveys/papers/survey_1_paper.html.
- Pitkow, James E. in Margaret M. Recker (1995): Using the Web as a Survey Tool: Results from the Second WWW User Survey. *Journal of Computer Networks and ISDN Systems*, 27, 809-822. http://www.gvu.gatech/user_surveys/papers/survey_2_paper.html.
- Ramos, Magdalena, Barbara M. Sedivi in Elizabeth M. Sweet (1998): Computerized Self-Administered Questionnaires. V Couper, Mick P., Reginald P. Baker, Jelke Bethlehem, Cynthia Z.F. Clark, Jean Martin, William L. Nicholls in James O'Reilly (ur.), *Computer Assisted Survey Information Collection*, 389-408, New York: John Wiley & Sons.
- RIS (1996-2000): RIS - Research on Internet in Slovenia. <http://www.ris.org>.
- RIS (1999-2000): Web Survey Methodology. <http://websm.org>.
- Rosovsky, Susan (1999): The New View of Validity: Why Online Research Is the New Standard. Prispjevki na ARF's Week of Workshops, Online Research Workshop, New York City, New York, ZDA, oktober 1999.
- Schaefer, David R. in Don A. Dillman (1998): Development of a Standard E-Mail Methodology: Results of an Experiment. *Public Opinion Quarterly*, 62, 378-397. <http://survey.se-src.wsu.edu/dillman/papers/E-Mailppr.pdf>.
- Schmidt, W.C. (1997): World-Wide Web survey research: Benefits, potential problems, and solutions. *Behavior Research Methods Instruments & Computers*, 29, 274-279.

- Sheehan, Kim Bartel in Marica Grubbs Hoy Grubbs (1999): Using E-mail To Survey Internet Users In The United States: Methodology And Assessment. *Journal of Computer Mediated Communication*, 4. <http://209.130.1.169/jcmc/vol4/issue3/sheehan.html>.
- Smith, Brian Arthur (1999): Validating Online Research: Comparing Data from Telephone and Web-Based Surveys. Prispèvek na ARF's Week of Workshops, Online Research Workshop, New York City, New York, ZDA, oktober 1999.
- Smith, Christine B. (1997): Casting the Net: Surveying an Internet Population. *Journal of Computer Mediated Communication*, 3. <http://www.ascusc.org/jcmc/vol3/issue1/smith.html>.
- Spaeth, James (1999): At The Dawn of a New Day. V Advertising Research Foundation, ARF's Online Research Day - Towards Validation, 5-7.
- Splichal, Slavko (1990): Analiza besedil. Statistična obravnava jezikovnih podatkov v družboslovnih raziskavah. Metodološki zvezki 6. Ljubljana: FDV.
- Sproull, Lee S. (1986): Using Electronic Mail for Data Collection in Organizational Research. *Academy of Management Journal*, 29, 159-169.
- Terhanian, George in Gordon S. Black (1999): Understanding the Online Population: Lessons from the Harris Poll and the Harris Poll Online. V Advertising Research Foundation, ARF's Online Research Day - Towards Validation, 28-33.
- Toš, Niko (1988): Metode družboslovnega raziskovanja. Ljubljana: Državna založba Slovenije.
- Trumbo, Craig in Gi Woong Yun (1999): Response Comparison of a Survey Executed by Mail, E-Mail, and Web Site. Prispèvek na 1999 Annual Research Conference, organized by Midwest Association for Public Opinion Research, Chicago, Illinois, ZDA, november 1999.
- Vehovar, Vasja, Zenel Batagelj in Katja Lozar (1999): Web Surveys: Can the Weighting Solve the Problem? Prispèvek na konferenci AAPOR '99, St. Petersburg, Florida, ZDA, maj 1999. <http://surveys.over.net/method/nase/aapor99.doc>.
- Vehovar, Vasja, Zenel Batagelj, Katja Lozar Manfreda in Metka Zaletel. V tisku. Non-response in Web Surveys. V Groves, Robert M. in soavtorji (ur.), *Survey Nonresponse*. New York: John Wiley & Sons.
- Watt, James (1997): Using the Internet for Quantitative Survey Research. *Quirk's Marketing Research Review*, junij/julij. <http://www.quirks.com/CGI-BIN/SM40i.exe?docid=3000:58911&%70assArticleId=248>.
- Weissbach, Sharon (1997): Internet Research: Still a Few Hurdles to Clear. *Quirk's Marketing Research Review*, junij/julij. <http://www.quirks.com/CGI-BIN/SM40i.exe?docid=3000:58911&%70assArticleId=249>.
- Willke, Joseph, Christine O. Adams in Zara Girnius (1999a): Evidence from ACNielsen-BASES for the Validity of Online Research: A Landmark Study of the Differences Between Mail-Intercept and Online Interviews. Prispèvek na ARF's Week of Workshops, Online Research Workshop, New York City, New York, ZDA, oktober 1999.
- Willke, Joseph, Christine O. Adams in Zara Girnius (1999b): Internet Testing. A Landmark Study of the Differences Between Mail Intercept and On-Line Interviewing in the United States. V ESOMAR, Proceedings of the ESOMAR Worldwide Internet Conference Net Effects. 21st -23rd February 1999, London, UK, 145-157.
- Wydra, Donna (1999): Online Tracking: A New Frontier. V Advertising Research Foundation, ARF's Online Research Day - Towards Validation, 34-36.
- Zukerberg, Andrew, Elizabeth Nichols in Heather Tedesco (1999): Designing Surveys for the Next Millennium: Internet Questionnaire Design Issues. Prispèvek na konferenci AAPOR '99, St. Petersburg, Florida, ZDA, maj 1999. <http://surveys.over.net/method/zukerberg.ZIP>.

MITSKE PODOBE O "ŽIVLJENJU NA MREŽI": od poljubnih identitet do izgubljenih skupnosti v kibernetnem prostoru

Povzetek: Članek ponuja vpogled v problemsko področje, ki ga v ospredje postavlja sodobni znanstveni diskurz o komunikacijskih tehnologijah. Gre za vprašanja, ki se lotevajo spreminjajočih se odnosov med različnimi pojmovanji virtualne resničnosti, kibernetnega prostora in računalniško posredovanega komuniciranja, v katere se vse bolj intenzivno vmeščajo številni pogledi na družbene pojave kot sta na primer virtualna skupnost in virtualna identiteta. Avtorica skuša omenjene odnose pojasnjevati kot odsev nastajajočih komunikacijskih praks, ki jih podpirajo računalniške tehnologije. V članku se sprašuje o tem, kakšna so razmerja med prostorom in komuniciranjem, telesom in identiteto, posameznikovim delovanjem in skupnostjo. S kritično pozicijo do pretirano optimističnih predpostavk o vplivu računalniške tehnologije na naše vsakdanje življenje je avtoričin namen prevetriti nekatere, že skoraj deset let prisotne, mitske podobe in obenem opozoriti na realna družbena razmerja, ki igrajo pri tem pomembno vlogo.

Ključni pojmi: računalniško posredovano komuniciranje, virtualna resničnost, kibernetni prostor, virtualna skupnost, identiteta

Uvod

Naglemu razvoju informacijske in komunikacijske tehnologije, ki se v zadnjih dvajsetih letih odvija pred našimi očmi, so mitski pečat vtisnile tehnologije virtualne resničnosti in različna računalniško povezana omrežja. Pospremile so jih namreč skoraj v en glas podobne si napovedi o tem, kakšne posledice za življenje posameznika bodo nove tehnologije prinesle. Odmevale so mnoge "virtualno-kibernet-ske" obljube o izoblikovanju nove bivanjske sfere, ki jo bodo naseljevala popolna virtualna telesa in neskončno ustvarjalne zavesti (Dery); o neomejenem in predvsem učinkovitem povezovanju ljudi v skupnosti na mreži, ki se zaradi prejšnjih

¹ Mag. Tanja Oblak je asistentka na Fakulteti za družbene vede.

Priljučno besedilo je nastalo na podlagi magistrskega dela z naslovom "Družbeni kontekst komunikacijskih tehnologij: podobe 'kibernetne družbe' v znanstvenem in popularnem diskurzu" (FDV, 1999).

časovno-prostorskih omejitev sicer ne bi nikoli srečali (Rheingold); o prihajajoči elektronski demokraciji, ki ne bo nikogar izključevala, temveč vsakomur omogočila neposredno in takojšnjo vključitev v pomembne politične in ekonomske tokove (Grossman); ter o brezmejni svobodi izbiranja pri tem, kdo smo, kako se predstavljamo drugim in s kom se želimo družiti (Turkle). Bivanje v okoljih, podprtih z računalniško tehnologijo, naj bi bilo zato bolj udobno, bolj prijazno in predvsem bolj enostavno. Pridih "revolucionarnosti", s katerim so se spogledovale napovedi o tehnoloških pridobitvah, je na konceptualni ravni izviral iz treh splošnejših predpostavk v zvezi z računalniškimi tehnologijami: da s svojo interaktivno naravo korenito spreminjajo naše obstoječe načine komuniciranja; da brišejo časovno-prostorske ovire in ustvarjajo nove družbene prostore, ter da nas silijo v nujen premislek o dosedanjih interpretacijah resničnosti in narave (Kitchin, 1998:12).

Zato ne preseneča, da so v začetku devetdesetih knjigo "Virtual Reality", avtorja Howarda Rheingolda, številni popularni pisatelji, raziskovalci in tudi strokovnjaki sprejeli na izjemno pozitiven način: "Če se sistemi virtualne resničnosti dejansko povzpnejo na površje, vgradijo v domove ljudi in bodo s svojo iluzijo resničnosti učinkoviti, potem bo to največji dogodek v človeški evoluciji" (J. G. Ballard). V zadnjem poglavju svoje uspešnice je Rheingold poudaril:

"virtualna resničnost jasno prikazuje, da nas je družbena pogodba z našimi orodji pripeljala do tiste točke, kjer se moramo kmalu in brezpogojno odločiti, kaj želimo kot ljudje postati, kajti nahajamo se na robu, ko imamo moč, da lahko ustvarimo sleherno izkušnjo, ki si jo želimo (...) Moč, da ustvarimo izkušnjo, je tudi moč redefiniranja tako temeljnih pojmov kot so identiteta, skupnost in resničnost" (Rheingold, 1991: 386-387).

Mitsko obeležje teh že skoraj deset let starih napovedi se vsaj delno kaže v pogostem vračanju k Rheingoldovemu delu, kar z nezmanjšano intenzivnostjo srečujemo tudi v novejših besedilih (Holmes, 1997; Jordan, 1999; Porter, 1996; Turkle, 1995). Ob nereflektiranem privzemanju nekaterih pojmov pa je za to produkcijo značilna predvsem očitna obremenjenost s termini. Rheingold je namreč simptom nekega splošnega terminološkega naslanjanja na konstitutivne pojme, ki se s tem izmaknejo problematizaciji. Virtualna resničnost in fenomen kibernetškega prostora sta v tem okviru predstavljena kot brezmejna laboratorija za osmišljanje družbenih in kulturnih sprememb; številni avtorji se skozi sprašujejo o neustreznosti dosedanjih pojmovanj telesnosti, identitete, skupnosti. Tako na primer trdijo, da se v kibernetnem prostoru izoblikuje multipla, nestalna, fluidna identiteta (kot nasprotje racionalni, stabilni in avtonomni identiteti posameznika), ki je posledica posebnega - breztelesnega - načina komuniciranja in relativne anonimnosti posameznika (Turkle, 1995; Poster, 1995); trdijo, da na mreži vseh mrež nastajajo takšne virtualne skupnosti, ki bolj kot na vnaprej pripisanih vezeh in predvsem skupni prostorski določenosti temeljijo na osebni zaupnosti in moralni zavezanosti. Bralca takšnih razmišljanj zato zlahka prevzame občutek, da s temi tehnologijami v človekov svet nezadržno in neobvladljivo vdirajo nove oblike družbenosti in nova izražanja individualnosti; vendar je to hkrati tudi občutek, da razmišljanje o teh spremembah ne reflektira procesov spreminjanja in razvoja, pač

pa odkrite kazalnike sprememb zgolj preslikava na ugibanja o podobi prihodnjega sveta. Zdi se torej, da za diskurze o virtualni resničnosti in računalniško podprtem komuniciranju še vedno velja, kar je že pred časom zapisal Manuel Castells: da je zgodovinska usoda sodobnih računalniških tehnologij obkroženost s številnimi prerokbami, ne pa z resnimi družbenimi analizami (Castells, 1988).

Kritične odzive na vizionarske poglede o sodobni "virtualno-tehnološki revoluciji" (Gibson, 1984; Rheingold, 1991; Sherman in Judkins, 1992) je vendarle mogoče najti, in sicer v vsebinskem premiku znotraj sodobnega znanstvenega diskurza, ki pomene komunikacijske in informacijske tehnologije razsvetljuje v drugačni luči. Gre za kritiko pretirano utopističnih in obenem tudi nepreverljivih predpostavk o razvoju boljše, bolj demokratične, bolj strpne in bolj povezane družbe, ki naj bi bila samoumeven rezultat vzpona novih tehnologij. Rdeča nit te kritike je podarek na pomenu družbenih kontekstov (Bender in Druckery, 1995; Loader, 1997; Robins, 1996; Shields, 1996), znotraj katerih se oblikujejo novi prostori ("kibernetski prostor"), nove identitete ("virtualna identiteta") in nove pojavne oblike kolektivitet ("virtualna skupnost"). Združuje pa jih tudi poseben premik k posamezniku, saj se obravnava tehnologij v teh tematizacijah tesno prepleta s pojasnjevanji številnih praks vsakdanjega življenja.

Namen pričujočega besedila je razgrniti tista problemska področja, ki jim študije računalniško posredovanega komuniciranja in virtualne resničnosti v zadnjih petih letih posvečajo vse večjo pozornost. Obenem želimo opozoriti na pereča vprašanja, ki se odpirajo ob vključevanju posameznikov v kompleksna, računalniško posredovana okolja. Opozorili bomo na nekatere zakoreninjene mite o potencialih nove komunikacijske tehnologije, za katere lahko rečemo, da so nastali na podlagi opazovanja družbenih sprememb skozi "rožnate zaslone" (Kitchin, 1999: 19). Pregledali bomo nekatere teze in izhodišča avtorjev, ki so nadaljevali Rheingoldovo zapuščino terminološke obremenjenosti in premalo prispevali k njihovi problematizaciji, zato pa dodobra utrdili privlačne mitske podoobe ter na ta način poskusili prevetrili pojmovno zmedo v naglo razvijajočem se raziskovalnem področju.

Kiber-to in virtualno-ono: razjasnitev pojmovnih nejasnosti

Obilica novih pojavov, ki jih je mogoče brez zadržkov pripisati delovanju ali posledicam novih komunikacijskih tehnologij, je privedla do jasne potrebe po njihovem poimenovanju, hkrati pa je hitrost, s katero so ti pojavi vstopili v naš svet, povzročila neuskkljenost poimenovalnih rab. Med tistimi, ki so v poznih osemdesetih oziroma v zgodnjih devetdesetih letih v veliki meri pripomogli k ustvarjanju pomena in uvajanju imen za nove pojave, povezane z razvojem tehnologij virtualne resničnosti in obenem tudi interneta, je vsekakor treba omeniti Howarda Rheingolda. Toda v tem je treba videti tudi zamerke težav, kajti številne pojme iz njegovih del so pogosto nekritično privzemali drugi avtorji in zabrisovali razmerja med posameznimi pojmi. Primerov ni težko najti. Jonscher (1999:175) denimo zapiše: "Tako ti kot jaz bova lahko sodelovala v predstavi virtualne resničnosti (virtual rea-

lity) od koderkoli na svetu. Nadeni si čelado, zavrti številko in se pridruži - dobrodošel v kibernetnem prostoru (cyberspace)."

Pojmovna razhajanja pa niso le izraz terminoloških nejasnosti, temveč odražajo globlje razlike v razumevanjih izvornih pomenov posameznega pojma, njihovih interpretacij in tudi povezovanj z drugimi pojmi. Nejasnosti te vrste v povsem enaki meri ali še celo bolj zadevajo tudi rabo v slovenskem jeziku. Podobni problemi se denimo pokažejo pri pojmih kot je večpomenska "virtualna realnost" ali pri preprostih skovankah kot sta na primer tudi v slovenščini pogosto uporabljeni izpeljanki "kiber-prostor" in "kiber-kultura", za kateri težko najdemo referenčni okvir. Ob tem se je smiselno za trenutek ustaviti.

Osrednji pojem, s katerim se je pred desetletjem vzpostavilo to raziskovalno področje, je bil predvsem pojem virtualnosti. Tudi v slovenskem prostoru je že od sredine devetdesetih precej popularna raba besedne zveze "virtualna realnost", prve primere uporabe pa najdemo v delih Strehovca (1994), v zborniku tekstov v Časopisu za kritiko znanosti (1994) in pri Gržiničevi (1996)². Za pionirja Howarda Rheingolda izraža beseda virtualnost ("virtuality", "virtual") nasprotje realnega. Virtualnost je zanj predvsem struktura navideznega - pojmovni občutek o tistem, kar je ustvarjeno (Nelson v Rheingold, 1991: 177). Toda z isto besedo je mogoče izpostaviti tudi nekaj povsem drugega. Po mnenju Schrimacherja (1995) pojem virtualno bolj kot na nekaj izmišljenega kaže na nekaj skorajšnjega: "virtualna resničnost simulira resničnost z ustvarjanjem 'dvojnega sveta', v katerem se širijo nove možnosti" (Schrimacher, 1995:67). Strehovec (1994) na primer poudarja, da je virtualna resničnost na eni strani oznaka za "alternativne, vendar ne navidezne svete, ki sodijo v koncept razširjenega pojma resničnosti", na drugi pa tudi "oznaka za tehnologijo računalniško simuliranih okolij, namenjenih interaktivni aktivnosti uporabnikov" (Strehovec, 1994:32).

Zaradi te pojmovne ambivalence je izredno pomembno jasno ločiti med dvema dimenzijama, ki sta vsebovani v pojmu virtualna resničnost. Kadar je vstop v virtualno resničnost prehod v nek simulacijski, grafično bolj ali manj dovršen, v materialnem smislu dokaj poljuben svet, posameznikovo dožemanje tako oblikovanega sveta pa predpostavlja aktivno vpletenost različnih čutil od vida, sluha, čuta in tudi vonja, govorimo o virtualni resničnosti kot tehnologiji. V tem primeru gre za izjemno intenzivno interakcijsko razmerje med človekom in strojem. Še več. Vključevanje v simulacijske igre in doživljanje namišljenih dogodivščin, kjer je mogoče privzeti številne navidezne like ali podobe in oblikovati različne predmete, stanja ali okolja, pri posamezniku, četudi za hip, vzbuja številna vprašanja v zvezi s tem, do kod segajo meje med dejanskimi telesnimi doživljaji in njegovimi stiki z navidezno generiranimi objekti. Tu je prisoten pomemben element - točka prekinitve. Ko se namreč izključimo iz področja namišljenega, konstruiranega virtualne-

² Marina Gržinič (1996) uporablja namesto angleškega izvirnika "virtual reality" pojem "virtualna realnost", ki ga definira kot "računalniško generirano stvarnost, v kateri se uporabnik interaktivno povezuje z drugimi uporabniki in je v interaktivnem funkcionalnem odnosu s simuliranimi objekti in okolji" (1996:85). Ob tem poudarja, da je virtualna realnost "kljub svoji virtualnosti in simulacijam izjemno natančno materialno strukturiran režim stvarnosti, povsem vpet v mreže odnosov, ki nikakor niso samo tehnično diskurzivni" (Gržinič, 1996:85).

ga sveta in dogodkov v njem, postane meja med resničnim in virtualnim subjektom zopet dokaj jasna. V tem smislu je možnost spreminjanja obstoječih zunanjih lastnosti, značajnih potez ali kompleksnejših identitetnih karakteristik izrazito tehnološko pogojena nujnost.

Gre torej za "soobstoj danega sveta in alternativnih umetelnih svetov", kot se je izrazil Strehovec (1994:32), in za razliko od oblikovanja medčloveške interaktivnosti, je tu v ospredju tehnološka, predvsem računalniška podpora režimom doživljanja, s čimer so mišljene različne tehnološke aplikacije, ki predpostavljajo posebne vmesnike za vstopanje v te nove, alternativne prostore, ki pa naj ne bi bili navidezni. "Virtualna realnost je v tesnem razmerju z računalniškimi sistemi, ki vzpostavljajo in gradijo iluzijo 3D okolja. Na podlagi uporabnikovega inputa, ki se prenaša s pomočjo gibljivih senzorjev v obleki in rokavicah, oblikuje računalnik virtualno okolje; ne gre za substitut, nadomestek fizične realnosti, marveč (za) njen dodatek" (Gržinič, 1996:79-80).

Virtualna resničnost nam nadalje odpira vprašanja, ki v prvi vrsti ne zadevajo odnosa med uporabnikom in tehnologijo, temveč razmerij med uporabniki tehnologij. Tu gre za virtualno resničnost kot prostorom. Okvire te dimenzije v splošnem določajo kompleksnosti družbenih odnosov, ki se oblikujejo s pomočjo in preko računalniško posredovanega komuniciranja. Komunikacijske mreže namreč "konstituirajo nova področja morebitne akcije, v katerih se porajata drugačna logika in dinamika" (Chesher, 1997:79). Porajajoče se družbene prakse, kot so na primer pisanje, branje, interpretiranje, katalogiziranje ali druženje, komuniciranje in celo nadziranje, so v marsičem kvalitativno drugačne od podobnih predhodnih praks (Chesher, 1997; Cooper, 1997; Hillis, 1997). S priključitvijo v virtualno resničnost se tako posameznik sooči z množico raznovrstnih načinov, prek katerih lahko ohranja ali bogati obstoječe odnose z drugimi ljudmi in celo izoblikuje povsem nove oblike družbenosti in specifične vidike individualnosti. Širino spektra novih možnosti sicer v prvi vrsti resda zagotavlja raznovrstna ponudba računalniških programskih različic, vendar posameznikove aktivnosti in stiki, ki jih v tako strukturiranih prostorih vzdržuje z drugimi, potencialno tudi preoblikujejo njegove siceršnje vzorce in percepcije družbenih razmerij.

Ta druga razsežnost računalniško simuliranih svetov se tesno navezuje na sintagmo "cyberspace", ki pa prav tako ni enoznačna, saj se zlasti v ameriškem prostoru še vedno širi obseg njenih izpeljav oziroma povezav (na primer "cyberculture", "cybersociety", "cyberdemocracy", "cyborg", "cybersex" itd). Težava pri opredeljevanju virtualne resničnosti kot prostora se tako odraža tudi v pojmovanjih, ki izhajajo iz tega pojmovnega korena. Pojmovni zaplet postanejo še večji, če upoštevamo, da se o prostorih elektronske družbenosti govori tudi v tesni zvezi z izrazom "virtual", kar se recimo kaže pri raziskovanju t.i. virtualnih identitet (virtual identity) in virtualnih skupnosti (virtual community). Pojma identiteta in skupnost se denimo skoraj praviloma ne povezujeta s predpono "cyber".

Za ustrezno opredelitev virtualne resničnosti kot prostora je treba najprej razmejiti različna izkustvena polja, ki jih lahko ločimo glede na stopnjo posameznikove vključenosti v računalniško podprta okolja. V splošnem gre za družbene prostore, v katerih smo osvobojeni običajnih omejitev, ki nam jih narekuje naša fi-

zična podoba, ali kot bi rekel Kitchin - "sprejeti smo na osnovi tega, kar napišemo, in ne po tem, kako izgledamo ali koliko se nas sliši" (Kitchin, 1998:17). Tehnično gledano pa so to elektronsko vzpostavljena okolja, ki jih sestavljajo v številne mreže povezane računalniške tehnologije s svojimi programskimi vmesniki. S tega vidika je torej kibernetički prostor (cyberspace) lahko del širšega okolja virtualne resničnosti, ki pa ni izključno pogojen s tehnologijo virtualne resničnosti. Za vstop v tako razumljen kibernetički prostor ne potrebujemo posebnih podatkovnih rokavic in simulacijskih čelad. Proučevanje kibernetičkega prostora se ne osredotoča na njegovo tehnično strukturo, temveč na aktivnosti posameznih uporabnikov, ki vanj vstopajo. Dogajanja v tem prostoru niso navidezna, pač pa povsem realna. Lahko so fantazijska, nikakor pa niso neodvisna od akterjev, ki se v ta prostor iz takšnih ali drugačnih razlogov podajo.

Pri sodobnih avtorjih kibernetički prostor nastopa kot območje, kjer pridobiva jo pomembno mesto predvsem interaktivne aktivnosti posameznikov in ne več toliko podatki. Vseeno pa ne smemo pozabiti, da pojem "kiber-netsko" (cybernetics) izhaja iz znanega dela Norberta Wienerja o kibernetiki, "The Human Use of Human Beings: Cybernetics and Society (1954). Vendarle pa sodobni primeri razumevanj kibernetičkega ne povezujejo s tehnološko dimenzijo strojev, ki vzpostavitev računalniških mrež in elektronskih okolij sploh omogočajo, pač pa izključno z interaktivnimi dogajanjmi, povezanimi s problemi časa, prostora in medsebojne povezanosti prebivalcev teh prostorov, mest ali forumov.

Pojmovne korenine kibernetičkega prostora sicer segajo v zapuščino znanstvene fantastike, najbolj uveljavljena referenčna točka pa je zagotovo Gibsonov roman "Neuromancer" (1984). Kot omenja Tim Jordan, je bil v bistvu William Gibson tisti, ki je "skoval frazo 'kibernetički prostor'. V njegovem fikcijskem pojmovanju je kibernetički prostor pomenil mesto, ki je vključevalo vse informacije sveta in v katerega se je lahko vstopilo prek od telesa ločene zavesti" (Jordan, 1999:20). Pogoje, da se je pojem sčasoma utrdil in kot kaže, tudi obdržal, je treba iskati v težnji po medsebojnem prepoznavanju številnih strokovnjakov in raziskovalcev, ki so razgrinjali in opredeljevali družbene in kulturne domete moderne tehnologije (Stone, 1992; Hillis, 1996). Vendar je znanstvena podoba kibernetičkega prostora v primerjavi s podobo, ki jo ponuja fikcijski žanr, predrugačena in v marsičem odstopa od prvotne zamisli o tem, kaj naj bi ta prostor dejansko vseboval. Simon Cooper recimo ugotavlja, da si je mogoče ljudi, ki nastopajo v Gibsonovem delu, predstavljati le kot "protetične subjekte - subjekte protez, pasivne prejemnike vtisov, ki bežijo mimo njih". V obliki Baudrillardove metafore je zaključil, da takšni posamezniki niso nič drugega kot "gol zaslon za presnavljanje podatkov" (Cooper, 1997:100).

Razlika, ki jo glede na literarno rabo teh pojmov prinašajo znanstvene raziskave, pa je v tem, da proučujejo predvsem razmerja med "resničnimi subjekti". Približna avtorica Sherry Turkle tako pojmuje kibernetički prostor kot del vsakdanjih rutiniziranih praks, ki jih posamezniki doživljajo z branjem elektronske pošte, pošiljanjem sporočil ali rezerviranjem letalske karte prek računalniške mreže. V kibernetičkem prostoru se posamezniki lahko pogovarjajo, izmenjujejo ideje, pripišejo ali predrugačijo osebnost in gradijo nove vrste skupnosti (Turkle, 1995:9).

Prav zaradi nastajajočih problemskih področij, ki se odpirajo hkrati s procesom (pre)oblikovanja tega kibernetkega prostora, pa je že zgolj občasna zamenjava pojma virtualna resničnost z besedno zvezo kibernetki prostor ne le odraz nedoslednosti, ampak tudi in predvsem kazalec splošnega nerazumevanja, kaj posamezna pojma označujeta. Če sodimo na osnovi kritičnih prispevkov v sodobnem znanstvenem diskurzu, so pri proučevanju družbenih (Jones, 1998), kulturnih (Kitchin, 1999) in tudi političnih (Hague in Loader, 1999) razsežnosti komunikacijskih tehnologij v ospredju tista pereča vprašanja in dogajanja, ki zadevajo virtualno resničnost kot dimenzijo prostora in ne virtualne resničnosti kot tehnologije. Znotraj tega bogatega opusa raznovrstnih idej, teoretskih izhodišč in metodoloških nastavkov pa se prav kibernetki prostor vse bolj vzpostavlja kot tisto porajajoče se problemsko okolje, ki zahteva nove odgovore na že dalj časa prisotna vprašanja.

Komunikacijske razsežnosti kibernetkega prostora

Pri proučevanju kibernetkega prostora pogosto naletimo na problematizacijo razmerij med elektronsko ustvarjenim prostorom in prostorom kot fizično entiteto, s posebnim poudarkom na naraščajočih možnostih interaktivnega delovanja med udeleženci teh okolij (Chesher, 1997; Healy, 1997; Nunes, 1997). Porajajo se ocene o morebitnih posledicah, ki naj bi jih vključevanje v kibernetki prostor imelo v odnosu do posameznikove identitete, rabe jezika, oblikovanja družbenih interakcij in tudi obstoja novih skupnosti (Kitchin, 1998). Skupna referenčna točka raznovrstnih ocen, predpostavk in tudi številnih izpeljav v tako široko zastavljenih okvirih pa je zagotovo vprašanje razmerja med tehnologijo, ki kibernetki prostor podpira, in komuniciranjem, ki med udeleženci tega prostora poteka. Pri tem ima sleherno komunikacijsko delovanje specifično mesto in temu primerne posebne značilnosti, kar izhaja iz dejstva, da računalniško posredovano komuniciranje ni pojmovano zgolj kot eden od številnih procesov znotraj kibernetkega prostora, temveč kot njegov konstitutivni element. Lahko bi celo rekli, da se je kibernetki prostor naravnost vzpostavil s komuniciranjem.

David Holmes je pojmovanje kibernetkega prostora označil kot "elektronski prostor srečevanj, kjer komuniciranje poteka ločeno od telesa" (Holmes, 1997a:1). Kljub splošno sprejetem dejstvu, da sodobna komunikacijska orodja ponujajo drugačne oblike komuniciranja, povezovanja in interakcij, si raziskovalci na tem področju dandanes niso edini, kako se razvijajo odnosi med uporabniki teh orodij in načini komuniciranja. Na vprašanje, kakšen način komuniciranja podpira internet kot trenutno najpopularnejša oblika računalniško posredovanega komuniciranja, pa David Holmes odgovarja: internet pridobiva status okolja ali sveta tehno-znanosti zato, ker znotraj tehnološko razvitega medija združuje številne možnosti, vključujoč shranjevanje informacij, interaktivnost in pošiljanje informacij. Internet tako kaže vsaj dvojno kvaliteto, saj je register informacij in komunikacijski medij. Povedano drugače - je hkrati "shranjevalna mreža ter interaktivno okolje" (Holmes, 1997a:36).

Natančnejšo razlago pogloblitenih značilnosti računalniško posredovanega komuniciranja je nedavno zapisal Andrej Škerlep, ki pravi, da je to "tista komunikacija med ljudmi, ki je posredovana prek računalnikov, vključenih v računalniško omrežje" (Škerlep, 1998:25). Kot opozarja Škerlep, izraz "posredovana" poudarja, da ne gre zgolj za komunikacijo med računalniki ali pa interakcijo med človekom in računalnikom, temveč predvsem za komunikacijo med ljudmi (Škerlep, 1998:25). Podobno stališče je mogoče zaslediti v eni od Rheingoldovih izjav, kjer pravi: "Na mreži ne gre za povezovanje strojev s stroji, niti za šviganje informacij po informacijski avtocesti, temveč za povezovanje ljudi z drugimi ljudmi" (Rheingold, 1994:50).

Toda svetovnega medmrežja ali interneta ne gre ocenjevati v smislu enotnega komunikacijskega medija, ki bi omogočal tvorbo natančno določenih oblik elektronsko posredovanega druženja. Prej bi lahko o njem govorili kot o "meta mediju" oziroma "integralnem komunikacijskem mediju" (Škerlep, 1998:24), ki ga sestavljajo različna komunikacijska orodja ali "medijski formati", kakor jih poimenuje Škerlep (1998:27). Funkcija medijskih formatov je strukturiranje raznovrstnih načinov komuniciranja, ki jih podpirajo specifični tehnični vmesniki. Glede na vključenost različnih komunikacijskih orodij lahko pri opredeljevanju posameznih načinov komuniciranja izpostavimo naslednje kriterije (Anderson, 1995; Finn, 1999; Smith in Kollock, 1999; Škerlep, 1998):

1. Tip komunikacijskega razmerja.

Tu razlikujemo med a) medosebnim komuniciranjem v razmerju eden z enim; b) skupinskim ali mrežnim komuniciranjem v razmerju mnogi z mnogimi in c) množičnim komuniciranjem v razmerju eden z mnogimi.

2. Smer komunikacije.

Zadeva enosmerno ali dvosmerno komunikacijo: razlikujemo ju glede na prisotnost ali odsotnost uporabnikove možnosti, da se odzove na sprejeto sporočilo.

3. Komunikacijsko odzivnost.

Tu gre za ločevanje med sinhronim ali asinhronim komuniciranjem, saj lahko poteka sočasno ali nesočasno glede na dejstvo, ali so udeleženci na mrežo priključeni hkrati ali ne.

4. Obliko posredovane vsebine.

Tu gre lahko za tekst ali druge medije: začetni medij, ki je bil običajno posredovan prek računalniškega komuniciranja, je predstavljal tekst, ki pa se danes vse bolj povezuje s sliko, zvokom in videom in pridobiva raznovrsten multimedijiški značaj.

5. Značaj komunikacijskega razmerja.

Vključuje razlikovanje med zasebnim ali javnim komuniciranjem: za zasebno komuniciranje naj bi bila značilna zaprtost, nedostopnost drugih udeležencev (primerno komunikacijsko orodje je elektronska pošta), za javno komuniciranje pa obča dostopnost in javna razkritost (številne elektronske konference).

Če zgoraj izbrane kriterije apliciramo na posamezna komunikacijska orodja in se obenem vprašamo o morebitnih namenih ali celo učinkih posamezne komunikacijske prakse, lahko na poenostavljen način sestavimo naslednjo tabelo, pri čemer ne gre za prikaz idealno-tipskih razlik med njimi:

Tabela 1: Prevladujoča razmerja med komunikacijskimi orodji in izbranimi značilnostmi računalniško posredovanega komuniciranja

	prevladujoči tip komunik. razmerja	odzivnost	značaj komunik. razmerja	prevladujoči namen uporabe storitve posamezne	možni družbeni učinki na ravni posameznika
elektronska pošta	medosebna	asinhrona	zasebna	vzpostavljanje in ohranjanje stikov s fizično oddaljenimi ljudmi	vzpostavitev družbenih odnosov, vezi
sobe za kramljanje (IRC)	medosebna ali skupinska	sinhrona	zasebna ali javna	pogovarjanje, druženje in zabava	oblikovanje "prijateljskih" skupin, "fan klubov" itd.
interaktivni sistemi (MUD, MOO)	medosebna ali skupinska	sinhrona	javna	postavitev lastnega prostora in objektov v njem, druženje z drugimi, igra vlog, zabava	razkrivanje novih, "virtualnih" identitet
diskusijske liste, novičarske skupine	skupinska	asinhrona	javna	informiranje, izražanje mnenj in razpravljanje o izbranih temah	vklučitev v "virtualne skupnosti"
elektronske konference	skupinska	asinhrona	javna	izmenjava stališč, informacij in razpravljanje o določenih temah	vklučitev v "virtualne skupnosti"

Razmerje med posameznimi komunikacijskimi orodji ter komunikacijskimi praksami v kibernetnem okolju je torej izrazito kompleksno. Težava poenostavljenih razumevanj računalniško posredovanega komuniciranja je v tem, da pogosto zanemarjajo različne vloge udeležencev kot tudi kontekste uporabe posameznih orodij. Z vključitvijo konteksta uporabe storitev se običajno misli to, da se natančno upoštevajo različna okolja uporabe (javni zavod, podjetje, šola, družina, gospodinjstvo itd.) in tudi odnosi v teh okoljih, kjer je uporaba komunikacijske tehnologije možna (razmerja med vodstvenimi in ostalimi zaposlenimi, med starši in otroci, med učiteljem in učenci itd.). Poleg tega predstavlja tudi sama interakcija, ki se med ljudmi vzpostavi prek računalniških omrežij, svojstven kontekst:

"računalniško posredovana komunikacija ne strukturira zgolj družbenih odnosov, pač pa predstavlja svet, v katerem se ti odnosi odvijajo, in tudi sredstvo, ki ga uporabniki uporabljajo za vstop v ta prostor. Je nekaj več kot kontekst, znotraj katerega se vzpostavljajo družbeni odnosi, saj je pojasnjiva in namišljena konstruirana s simboličnimi procesi, ki jih izzovejo in ohranjajo posamezniki in skupine" (Jones, 1995:16).

Specifičnost medmrežnih komunikacijskih praks je v tem, da se odnosi med sodelujočimi razvijajo drugače ali vsaj počasneje, kot to običajno velja za družbeno razmerja. Družbene odnose v interaktivnih kibernetnih okoljih obkrožajo ra-

znovrstna vedenja: individualna zaveznitva (na primer prijateljstvo, romanca, poklicni interes), javna naslavljanja, razpravljanje v računalniško posredovalnih forumih, pozivanja k politični akciji, nezakonita dejanja v podzemnih omrežjih itd. (Fernback, 1999:203). Na ta način spreminjajo načine, prek katerih se posamezniki povezujejo med seboj.

Kar pa ne pomeni, da sleherna interakcija prek mreže nujno vključuje procese oblikovanja virtualnih skupnosti ali spreminjanja posameznikove identitete, čeprav nas v to želijo prepričati mnogi avtorji (Turkle, 1995; Rheingold, 1993; Barlow, 1996). Kot je pokazala etnografska študija Annette Markham, obstajajo tudi med najbolj intenzivnimi uporabniki medmrežnih storitev pomembne konceptualne razlike v odnosu do tega, kako percepirajo računalniško posredovano komuniciranje (Markham, 1998:88-87). Nekateri denimo, računalniško tehnologijo opisujejo predvsem kot komunikacijsko sredstvo, prek katerega je mogoče prenašati informacije iz enega kraja na drugega. Za takšno skupino uporabnikov je internet prvenstveno neko novo orodje, ki posamezniku ponuja specifične funkcije, med katerimi zaseda najpomembnejše mesto ohranjanje stikov s prijatelji, sorodniki ali znanci. Spet drugi uporabniki o internetu govorijo predvsem kot o prostoru, kjer se lahko srečujejo in pogovarjajo z drugimi ljudmi. Kibernetski prostor ima zanje več pomenov, kar izhaja iz tega, da v njem izkušajo različne stvari; ustvarijo si lahko nove prostore, kjer si poljubno izmišljajo različne like in z drugimi stopajo v številna razmerja. Tretja skupina pa svojih osebnih izkušenj ne opisuje skozi odslikavo specifičnih rab tehnologije, temveč bolj skozi vprašanje novega mehanizma samoizražanja, ki v teh praksah prevladuje - skozi tekst. V tem okviru so njihove razlage o tem, kako percepirajo računalniško posredovano komuniciranje, povezane predvsem z vprašanjem, kako lahko s pomočjo teksta izrazijo sami sebe in kako to počnejo drugi. Medmrežje je namreč integrirano v njihovo vsakdanje življenje že do te mere, da svoje izkušnje doživljajo v tekstu ali kot tekst. Za to skupino uporabnikov je Markhamova zaključila, da sodobna tehnologija zanje že predstavlja nek način bivanja.

Ne glede na omenjene razlike, ki bi jih lahko razmejili kot različne stopnje posameznikove navezanosti na računalniški medij, zagotovo velja, da računalniško posredovano komuniciranje poteka hkrati z drugimi družbenimi odnosi, ki se ne vzpostavljajo "prek mreže", pač pa zunaj nje. Zato, dodaja Jones, "bi bilo neprijetno, če računalniško posredovanega komuniciranja ne bi poskusili razumeti kot družbene tehnologije vzdolž drugim družbenim aktivnostim, in če bi nekritično sprejeli tezo, da nas bo popeljala v veliko novo dobo, kamor nas drugi komunikacijski mediji niso" (Jones, 1998:29). Vseeno pa bi bilo prav tako neplodno, če bi povsem zanemarili možnosti, s pomočjo katerih računalniško posredovano komuniciranje obogati naše siceršnje komunikacijske prakse. Kajti kot sta zapisala Smith in Kollock: tehnologija ima največje učinke prav takrat, ko spremeni načine, prek katerih se posamezniki povezujejo in komunicirajo med seboj (Smith in Kollock, 1999:4).

Moč in nemoč identitetnih preobrazb

Večina prispevkov, ki problematizirajo identitetne spremembe v odnosu do novih komunikacijskih praks, temelji na analizi specifičnega komunikacijskega orodja - interaktivnih sistemov MUD³ (Turkle, 1995; Markham, 1998; Jordan, 1999). MUD sistemi so po mnenju Turklove nov tip virtualne igre in nova oblika skupnosti, ki nastajajo prek sodelovanja številnih sodelujočih. Igralci in akterji se znotraj teh sistemov lahko poljubno poigravajo z lastno identiteto ali preizkušajo privzemanje drugih, neznanih osebnostnih karakteristik (Turkle, 1995:11-12). Tako računalniško posredovano komuniciranje vzpostavlja prostor konstrukcije in rekonstrukcije posameznikove identitete (Turkle, 1995:14), pri čemer MUD sistemi predstavljajo najbolj dramatičen primer tovrstnih tehn-transformacij.

Prva težava pri tem je, da so te komunikacijske prakse precej nepopularne oziroma jih intenzivno uporabljajo le specifični uporabniki, medtem ko jih drugi v večini sploh ne. Tudi kot mehanizmi t.i. "tehn-transformacij" so sistemi MUD specifični, kar izvira predvsem iz posebnosti, ki se oblikujejo glede na to, kako komunikacijska interakcija med udeleženci poteka. Tu je namreč mogoče zaznati "samo hotena sporočila sporočevalca" (Škerlep, 1994:42), mnogi elementi normalne konverzacije pa so izgubljeni: recimo mimika, ton, višina glasu, telesna drža. Pomanjkanje elementov neverbalnega komuniciranja zato običajno nadomeščajo besedne ponazoritve posameznikovih občutij (smeh, jok, jeza), gest ali trenutnih položajev nekega lika (sedenje, ležanje) ter njegovih siceršnjih aktivnosti (branje, pogovarjanje, igranje).

Oblikovanje virtualne identitete je pogosto predstavljeno kot tehnološko pogojena nujnost: anonimnost, neprepoznavnost nekaterih zunanjih karakteristik posameznika (barva kože, spol, telesna konstitucija) in možnost "potvarjanja" povsem specifičnih osebnostih (ime, starost) ali karakternih lastnosti (nekomunikativnost, sramežljivost) so v teh okvirih prikazane kot pozitivne okoliščine, ki omogočajo spreminjanje obstoječe in ustvarjanje nove samo-podobe. Da je tovrstne teze težko sprejeti brez zadržkov, je opozoril na primer že Kevin Robins: "Nove identitete, mobilne identitete, preiskovalne identitete - toda zdi se, da tudi banalne identitete" (Robins, 1996:138). Teza, da imamo v kibernetnem prostoru neomejeno svobodo izbiranja, kdo smo in kako se predstavimo drugim, je le odsev enostranskega prikazovanja dejanskih razmerij. Gre za prepričanje, da bodo nove tehnologije omogočile preseganje omejitev in frustracij nepopolnega vsakdanjega sveta: "nekateri od nas se bomo skušali skriti v virtualno resničnost; konec koncev, iz našega resničnega sveta ne moremo narediti česar koli bi si zaželeli. Lahko se iz-

³ MUD (Multi User Domain) sistemi tvorijo "modele fizičnih prostorov kot tudi medosebnih interakcij" (Kollock in Smith, 1999:7). Gre za tekstualno osnovane virtualne resničnosti, ki prek povezovanja različnih "sob" vzdržujejo občutek prostorsosti. Številni novejši, "družbeni" MUDI, so postali sredstvo za ohranjanje osebnih stikov med prostorsko razpršenimi skupinami. V posebni, tako imenovani "rekreativni uporabi", pa so MUD sistemi "prostori srečevanja in neformalnega druženja z novimi, prej nepoznanimi ljudmi. Uporabniki se spuščajo v neformalne interakcije, ki so neke vrste komunikacijska igra, pri kateri gre za izmenjavo osebnih mnenj in izkušenj oz. za dramo medosebnih in skupinskih odnosov" (Škerlep, 1998:38).

kaže, da je virtualna resničnost veliko bolj udobna kot naša nepopolna resničnost" (Sherman in Judkins, 1992:127). Idealizacija potencialov virtualne resničnosti izhaja po mnenju Cooperja iz precej ozkih pojmovanj, kako razumemo pred-virtualne situacije. Učinek tega opisovanja je vtis, da izkušnje v virtualni resničnosti ter vrednotenja njene podobe vodijo predvsem v smer, ki "posameznika oddaljujejo od kompleksnosti družbenih praks" (Cooper, 1997:105). Tako ustvarjajo iluzijo o enakovrednosti notranjih in zunanjih realitet in zamegljujejo meje med internimi in eksternimi svetovi. Četudi so sposobnosti imaginacije s pomočjo novih tehnologij pripeljane v skrajne razsežnosti, je ponujene možnosti vendarle bolje gledati v mejah potencialnih realizacij; predvsem pa jih je treba umestiti v odnose do sveta, ki njihove parametre presega.

Podobno velja za vprašanja o identitetnih preobrazbah v kibernetnem prostoru. Pogoje za vzpostavitev "multiplih identitet" - čeprav nekatere ugotovitve o tekstualno strukturiranih sistemih MUD nedvomno držijo - je težko posploševati na množico ostalih komunikacijskih praks, ki jih kibernetni prostor še ponuja. Posploševanje specifičnih situacij in okoliščin, ki veljajo izključno za interaktivne sisteme MUD in njihove programske različice, je pomanjkljivo in celo zavajajoče. Idejo izenačevanja virtualne identitete s popolno svobodo ter izbiro je potrebno preseči. Pod drobnogledom moramo imeti realne družbene situacije, kajti "resničnosti življenja 'na zvezi' ne moremo ločiti od življenja 'zunaj nje'" (Markham, 1998:212).

Narava sobivanja v virtualnih skupnostih

Podobno kot velja za razprave o virtualni resničnosti, je tudi za študije o virtualnih skupnostih že skoraj paradigmatično pravilo, da vključujejo znamenito definicijo že večkrat omenjenega Howarda Rheingolda (1993)⁴: virtualna skupnost je zanj "družbeni agregat, ki vznikne na internetu takrat, ko zadostno število ljudi nadaljuje s svojimi javnimi razpravami dovolj dolgo in s pravišnim človeškim občutkom, z namenom, da v kibernetnem prostoru oblikujejo mreže osebnih odnosov" (Rheingold, 1993:5). Virtualna skupnost je tako resnična entiteta, ki ji pomen pripišejo v njej sodelujoči posamezniki. To pa pravzaprav ničesar ne izključuje, saj so vse razpravljalne skupine kot "majhni podeželski kraji", vsaka zbirka diskusijskih skupin pa "mesto s prometno infrastrukturo" (Rheingold, 1993:10). Odzivi na navedeno razumevanje enega od nastajajočih pojavov v kibernetnem prostoru so različni, segajo pa od izrazitega odobravanja (Turkle, 1995; Jordan, 1999) do ostrega nasprotovanja (Robins, 1996; Fernback, 1999; Jones, 1998).

⁴ Rheingoldovo popularnost je Robins pripisal različnim razlogom: njegovemu dozdevnem vizionarstvu, ki v primerjavi z mnogimi drugimi popularisti niti ni tako radikalen in nemogoč kot se zdi na prvi pogled. Njegova imaginarnost je mestoma celo konservativna in nostalgična, saj Rheingoldov koncept skupnosti ni nič drugega kot preprosta "obnova izgubljenega predmeta" (Robins, 1996:148) Ali kot bi temu rekel Jones: "Gre za sanje, ki izvirajo iz nostalgčnosti po civilizaciji in družbenosti" (Jones, 1998:3). Drugi vir je bržkone v tem, da Rheingoldovo delo odseva pragmatičen primer združevanja posameznikov v kibernetnem prostoru, saj je njegov namen predvsem povezati virtualne skupnosti s problemi resničnega sveta.

Prve napovedi o lastnostih "skupnosti na mreži" lahko najdemo že v poznih šestdesetih, ko sta jih Licklider in Taylor (1968) takole opisala: "(...) sestavljali jih bodo v prostoru razpršeni člani, ki bodo včasih združeni v majhne skupine, spet drugič pa bodo delovali povsem posamično. To ne bodo skupnosti kake skupne lokacije, pač pa skupnega interesa. (...) Ljudi, s katerimi se bo posameznik povezoval, ne bo izbiral s pomočjo naključij neposredne bližine, ampak na podlagi njihovih skupnih interesov in ciljev" (Licklider in Taylor 1968 v Jones, 1998:19). Precej podobna sporočila o virtualnih skupnosti srečamo tudi danes. Posamezne člane virtualnih skupnosti naj bi tako združeval subjektivni kriterij druženja oziroma občutek povezanosti, ki povzroča občutek pripadnosti (Foster, 1996:35). Ker pa so odločitve za vstop v določeno skupnost povsem prostovoljne narave, so tovrstna združevanja v večji meri homogena (Healy, 1996:61). Skupnosti se namreč oblikujejo predvsem na osnovi pogodbenih relacij, ki jih povezujejo skupni interesi posameznikov (Holmes, 1997a:28). Internet tako podpira izrazito uniformnost znotraj posameznih skupin ali združb in bistveno manj spodbuja k njihovi interni različnosti.

Vsem trem navedenim primerom je skupno to, da utemeljevanje pogojev za oblikovanje virtualnih skupnosti iščejo v nekih širših družbenih kontekstih: Foster (1996) jih raziskuje skozi razlike v načinu "zamišljanja skupnosti", ki ga privzame po Andersonu (1983); Healy se o pojavu virtualnih skupnosti sprašuje skozi reševanje sodobnega problema "kulture separacije", ki ga je v svoji študiji izpostavil Bellah s svojimi sodelavci (1985); Holmes pa jih proučuje v smislu trenda po oblikovanju vse bolj abstraktnih skupnosti, ki ga spremljata procesa globalizacije in povečana časovno-prostorska mobilnost. Ne glede na njihove razlike, ki izhajajo iz privzetega idejnega ozadja za pojasnjevanje virtualnih skupnosti, avtorji med komunikacijska orodja, ki naj bi njihov nastanek podpirala, najpogosteje uvrščajo "elektronske konference"⁵, "poštne mreže in novičarske skupine" ali celo "sobe za kramljanje". Prostore in odnose znotraj njih se interpretira kot primere institucionaliziranih forumov, kjer se odvijajo javne razprave. Specifični medijski formati v medmrežju so tako novi prostori utelešenja javnih sfer, "namenjeni družbeni, politični, ekonomski in kulturni integraciji" (Fernback, 1997:37). Nastajajoče arene, ki omogočajo vključevanje v javno življenje, spominjajo celo na nekdanje angleške kavarne in pariške salone v 17. in 18. stoletju (Connery, 1996:170).

Nekdaj povsem enostavnim opisom razvoja in nastajanja virtualnih skupnosti se v zadnjih letih pridružujejo natančnejše empirične analize (Baym, 1998; Gurak, 1999; Smith in Kollock, 1999) in teoretsko bolj poglobljene študije (Jones, 1998; Fernback, 1999). Jan Fernback naprimer nazorno opozarja, da "niso vsa virtualna družbena združenja že skupnosti" (Fernback, 1999:216). Potreben je tudi skupni si-

⁵ *Elektronske ali računalniške konference, ki so asinhron način posredovanja tekstualnih sporočil v skupini, se po mnenju Škerlepa (1998:29) oblikujejo glede na dve načeli: pri prvem, "Listserver" strežniku, uporabnik, ki ima dostop do računalniške konference, pošlje svoje sporočilo na strežnik, ki ga avtomatsko odpošlje vsem članom skupine; pri drugem, "USENET" pa uporabnik pošlje sporočilo na avtomatizirani USENET strežnik, ki sporočilo shrani na javno dostopni bazi podatkov, tako da ga lahko bere vsakdo, ne samo tisti, ki so naročeni na računalniško konferenco. Različne študije primerov običajno omenjajo prav slednjo obliko računalniških konferenc.*

stem vrednot, norm in pravil, občutek skupne identitete, zavezanosti in pomembnosti združevanja, kot to velja za številne druge, "fizično oblikovane" skupnosti (Fernback, 1999:211)⁶. Brez osebnega vlaganja in zaupnosti, ki označujejo naše siceršnje občutke o fizični skupnosti, nekatere razpravljalne skupine in prostori za kramljanje niso nič drugega kot komunikacijska sredstva, ki jih uporabljajo posamezniki s skupnimi interesi (glej tudi Bromberg, 1996).

Vendar tu ne gre le za vprašanje (ne)ustreznosti komunikacijskega orodja. Problem je tudi v sami kakovosti razprav ali pogovorov, ki potekajo prek računalniško posredovanega komuniciranja⁷. Raziskave na primer kažejo, da imajo prednost "najglasnejši in najbolj agresivni posamezniki" (Davies, 1999:163); da se ljudje bodisi pogovarjajo drug mimo drugega bodisi se vključujejo v medsebojne verbalne boje; bolj kot reševanje problemov pa je v ospredju želja po dominaciji v razpravi (Davies, 1999:177). Za uveljavitev posameznikove moči je mogoče poseči po različnih sredstvih, ki posledično povzročajo "osebno diskvalifikacijo drugače mišlečih". Mednje spada recimo "flaming" (Pinter in Oblak, 2000).

Porajajo pa se še mnoga druga odprta vprašanja, ki so vezana z neenoznačnimi možnostmi za tvorbo skupnosti v kibernetnem prostoru. Enega zagotovo sproža domneva, da je posameznikova odgovornost do drugih članov in do virtualne skupnosti v celoti, če jo primerjamo s pričakovano stopnjo odgovornosti med člani nevirtualne oziroma "fizične skupnosti", izrazito nizka. Medtem ko za fizično skupnost velja, da tvori kontekst in generira takšne zadeve, ki zahtevajo odgovorne sodbe, je "skupnost v kibernetnem prostoru samo-selektivna, torej točno takšna, kakršna resnična skupnost ni; je slučajna. V bistvu je fizična skupnost takšna, da je v njej potrebno skrbeti za druge ljudi, saj so ti vedno tam. V kibernetnem prostoru lahko utišate ljudi s klikom na gumb in odidete drugam. Posameznik torej ne prevzema nikakršne odgovornosti" (Sardar, 1996:29).

Ker je med člani razpravljalnih skupin in novičarskih list dialog izjemno redka oblika komunikacije - Kitchin na primer omenja komaj 10 odstotni delež (Kitchin, 1998:89), raziskava Hilla in Hughesa pa navaja tretjino vseh pogovorov na izbranih razpravljalnih forumih (Hill in Hughes, 1998:57) - in ker so pogovori skoraj časovno neomejeni in tako nenadzorovani, kar naj bi tudi zmanjševalo posameznikovo uvidevnost do sogovornikov, se nekaterim avtorjem virtualne skupnosti zdijo predvsem dober primer Benigerjeve "psevdo-skupnosti" (Beniger, 1987). Psevdo skupnosti naj bi bile zato, ker članov ne povezuje pristna medosebna ali boljše, od-ustdo-ustna komunikacija, temveč nekakšen "hibrid med interpersonalnim in množičnim komuniciranjem" (Beniger v Jones, 1998: 21).

⁶ V oporo Fernbackovim tezam lahko služijo izsledki študije, ki jo je opravila Nancy Baym (1998) med člani novičarske skupine rec.artis.soaps (r.a.l.s.). Na osnovi opravljenih intervjujev in analiziranih sporočil, ki so jih člani pošiljali v omenjeni razpravljalni forum, je Baymova zaključila, da so sodelujoči oblikovali dinamično in bogato skupnost, s skupnimi normami vedenja in skupnim občutkom pripadnosti, obenem pa med njimi ohranili razlike. Nastanek takšne skupine je pogojen s sodelovanjem v specifičnih komunikacijskih praksah, v tem primeru izjemno značilni interpretativni praksi. Ta vključuje identifikacijo z liki v posameznih limonadnicah, ki so bili tudi izhodiščni predmet pogovorov med člani v omenjeni razpravljalni skupini, ter prenašanje izkušenj iz interpretativnih zgodb v resnični svet.

⁷ Za podroben opis te problematike glej Pinter in Oblak (2000).

Poleg pomanjkanja pristnih medosebnih komunikacij se drugim avtorjem (Baym, 1998; Jones, 1998) kot ključna težava, ki preprečuje ali vsaj ovira tvorbo pravih skupnosti prek računalniških povezav, kaže tudi odsotnost prostora: "Skupnost je povezana v prostoru, ki vedno vključuje kompleksne družbene potrebe in potrebe okolja. Ni nekaj, kamor se lahko preprosto vključimo. Ne moremo se priključiti skupnosti na takšen način, kot se prijavimo na razpravljalni forum na mreži. Treba jo je živeti. Je prepletajoča, protislovna in vključuje vse naše čute" (Doheny-Farina, 1996:37). Virtualna skupnost torej ni le "stvar; temveč tudi proces" (Fernback, 1999:217).

Preraščanje mitskih zgodb z analizo realnih družbenih razmerij

Za raznovrstno množico zanimivih vprašanj in obenem nastajajočih problemov, ki vznikajo ob vsebolj intenzivnem prepletanju novih komunikacijskih medijev z obstoječimi oblikami izražanja družbenosti in individualnosti, bi lahko rekli, da skozi čas pridobivajo jasnejšo in s tem tudi realnejšo podobo. Po zaslugi kritičnih prispevkov, sistematičnih študij in nenazadnje tudi dejstvu, da smo vse bolj seznanjeni s prisotnostjo omenjenih tehnologij, se razvijajo obetajoči nastavki za preseganje mitskih podob: življenje v virtualni resničnosti in komuniciranje v kibernetnem prostoru nista dimenziji neomejenih možnosti (Cooper), poljubnih identitet (Robins) in v resničnosti izgubljenih skupnosti (Fernback), ki bi tegobe in težave družbenega sveta enostavno nadomestili. Družbena stvarnost kaže drugačno podobo in vselej prinese dvom v pretirana pričakovanja. Potenciali katerekoli tehnologije in problemi, ki jih s seboj prinesejo, so namreč precej bolj kompleksni, kot jih posploševanja v smislu "dobrih" nasproti "slabim" lastnostim sploh zmorejo razkriti (Gurak, 1997; Kitchin, 1998; Smith in Kollock, 1999).

Predlogi za pristop k proučevanju izpostavljenih družbenih sprememb so različni: Kitchin recimo zagovarja nov "integrirani pristop", ki bi združeval nekatere vidike postmodernističnih idej z izhodišči družbenega konstruktivizma in politične ekonomije (Kitchin, 1998:xi). Kibernetški prostor je po njegovem mnenju namreč na lokalnem nivoju družbeno konstruiran prek medsebojnega delovanja posameznikov in institucij, na globalnem nivoju pa posredovan prek struktur politične ekonomije. Podobno predlaga Loader, ki meni, da je kibernetški prostor najbolje razumeti kot manifestacijo postmodernega sveta oziroma kot "področje, kjer se postmoderne teorije kulture prekrivajo s tezo o postindustrijski informacijski družbi" (Loader, 1997:8). Gurakova se odpoveduje pogostim generalizacijam in se raje osredotoča na analizo specifičnih vidikov računalniško posredovanega komuniciranja. Pri tem se naslanja na metodo "retorične kritike", da bi ugotovila, na kakšne načine se tradicionalne retorične aktivnosti, kot so govori ali javne razprave, razlikujejo od retoričnih praks v novih mrežnih prostorih (Gurak, 1997:5). Med najbolj sveže poskuse sodobnih konceptualizacij interneta pa zagotovo spada Slevinova študija, ki internet pojasnjuje kot modaliteto kulturne transmisije, pri čemer izhaja iz pojmovanja kulture, kot ga je nastavil John Thompson (1990), hkrati pa črpa iz Habermasove teorije javne sfere (Slevin, 2000).

Skupni imenovalec zgoraj omenjenih pristopov k raziskovanju družbenih razsežnosti računalniško posredovanega komuniciranja govori o očitni potrebi po vmeščanju posameznih družbenih pojavov, ki so povezani z razvojem komunikacijskih tehnologij in prepletenostjo virtualne resničnosti z vsakdanjimi življenjskimi praksami, v konkretne družbene situacije. Na ravni konceptualizacij pa postaja za sodoben znanstveni diskurz vse bolj značilno, da ne teži več toliko k iskanju teoretskih nastavkov, ki bi se napajali v izključnem odnosu do novih računalniških tehnologij, pač pa se poskuša vse bolj opirati na širši horizont vprašanj, ki jih obravnavajo družboslovne znanosti. Podobno sodbo postavlja tudi Slevin, ki meni, da se je potrebno fenomenu "novih medijev" približati na tak način, kot to počnemo v primeru drugih družbenih pojavov, in sicer tako, da "kritično uporabimo obstoječe teorije in znanje" (Slevin, 2000:4). Ker pojavi in procesi, ki so se tako na ravni posameznika kot tudi na ravni družbe pojavili kot posledica novih računalniških tehnologij, niso osamljeni in z družbeno stvarnostjo nepovezan del sveta, je potreba po tem, da je tudi teoretsko ozadje za njihovo sistematično proučevanje vezano na splošna vprašanja in dileme teorije družbe, razumljiva vsaj v meri, kolikor naj se takšno raziskovanje loteva njihove empirične razsežnosti in s tem preraste pavšalne napovedi o prihodnosti družbe, v katero se vse bolj korenito vraščajo nove računalniške tehnologije.

LITERATURA

- Baym, K.Nancy (1998): "The Emergence of On-Line Community" v S. Jones (ur.) *Cybersociety 2.0: Revisiting Computer-Mediated Communication and Community*, 35-68.
- Bender Gretchen in Timothy Druckery (1995): *Culture on the Brink: Ideologies of Technology*. Seattle: Bay Press.
- Castells, Manuel (1988): *The informational City: Information Technology, Economic Restructuring and the Urban-Regional Process*. Oxford: Blackwell.
- Cheser, Chris (1997): "The Ontology of Digital Domains" v D. Holmes (ur.) *Virtual Politics*, 79-92.
- Connery, A.Brian (1996): "IMHO: Authority and Egalitarian Rhetoric in the Virtual Coffeehouse" v D. Porter (ur.), *Internet Culture*: 161-180.
- Cooper, Simon. "Plenitude and Alienation: The Subject of Virtual Reality" v D. Holmes (ur.) *Virtual Politics*, 93-106.
- Davies, Richard (1999): *The Web of Politics: The Internet's Impact on the American Political System*. Oxford.
- Fernback, Jan (1997): "The Individual within the Collective: Virtual Ideology and the Realization of Collective Principles" v S.G.Jones (ur.), *Virtual Culture*:36-54.
- Fernback, Jan (1999): "Is There a There There: Notes toward a Definition of Cybercommunity" v S. Jones (ur.) *Doing Internet Research: Critical Issues and Methods for Examining the Net*, 203-220.
- Foster, Derek (1996): "Community and Identity in the Electronic Village" v D. Porter (ur.), *Internet Culture*: 23-38.
- Gibson, William (1984/1995): *Neuromancer*. London: Voyager.
- Gržinić, Marina (1996): *V vrsti za virtualni kruh*. Ljubljana: Sophia.
- Gurak, J. Laura (1997): *Perusasion and Privacy in Cyberspace: the online protests over lotus marketplace and the clipper chip*. New Haven: Yale University Press.
- Healy, Dave (1996): "Cyberspace and Place: The Internet as Middle Landscape on the Electronic Frontier" v D. Porter (ur.), *Internet Culture*, 181-200.

- Hillis, Ken (1996): "A Geography of the Eye: The Technologies of Virtual Reality" v R.Shields (ur.), *Cultures of Internet*, 55-73.
- Hill, A. Kevin in Hughes, E. John (1998): *Cyberpolitics: Citizen Activism in the Age of the Internet*. Lanham: Rowman & Littlefield.
- Holmes, David (1997): *Virtual Politics: Identity and Community in Cyberspace*. London: Sage.
- Holmes, David (1997a): "Introduction: Virtual Politics - Identity and Community in Cyberspace" v D. Holmes (ur.) *Virtual Politics*, 1-25.
- Jones, G. Steven (1997): *Virtual Culture: Identity & Communication in Cybersociety*, London: Sage.
- Jones, G. Steven (1998): *Cybersociety 2.0: Revisiting Computer-Mediated Communication and Community*. London: Sage.
- Jones, G. Steven (1998a): "Information, Internet, and Community: Notes towards an Understanding of Community in the Information Age" v S. Jones (ur.) *Cybersociety 2.0: Revisiting Computer-Mediated Communication and Community*, 1-34.
- Jonscher, Charles (1999): *Wired Life: Who are we in the digital age?* London: Bantam Press.
- Jordan, Tim (1999): *Cyberpower: The Culture and Politics of Cyberspace and the Internet*. London: Routledge.
- Kitchin, Rob (1998): *Cyberspace: The World in the Wires*. Chichester: John Wiley & Sons.
- Loader, D. Brian (1997): *The Governance of Cyberspace: Politics, Technology and Global Restructuring*. London: Routledge.
- Markham, N. Annette (1998): *Life On-line: Researching Real Experience in Virtual Spaces*. Walnut Creek: Altamira Press.
- Pinter, Andrej in Tanja Oblak (2000): "Obeti in problemi elektronske demokracije: Komunikacijski vidiki računalniško posredovanih razpravljaljskih forumov" v Lobnizar (up.), *Zbornik DMRS*, 291-306.
- Porter, David (1996): *Internet Culture*. London: Routledge.
- Rheingold, Howard (1991): *The Virtual Reality*. London: QPD.
- Rheingold, Howard (1993): *The Virtual Community: Finding Connection in a Computerised World*. London: Secker and Warburg.
- Rheingold, Howard (1994): "Pozabite informacijsko avtocesto - mreže spletajo ljudje. Pogovarjal se je Marjan Kokot" v *Časopis za kritiko znanosti, domišljijo in novo antropologijo*, XXI/166-67, 49-54.
- Robins, Kevin (1996): *Into the Image: Culture and Politics in the Field of Vision*. London: Routledge.
- Sardar, Ziauddin (1996): "alt.civilizations.faq" v Z.Sardar in J. Ravetz (ur.), *Cyberfutures: Culture and Politics on the Information Superhighway*, 14-41.
- Schirmacher, Wolfgang (1995): "Homo Generator: Media and Postmodern Technology" v G.Bender in T.Druckery (ur.) *Culture on the Brink*, 65-79.
- Shields, Rob (1996): *Cultures of Internet: Virtual Spaces, Real Histories, Living Bodies*. London: Sage.
- Smith, A. Marc in Kollock, Peter (1999): *Communities in Cyberspace*. London: Routledge.
- Strehovec, Janez (1994): *Virtualni svetovi*. Ljubljana: Sophia.
- Škerlep, Andrej (1994): "Komuniciranje v virtualnih svetovih" v *Časopis za kritiko znanosti, domišljijo in novo antropologijo*, XXI/166-67, 31-48.
- Škerlep, Andrej (1998): "Model računalniško posredovane komunikacije: tehnološka matrica in praktična raba v družbenem kontekstu" v V.Vehovar (ur.) *Internet v Sloveniji*. Ljubljana: FDV.
- Turkle, Sherry (1995): *Life on the Screen: Identity in the Age of the Internet*. New York: Simon & Schuster.

KIBERSEKS IN PORNOGRAFIJA NA INTERNETU

Definicije in regulacije - stališča uporabnikov interneta

Povzetek: V prispevku avtorja na osnovi bloka vprašanj iz WWW raziskave Raba interneta v Sloveniji '98, ki se nanašajo na erotiko in pornografijo v kibernetnem prostoru, analizirata odnos slovenskih uporabnikov interneta do tega področja družbenega delovanja v kibernetnem prostoru. V analizi se osredotočata na definicijo pornografije s strani uporabnikov interneta, na stališča uporabnikov do družbeno patoloških pornografskih vsebin in na stališča uporabnikov interneta glede cenzure oziroma regulacije teh vsebin.

Ključni pojmi: kiberseks, pornografija, definicije, regulacija, cenzura, internet, sociologija

Language is a skin: I rub my language against the other:

Roland Barthes, A Lover's Discourse

V nekem smislu je mogoče trditi, da je kiberseks od vekomaj; že od prej, preden so iznašli predpono kiber in digitalne tehnologije.

Grafiti v paleolitskih jamah pogosto ponazarjajo človeško figuro drugega, prikazano z nenormalnimi spolnimi atributi ali fiziološko estetsko lepše, kot so bile figure članov klana, ki so mu pripadali ustvarjalci teh projekcij želje po spolni izkušnji...

Helena Velena, Kiberseks - ključ vrat zaznavanja

Uvod

Z naraščanjem množične uporabe interneta in s tem povezanim naraščanjem števila "avatarjev" v kibernetnem prostoru z vso raznolikostjo in pestrostjo delovanja, ki jo ta množičnost prinaša v kibernetni prostor, lahko zaznavamo v množičnih medijih tudi porast števila "dušebrižniških" člankov, ki nas svarijo pred družbenimi patologijami prisotnimi v kibernetnem prostoru. Običajno je v

* Franc Trček, raziskovalec na Fakulteti za družbene vede

Matej Kovachič, mladi raziskovalec na Fakulteti za družbene vede

tovrstnih člankih na prvem mestu izpostavljena pornografija, ki naj bi predstavljala največjo grožnjo za "navadne" državljane, ki bodo naseljevali kibernetški prostor.

Vzroke za tovrstno paniko, ki je sicer običajni pojav ob uvajanju novih tehnologij v vsakdanje življenje, lahko iščemo tudi v prvih člankih, ki so na začetku devedesetih obravnavali zlorabe in posilstva, ki so se dogajala v zgodnjem kibernetškem prostoru. Najbolj razvpit in mitologiziran takšen primer, ki je bil analiziran v številnih znanstvenih člankih, je primer posilstva na MUD LambdaMOO (več o tem glej v Jordan, 1999: 104-107). Podoben zgodnji primer razkoraka med s strani načrtovalcev predvidenim normalnim, zaželenimi uporabami in dejanskimi uporabami oziroma modifikacijami uporab je francoski Minitel, zlasti tako imenovani messagerie rose, ki je bil v dobršni meri "napolnjen" z erotičnimi vsebinami (Lemos, 1996). Zgodnji agitatorji kibernetškega prostora pa so pogosto v futurističnem zamahu opisovali tudi hiter razvoj vmestnikov, ki nam bodo omogočali spolnost na daljavo (glej npr. ilustracije iz WHOLE EART REVIEW objavljene v ČKZ, št.150-151, 1992, str. 120 in v tekstu Helene Velene, 1994). V zadnjem času pa se je pisanje o pornografskih patologijah interneta v povezavi z razkritimi primeri pedofilskih mrež usmerjalo na opozarjanje, da je internet idealni kraj za iskanje pedofilskih žrtev in trgovanje z njimi.

Kot ugotavlja Miller (1996: 242-247), je tako imenovana "sex-industrija" - ob mednarodnih financah in vojski - običajno pionirka pri uporabi novih tehnologij. To je vidno tudi pri razvoju virtualiziranih storitev v kibernetškem prostoru, kjer spada ponudba erotičnih vsebin - ob virtualnih glasbenih in računalniških trgovinah ter knjigarnah - med najbolj razvite in donosne oblike na novem trgu. Tako je na primer bila tudi v Sloveniji ena od prvih kvalitetno oblikovanih virtualnih trgovin s pestro ponudbo Erotika-Shop.

Vendar virtualizacija erotičnega trga ni bil tisti ključni problem, ker nenazadnje se da slednjega vsaj v omejenem obsegu nadzirati in urejati z zakonodajo. S strani zakonodajalcev, izvršilne oblasti in dežurnih "dušebrižnikov" je vsekakor bolj problematična zasebna, anonimna interakcija s seksualno konotacijo med uporabniki interneta.

Kiberseks - lahkost preigravanja spolnih vlog?

Vprašanje spolnosti, zlasti pa vprašanje primerjalne drugačnosti spolnosti v kibernetškem prostoru glede na spolnost v fizičnem, geografskem prostoru, je bilo v devetdesetih eno od popularnejših področjih družboslovne teoretske konceptualizacije vsakdanjega življenja v kibernetškem prostoru. Žal so običajno te konceptualizacije ostajale ali na ravni (samo)opisov posameznih vsakdanjih, profanih izkušenj in iz njih izpeljanih sklepov ali pa so bile pogosto sužnje predhodnih teoretskih determinacij pišočih avtorjev.

Če abstrahiramo te izhodiščne razlike, je skupni izplen raznolikega nabora avtorjev oziroma predvsem avtoric (glej npr. Danet, 1998, Dietrich, 1997, McRae, 1997, Nguye & Alexander, 1996, Schofield Clark, 1998, Shaw, 1997, Turkle, 1997, Wise, 1997) ugotovitev, da fizična odsotnost drugega vpliva na samoregulacijo

avtoreprezentacije pri kiberseksu. Drugače povedano, v kibernetnem prostoru so identitete dosti bolj fluidne in tudi neboleče, ker je igranje privzetih vlog (običajno) brez posledic. Brenda Danet (1998: 129) tako trdi, da "nam besedilo, ki ga tipkamo, preskrbi masko", kar dodatno motivira radovednost uporabnikov interneta, kako bi bilo onkraj sprejetih družbenih tabujev glede spolnosti.

Ta svoboda izbire spolne vloge, ki jo nosimo, igramo v kibernetnem prostoru, pa ni tako svobodna oziroma nevtralna, menijo feministično naravnane teoretičarke. Dietrichova tako na primer trdi, da ne moremo govoriti o tehnoreticizmu in o virtualni spolnosti kot o "gender-neutral zone", ampak o pretežno novi formi patriarhalne seksističnosti. Vseeno pa številne avtorice (glej na primer Shannon, 1997, Turkel, 1997) ugotavljajo, da je kiberseks predvsem prostor raziskovanja oblik spolnosti, ki jih večinoma udeleženci ne doživljajo pri vsakdanjih, "realnih" spolnih odnosih. Profano dejstvo odnosov s spolno konotacijo v kibernetnem prostoru pa je, da se takšne igre, raziskave s soudeležbo pogosto iz "osvobajajočih, liberalnih izkušenj" sprevržejo zaradi pragmatično-kontekstualnih neujemanj med "soigranci" v travmatične izkušnje (glej Shannon, 80-81), kar pogosto vodi v - po našem mnenju - prehitre posplošitve o mačistični naravi kibernetnega prostora. Potrebno je izpostaviti, da ravno anonimnost kibernetnega prostora zagotavlja potrebno varnost številnim spolnim manjšinam. Te si tako zagotavljajo varni prostor za medsebojno komunikacijo, ki si ga drugače v nenaklonjenih fizičnih okoljih ne morejo zagotavljati. Gotovo pa lahko rečemo, da kiberseks oziroma izkušnje, ki so jih deležni kibernetni ljubimci, spodbujajo preizvpraševanje družbene konstrukcije spolnosti oziroma, če parafraziramo Heleno Veleno, so "ključ vrat zaznavanja".

Razlogi za WWW anketo o pornografiji in kiberseksu

Kot smo že omenili, ostaja večina teoretiziranj o kiberseksu in pornografiji ali površno moralističnih ali preobremenjenih s predhodnimi teoretičnimi izhodišči avtorjev in pretirano poenostavljenimi posploševanji na osnovi le nekaj opisanih primerov. Nismo pa naleteli na empirične študije, ki bi se dejansko ukvarjale s samopercepcijo uporabnikov interneta. Zato smo v raziskavo Raba interneta v Sloveniji leta 1998 vključili tudi sklop vprašanj, ki se nanašajo na uporabo erotičnih vsebin aktivnih uporabnikov interneta ter sklop vprašanj, v katerem smo poskušali ugotovljati, kaj aktivni uporabniki interneta pojmujejo oziroma definirajo kot pornografijo. Na sklop vprašanj o erotiki in pornografiji, ki ga je s metodološkimi nasveti sodelavcev RIS raziskovalne skupine oblikoval Franc Trček, je odgovarjalo 330 anketirancev. V nadaljevanju bomo sumarno predstavili pomembnejše ugotovitve raziskave.

Uporaba erotičnih strani

Večina anketirancev erotične vsebine na internetu obiskuje občasno. Aktivnejših uporabnikov tovrstnih strani (pogosta in redna uporaba) je okrog 10 odstotkov. Odgovori na vprašanje o samouvrstitvi glede uporabe erotičnih vsebin na internetu kažejo podobno sliko - večina anketirancev na erotične strani naleti in jih obišče le občasno, število aktivnih uporabnikov tovrstnih vsebin pa je majhno, kar kaže tudi zanemarljivo članstvo v domačih in tujih erotičnih servisih. Seveda je vprašljiva iskrenost odgovorov na to vprašanje. Ker pa je šlo za tematski sklop, ki so ga anketiranci prostovoljno lahko ali izbrali ali zavrnil, lahko sklepamo, da odstopanja v smeri višjih deležev dejanskih uporabnikov niso pretirana.

Tabela 1: Kako pogosto uporabljate internet za naslednje namene... obiskovanje erotičnih vsebin:

Odgovor	frekvenca	delež
Nikoli	1113	43,0
Včasih	1208	46,7
Pogosto	182	7,0
Redno	83	3,2

Opomba: odgovarjali so vsi anketiranci, n = 2586.

Tabela 2: Kam se vi uvrščate glede na uporabo erotičnih vsebin na internetu?

Odgovor	frekvenca	delež
Nikoli ne naletim	10	3,0
Občasno opazim povezave, vendar nikoli ne kliknem	18	5,5
Naletim le občasno in malce pokukam	112	33,9
Tovrstne strani občasno obiskujem	140	42,4
Tovrstno vsebino načrtno iščem	24	7,3
Zbiram tovrstni material	26	7,9

Opomba: odgovarjali so samo anketiranci, ki so bili vključeni v sklop o erotiki in pornografiji na internetu, n = 330.

Anketiranci večinoma uporabljajo predstavivene strani erotičnih ali pornografskih revij, erotične strani, kjer je potrebno geslo, ter presnemavanje in izmenjavo erotičnih slik ali filmov. Uporaba erotičnih strani se tako omejuje večinoma na ogled slik. Aktivnejša uporaba (diskusije, iskanje partnerjev, kibernetški sex na IRC kanalih, nakupovanje erotičnih pripomočkov) je med anketiranci manj pogosta.

Tabela 3: Po raziskavah o dobičkonosnosti poslovanja na internetu izstopa t.i. erotična ponudba. Prosimo vas, če nam lahko odgovorite, kako pogosto vi sami uporabljate naslednje storitve oz. možnosti na internetu?

Ponudba	frekvenca
Ogled predstavitvenih strani erotičnih ali pornografskih revij	154
Nobene od naštetih	73
Obiskovanje strani z erotično vsebino, kjer je potrebno geslo	63
Presnemavanje slik ali filmov z anonimnih FTP-jev z erotično vsebino	58
Izmenjavo posnetkov erotične vsebine (slike ali filmi)	48
Izmenjavo erotičnih zgodb	29
Diskusije v alt.sex USENET skupinah	26
Kibernetski sex na IRC kanalih	24
Ogled life-show erotične ponudbe na internetu	20
Iskanje partnerjev	17
Nakupovanje erotičnih video-kaset	4
Nakupovanje erotičnega perila	3
Nakupovanje spolnih pripomočkov	3
Nakupovanje spolnih pripomočkov za sado-mazohistične spolne odnose	2
Nakupovanje erotičnih revij	1
Drugo	2

Opomba: odgovarjali so samo anketiranci, ki so bili vključeni v sklop o erotiki in pornografiji na internetu, možnih je bilo več odgovorov.

Tabela 4: Ali ste mogoče naročeni oz. član katerega od profitnih erotičnih servisov, ki poslujejo na internetu?

Članstvo v erotičnem servisu	frekvenca
Sem naročen/član tujega erotične servisa	10
Sem naročen/član tujega in domačega erotičnega servisa	6
Sem naročen/član domačega erotičnega servisa	3

Anketiranci, ki so odgovarjali na vprašanja v filmskem sklopu, ki je bil eden od sklopov znotraj WWW RIS '98 razsikave, so ocenjevali vsečnost filmskih žanrov (na lestvici od 1 - sploh mi ni všeč, do 5 - zelo mi je všeč). Erotični film so ocenili s povprečno oceno 3,01 (n = 241), pornografski film pa s povprečno oceno 2,92 (n = 242). Da filmov tega žanra ne gledajo, je pri erotičnem filmu izjavilo 28 anketirancev, pri pornografskem filmu pa 51 anketirancev, kar kaže da anketiranci pornografijo vrednotijo rahlo bolj negativno kot erotiko. Seveda bi bilo za bolj

natančne analize potrebno raziskati, kaj je tista ločnica, ki po mnenju anketirancev ločuje erotični od pornografskega filma.

Spolno nadlegovanje

Pri teoretskih konceptualizacijah kiberseksa, temelječih na opisu dejanskih praks se pogosto izpostavlja, da tudi v kibernetskem prostoru pogosto prihaja do spolnega nadlegovanja. Pri tem naj bi šlo predvsem za spolno nadlegovanje žensk oziroma oseb, ki v kibernetskem prostoru igrajo vloge žensk, ter homoseksualne vloge. Ker smo želeli preveriti v kolikšnem obsegu je spolno nadlegovanje v kibernetskem prostoru dejansko prisotno, smo postavili to vprašanje v naš sklop. Večina anketirancev še ni doživela primera spolnega nadlegovanja po internetu, vendar pa je večina mnenja, da bi jih tovrstno nadlegovanje (zelo) motilo.

Tabela 5: Med različnimi oblikami nadlegovanja na internetu je prisotno tudi spolno nadlegovanje (npr: pošiljanje reklamnih sporočil ponudnikov erotičnih vsebin po elektronski pošti, nagovarjanje h kibernetskem sexu na IRCu, spolno nadlegovanje znotraj USNET skupin, puščanje opolzkih sporočil na osebnih predstavitenih straneh ipd.). Kako pogosto se to dogaja tudi vam?

Odgovor	frekvenca	delež
1 - zelo pogosto	5	1,6
Pogosto	10	3,2
Občasno	57	18,4
Izjemoma	73	23,5
5 - še nikoli	165	53,2

Opomba: odgovarjali so samo anketiranci, ki so bili vključeni v sklop o erotiki in pornografiji na internetu, n = 330.

Tabela 6: Koliko pa vas to (bi) moti(lo)?

Odgovor	frekvenca	delež
1 - zelo (bi) me moti(lo)	67	18,8
Moti(lo bi) me	135	37,9
Običajno me ne (bi) moti(lo)	140	39,3
to mi (bi bilo) je vseč	11	3,1
5 - to mi (bi bilo) je zelo vseč	3	0,8

Opomba: n = 356.

Odnos do spolnosti in erotike na internetu

Odnos do spolnosti in erotike na internetu smo v anketi merili z dvanajstim indikatorji - anketirancem smo zastavili 12 trditev, ti pa so potem za vsako izmed njih izrazili svoje ne/strinjanje. S pomočjo Likartovega merskega postopka smo sestavili dve sestavljeni spremenljivki. Prva sestavljena spremenljivka meri odnos do pornografskih in erotičnih vsebin na internetu, druga pa odnos do ekstremnih oblik pornografije.

Tabela 7

Odnos do pornografskih in erotičnih vsebin - skupna povprečna ocena strinjanja znaša 1,7	n	povprečna ocena
Od možnih oblik spolnosti so na Internetu dostopne predvsem družbeno nesprejemljive oblike.	319	2,23
Kibernetski prostor je predvsem prostor spolnih perverznejšev, ki iščejo svoje žrtve.	317	1,73
Kibernetski sex dolgoročno ogroža klasično spolnost v fizičnem prostoru.	320	1,66
Virtualna nezvestoba je enaka kot nezvestoba v fizičnem prostoru.	319	1,73
Kibernetski sex je nenaraven in dolgoročno lahko ogroža obstoj človeštva.	319	1,51

Opomba: odgovarjali so samo anketiranci, ki so bili vključeni v sklop o erotiki in pornografiji na internetu; možni odgovori so bili na lestvici od 1 - sploh se ne strinjam do 5 - popolnoma se strinjam.

Tabela 8

Odnos do ekstremnih oblik pornografije - skupna povprečna ocena strinjanja znaša 3,7	n	povprečna ocena
Hranjenje pedofilskih materilalov je potrebno sodno preganjati.	327	3,85
Otrokom in mladostnikom do 16 let je potrebno omejiti dostop do pornografije na Internetu.	328	3,33
Pornografija brez pedofilije je zame popolnoma sprejemljiva.	330	4,16

Opomba: odgovarjali so samo anketiranci, ki so bili vključeni v sklop o erotiki in pornografiji na internetu; možni odgovori so bili na lestvici od 1 - sploh se ne strinjam do 5 - popolnoma se strinjam.

Tabela 9

Trditev	n	povprečna ocena
Mladostniki se lahko na internetu naučijo veliko koristnega o spolnosti.	321	3,08
Internet zagotavlja zasebnost pri zadovoljevanju spolnih potreb.	294	3,35
Pri obiskovanju pornografskih vsebin je zame nadvse pomembna tajnost moje identitete.	313	3,81
Kibernetski prostor je pomemben predvsem za spolne manjšine, katerih člani tako lažje vzpostavijo stike med seboj.	304	2,98

Opomba: odgovarjali so samo anketiranci, ki so bili vključeni v sklop o erotiki in pornografiji na internetu; možni odgovori so bili na lestvici od 1 - sploh se ne strinjam do 5 - popolnoma se strinjam.

Analiza kaže, da so erotične vsebine na internetu za anketirance visoko sprejemljive, nesprejemljive pa so oblike ekstremne pornografije in dostop pornografskih vsebin mladoletnikom. Zanimivo je tudi, da anketiranci ne enačijo virtualne nezvestobe z nezvestobo v fizičnem, "realnem" prostoru. Kiberseks pa tudi ne pojmujejo kot "nenaraven" ali "dolgoročno ogrožajoč klasično spolnost". Predpostavljamo lahko, da anketiranci pojmujejo kiberseks kot fantazijsko identitetno igro. Našo tezo pa bi bilo potrebno testirati z uporabo metode usmerjenih nestandardiziranih intervjujev.

Cenzura

Pri vprašanju, kdo naj bi izvajal cenzuro interneta je večina, dobrih 38 odstotkov anketirancev, odgovorila, naj internet ostane brez kakršnekoli cenzure. Na drugem mestu se kot najbolj sprejemljivi cenzorji pojavljajo sami uporabniki interneta oz. civilna družba, šele nato pa posamezni represivni organi države. Pri vprašanju, kaj je najbolj kritično vprašanje, s katerim se sooča internet, se pornografija pojavlja na predzadnjem mestu. Oboje kaže na to, da pornografija v očeh aktivnih uporabnikov interneta ni problematična. Hkrati pa rezultati kažejo, da aktivni uporabniki interneta želijo, da ostane slednji še nadalje samonadzorovan s strani uporabnikov in ne s strani represivnih organov države ali globalnih represivnih organov.

Tabela 10: O cenzuri Interneta, še zlasti npr. cenzuri pedofilije, se pojavljajo različni predlogi. Zanima nas, kaj vi menite, kdo naj bi izvajal tovrstno cenzuro na internetu?

Odgovor	frekvenca	delež
Javni tožilec in pravosodni sistem	33	9,2
za to posebej zadolženi oddelki policije,		
ki bi spremljali dogajanje v kibernetnem prostoru	63	17,6
Komercialni in akademski ponudniki dostopa do interneta	54	15,1
Samí uporabniki Interneta oz. civilno-družbene iniciative	71	19,8
Internet naj ostane popolnoma svoboden - brez kakršnekoli cenzure	137	38,3

Opomba: odgovarjali so samo anketiranci, ki so bili vključeni v sklop o erotiki in pornografiji na internetu, $n = 358$.

Tabela 11: Kaj je po vašem mnenju najbolj pereče, kritično vprašanje, s katerim se sooča Internet?

Odgovor	frekvenca	delež
Počasnost	352	44,7
Varnost transakcij	127	16,1
Prezasičenost z informacijami	87	11,0
Plačevanje po internetu	57	7,2
Zasebnost	53	6,7
Navigacija / iskanje	28	3,6
Komercialna e-mail sporočila (spam-i)	27	3,4
Avtorske pravice	23	2,9
Pornografija	20	2,5
Ilegalne vsebine	14	1,8

Opomba: $n = 788$.

V splošnem se anketiranci ne strinjajo s prepovedjo erotičnih strani, podobno so tudi proti prepovedi pornografije, vendar je le-ta že manj sprejemljiva. Še manj sprejemljivo je za anketirance oglaševanje pornografskih strani na straneh MatKurje, vendar se večina anketirancev s prepovedjo tovrstnega oglaševanja ne strinja. So pa za anketirance izjemno nesprijemljive ekstremne oblike pornografije.

Tabela 12

Trditev	n	povprečna ocena strinjanja
Strani s kakršnokoli erotično vsebino je potrebno prepovedati.	850	1,86
Pornografijo na internetu je potrebno prepovedati.	837	2,18
Na straneh MatKurje ne bi smeli navajati strani s pornografsko vsebino.	810	2,34
Ekstremne primere pornografije (npr. pedofilijo) na internetu je potrebno strogo preganjati.	851	4,09
Strani na internetu, ki propagirajo nacistične skupine, je potrebno prepovedati.	840	3,48

Opomba: možni odgovori so bili na lestvici od 1 - sploh se ne strinjam do 5 - popolnoma se strinjam.

Za primerjavo: nacistične strani so za anketirance bistveno bolj nesprejemljive kot "navadna" pornografija ali erotika, kar kaže dokaj antiksenofobično orientacijo anketiranih slovenskih uporabnikov interneta.

Kaj je pornografija?

Anketirance smo v anketi tudi zaprosili, da definirajo, kaj je po njihovem mnenju pornografija.

Na prvem mestu se kot pornografija pojavljajo bolj ekstremne oblike: fotografije spolnih odnosov z mladostniki, na drugem mestu fotografije golih mladostnikov (kot starostna meja se v obeh primerih pojavlja 18, 16 in 15 let), na tretjem mestu sodomija, nato pa fotografije spolnih odnosov med družinskimi člani. Fotografije heteroseksualnih spolnih odnosov, kibernetki seks, diskusije v USENET skupinah ter fotografije golih odraslih anketiranci večinoma ne uvrščajo v pornografijo. Opaziti je tudi, da anketiranci fotografije moških homoseksualnih spolnih odnosov prej uvrščajo v pornografijo kot fotografije ženskih homoseksualnih spolnih odnosov.

Tabela 13: Pri razpravah o cenzuri interneta se kot razlog običajno navaja pornografija, ki je dostopna na internetu. Prosimo vas, če nam lahko poveste, kaj vse od navedenega po vašem mnenju spada med pornografijo na internetu (možnih več odgovorov):

Ponudba	frekvenca
Fotografije spolnih odnosov z mladostniki mlajšimi od ...*	217
Fotografije golih mladostnikov oz. otrok mlajših od ...*	214
Fotografije spolnih odnosov z živalmi - sodomija	124
Fotografije spolnih odnosov med družinskimi člani	114
Fotografije sado-mazohisticnih spolnih iger	59
Fotografije homoseksualnih moških spolnih odnosov	33
Ponudba spolnih pripomočkov za sado-mazohistične spolne igre	32
Fotografije homoseksualnih ženskih spolnih odnosov	20
Fotografije heteroseksualnih spolnih odnosov	12
Drugo:	12
Kibernetski sex na IRC kanalih	11
Diskusije v alt.sex USENET skupinah	11
Fotografije golih odraslih	5
Ponudba erotičnega perila in spolnih pripomočkov	4

Tabela 14: Pri vprašanih označenih z zvezdico so anketiranci vpisali starostno mejo do katere se jim zdijo fotografije spolnih odnosov z mladostniki in golih mladostnikov pornografske. Največkrat se pojavi starostna meja 18. let, sledijo pa 16, 15 in 14 let.

Starost	fotografije golih otrok - frekvenca	spolni odnosi med mladostniki - frekvenca
10	0	1
12	8	8
13	2	3
14	12	17
15	28	30
16	59	45
17	0	4
18	96	105
20	3	2
21	2	2
Ostalo	9	6

Ker je bilo vprašanje o definiciji pornografije postavljeno v zvezi s cenzuro le-te, odgovori tudi kažejo katere oblike pornografskih in erotičnih vsebin so najmanj sprejemljive za anketirance - na prvem mestu so to ekstremne oblike, odgovori pa tudi kažejo, da je ženska homoseksualnost bolj sprejemljiva od moške.

Glede na rezultate lahko torej rečemo, da aktivni uporabniki interneta na Slovenskem definirajo kot pornografske vsebine pedofilijo, sodomijo in incest. Skratka oblike spolnosti, ki jih širša populacija pojmuje za družbeno deviantne, socialno patološke in jih kot take tudi ureja z zakonodajo.

Zaključek: Samoregulacija meje med kiber-erotiko in nezaželeno pornografijo

Aktivni uporabniki interneta, ki jih je zajela naša anketa na svetovnem spletu, se samodefinirajo kot občasni konzumenti erotičnih vsebin v kibernetnem prostoru. Pri tem izstopa obisk predstavitev strani erotičnih revij ter v manjši meri presnemavanje erotičnih slik ali filmov z anonimnih FTP-jev ter izmenjava slednjih med zbiralci tovrstnega materiala v kibernetnem prostoru. Slovenski uporabniki praviloma ne doživljajo spolnega nadlegovanja v kibernetnem prostoru.

Glede definicije pornografije so si uporabniki enotni, da se med pornografske vsebine uvrščajo fotografije in filmi, ki prikazujejo pedofilske, sodomistične in incestuozne vsebine. Kot sprejemljivo starostno mejo akterjev, ki so prikazani na erotičnih fotografijah in filmih, običajno postavljajo polnoletnost (18 let) in v nekoliko manjšem obsegu starost 16 let. Aktivni uporabniki se zavzemajo ali za popolno svobodo interneta (38,3%) ali pa za nadzor dogajanja v kibernetnem prostoru s strani uporabnikov samih (19,8%).

V naši analizi torej ugotavljamo, da je meja razlikovanja med erotičnimi in pornografskimi vsebinami, ki jo zagovarjajo uporabniki interneta, identična meji, ki je običajna v razvitih in glede erotičnih vsebin liberalnih urbanih, fizičnih okoljih. O tako imenovanih socialno-patoloških spolnih praksah, ki so po mnenju uporabnikov pornografske, in o (ne)pojavljanju slednjih v kibernetnem prostoru pa želijo uporabniki prvenstveno odločati sami.

LITERATURA

- Danet, Brenda (1998): *Text as Mask: Gender, Play, and Performance on the Internet*. V S. G. Jones (ed.), *Cybersociety 2.0: Revisting Computer-Mediated Communication and Community*, 129-158. London: Sage.
- Dietrich, Dawn (1997): *(Re)-Fashioning the Techno-Erotic Woman: Gender and Textuality in the Cybercultural Matrix*. V S. G. Jones (ed.), *Virtual Culture: Identity & Communication in Cybersociety*, 169-184. London: Sage.
- Helena Velena (1994): *Kiberseks - ključ vrat zaznavanja*. Časopis za kritiko znanosti, domišljijo in novo antropologijo, letnik XXI, št. 166-67, 123-136.
- Holmes, David (ed.) (1997): *Virtual Politics: Identity & Community in Cyberspace*. London: Sage.

- Jordan, Tim (1999): *Cyberpower: The Culture and Politics of Cyberspace and the Internet*. London: Routledge.
- Kroker, Arthur and Michael A. Weinstein (1994): *Data Trash: The Theory of the Virtual Class*. Montreal: New World Perspectives.
- Lemos, Andre (1997): The Layrinh of Minitel. V R. Shields (ed.), *Cultures of Internet: Virtual Space, Real Histories, Living Bodies*, 33-48. London: Sage.
- McRae, Shannon (1997): *Flesh Made Word: Sex, Text and the Virtual Body*. V D. Porter (ed.), *Internet Culture*, 73-86. London: Routledge.
- Miller, Steven E. (1996): *Civilizing Cyberspace: Policy, Power, and the Information Superhigway*. New York: ACM Press.
- Nguye, Dan Tung and Jon Alexander (1996): The Coming of Cyberspacetime and the End of the Polity. V R. Shields (ed.), *Cultures of Internet: Virtual Space, Real Histories, Living Bodies*, 99-124. London: Sage.
- Nunes, Mark (1997): What Space is Cyberspace?: The Internet and Virtuality. V D. Holmes (ed.), *Virtual Politics: Identity & Community in Cyberspace*, 163-178. London: Sage.
- Schofield Clark, Lynn (1998): *Dating on the Net: Teens and the Rise of "Pure" Relationships*. *Cybersociety 2.0: Revisiting Computer-Mediated Communication and Community*, 159-183. London: Sage.
- Shaw, David F. (1997): *Gay Men and Computer Communication: A Discourse of Sex and Identity in Cyberspace*. V S. G. Jones (ed.), *Virtual Culture: Identity & Communication in Cybersociety*, 133-145. London: Sage.
- Turkle, Sherry (1997): *Life on the Screen: Identity in the Age of the Internet*. London: Phoenix (originalna izdaja 1995. New York: Simon & Schuster)
- Wise, Patricia (1997): *Always Alredy Virtual: Feminist Politics in Cyberspace*. V D. Holmes (ed.), *Virtual Politics: Identity & Community in Cyberspace*, 179-196. London: Sage.

PROBLEMI INFORMATIZACIJE SLOVENIJE

Povzetek: Stopnja informatizacije postaja ključna dimenzija primerjalnega ocenjevanja razvitosti postindustrijskih družb. Slednja je v veliki meri odvisna od politik informatizacije na različnih teritorialnih ravneh. V članku analiziramo stanje informatizacije v Sloveniji. Naša ocena temelji na preučitvi izjavljanj in delovanja reprezentativnih akterjev politične oblasti, analizi oglasov in sekundarni analizi empiričnih podatkov. Ugotovljamo, da v Sloveniji nimamo politik informatizacije kot sestavnih delov razvojnih strategij. Informatizacija se dogaja stihijsko in temelji na interesih in potrebah posameznikov. To je tudi poglavitni razlog za zaoznanje pri uvajanju telestoritev in teledela. Glede na trenutno situacijo in trenutne prevladujoče razvojne politike ne moremo govoriti o Sloveniji kot o informacijski družbi.

Ključni pojmi: informatizacija, politike, družbeni razvoj, Slovenija, internet, telestoritve, teledelo

1082

Uvod

O bodočih strategijah informatizacije Slovenije kot o eni od nujnih nalog razvojno usmerjene politike se pri nas skorajda ne govori, kaj šele razpravlja in polemizira, zato je namen tega kratkega prispevka predstavitev pogleda na trenutno stanje informatizacije Slovenije. Pri tem izhajamo iz konkretne problematike na področju politik informatizacije, iz spoznanj raziskav Raba Interneta v Sloveniji (glej www.ris.org) in iz spoznanj lastnega raziskovalnega dela.

Ker vprašanje informatizacije tako po obsegu možnih scenarijev kot tudi po številu že obstoječih in potencialnih problemov pri realizaciji scenarijev presega obseg tega besedila, bomo pri obravnavi tematike poskušali opozoriti le na - po našem mnenju - ključne trende in z njimi povezane probleme. Pri orisu dogajanj na področju informatizacije tako ne izhajamo iz parol za področje informatizacije zadolženih birokratov ter iz v osnutku zakona o telekomunikaciji predstavljenih idej, ampak iz informacijske prakse, ki jo kot sociologi, ki se primarno ukvarjamo s sociologijo kibernetnega prostora oziroma družbeno-prostorskiimi implikacijami interneta, zaznavamo v praksi.

* Mag. Franc Trček, raziskovalec na Fakulteti za družbene vede.

Odsotnost razvojnih strategij informatizacije

Po objavi spoznanja v poletnih mesecih I. 1999 v dnevnem časopisu, da nas nekatere baltiške države, ki pripadajo isti tranzicijski skupini držav, prehitevajo glede nekaterih najosnovnejših indikatorjev informatizacije (npr. glede števila "hostov" na 1000 prebivalcev¹), se je državna izvršilna oblast odzvala z informacijo, da bo v tujini oziroma pri tujih strokovnjakih naročila strategijo informacijskega razvoja Slovenije. Ta novica je šla mirno mimo domačih strokovnjakov, ki se ukvarjamo s to problematiko. Edina izjema je bil komentar Melite Zajc v Mladini.

Če sprejemamo dolgoročne razvojne trende odpiranja oziroma globalizacije znanosti, ne moremo imeti nič proti odpiranju slovenske znanosti. Je pa izjava reprezentativnih akterjev političnega sistema smešna, če že ne tragična, saj se očitno domače znanstveno-raziskovalno delo pojmuje le kot avtopoetični sistem, katerega spoznanja niso uporabna na medsystemski ravni. Čeprav obstajajo domači strokovnjaki mednarodnega ugleda in izkušenj, ki organizirajo in vabijo v naš ožji prostor vrhunske tuje strokovnjake (na primer profesor Gričar s svojo ekipo sodelavcev), in tudi empirični raziskovalci vsakdanjega življenja v kibernetskem prostoru (v mislih imamo seveda projekt Raba Interneta v Sloveniji), ki po metodološki in vsebinski plati ter nenazadnje tudi po obsegu in kontinuiteti sodijo med tri, štiri najbolj relevantne kontinuirane empirične raziskave te vrste v svetovnem merilu, smo očitno premalo strokovni, da bi lahko napisali nacionalno informacijsko strategijo.

Če akterji (delanja) politike in s tem tudi snovalci razvojnih scenarijev pozabljajo ob omenjenih eminentnih projektih tudi na nekoliko manj uspešne in prodorne raziskovalce, ki jih nenazadnje vzdržujejo s proračunskim denarjem, je pa razvojno nedopustno, da je obzorje razvojnega razmišljanja nasploh v Sloveniji še izrazito predinformacijsko.

Lep primer je delovna verzija Prostorske politike Republike Slovenije, ki naj bi bil eden od osnovnih dolgoročnih razvojnih dokumentov. Po natančnem večkratnem branju delovne verzije smo ugotovili, da gre za izrazito predinformacijsko naravnani dokument, ki pri načrtovanju bodočih scenarijev prostorskega razvoja Slovenije ne upošteva razvoja informacijsko-komunikacijskih tehnologij kot potencialne gonilne sile pri bodoči družbeno-prostorski organizaciji.² Osnutek se zadovolji s skorajda že "mitično paradigmo" avtocestnega omrežja kot edinega razvoja ključnega projekta.

V samem besedilu tako ne zasledimo problematizacije dolgoročnih trendov deindustrializacije, prostorske deagregacije ali celo delokalizacije delovnih procesov ter na potencialno množico telestoritev ali razprav o teledelu in "24-urni družbi" (glej Kreitzman, 1999) kot izhodišč za bodoče načrtovanje družbeno-prostorskega razvoja. Vsi ti trendi seveda vplivajo tudi na spreminjanje vzorcev poselitve ter vzorce prostorsko-časovne organizacije družbenega delovanja, ki bi seve-

¹ Pri tem metodologi opozarjajo, da je podatek o številu "hostov" lahko varljiv, ker je lahko na enem računalniku tudi večje število IP naslovov, ki lahko povzročijo "napitnjene" številke.

² Ko smo se lotili štetja omembe informatizacije v besedilu smo ugotovili, da se ta pojavlja v pet in pol vrsticah v približno štirideset strani obsegajočem dokumentu.

da morali biti tako izhodišče pri snovanju politike prostorskega razvoja kot tudi zeleni cilji bodoče družbeno-prostorske organizacije.

Podobnih evidentnih primerov je še ogromno. Eden takih je na primer tudi dejstvo, da je Ministrstvo za promet in zveze prevzela politična stranka, ki v trenutku prevzema ni imela svoje predstavitvene strani. To bi bilo v razvitih političnih sistemih seveda nedopustno (glej Rash Jr., 1997), kako naj se neka izvršilna oblast uspešno ukvarja s problematiko informatizacije, če sama ni informacijsko pismena na rudamentalni ravni? Problematično pa je tudi samo poimenovanje ministrstva. To kaže na predinformacijsko naravnost, ki postavlja v ospredje promet kot ključni razvojni problem in uporablja zastarelo sintagmo "zveze" za vse ostalo, kar je v pristojnosti resorja.³

Čeprav se pri razpravah o informatizaciji pogosto operira s sintagmami o sproščanju trgov, dopuščanju podjetniških samoiniciativ, globalnem odpiranju ..., ostaja dejstvo, da so dosedanje uspešne zgodbe o informatizaciji posledica ali nacionalnih ali regionalno-lokalnih oziroma mestnih zavestnih političnih odločitev. Seveda so te uspešne zgodbe prerasle v začetnih scenarijih začrtane okvire (naj izrazitejši primer tega je vsekakor internet sam), vendar so v izhodišču imele izdatno podporo političnih elit. Tako lahko rečemo, da so uspešno delujoče tako imenovane (lokalne) virtualne demokracije (kot so na primer: Santa Monica Public Electronic Network, De Digitale Stad Amsterdam, Manchester HOST, Berlin City Information System, IperBoLE - Internet for Bologna and Emilia) posledica sodelovanja med informatizacijsko naravnano lokalno oblastjo ter kibernetiskimi subkulturami in znanstveniki z regionalnih univerzitetno-raziskovalnih centrov.⁴ Ob tem dejstvu pa je že vsaj od prepogosto omenjanega in citiranega Bangelmanovega poročila (1994) tudi jasno, da je informacijsko zaostajanje Evrope za ZDA in nekaterimi azijskimi državami predvsem posledica politične nefleksibilnosti. Slovenija tako sledi tem evropskim vzorcem zaostajanja, namesto da bi jih preseгла. Da je to mogoče, kaže primer Irske, ki je bila tako glede informatizacije kot tudi glede kakovosti življenja pred desetletjem na periferiji Evrope, sedaj pa velja glede razvoja info-gospodarstva za vodilno državo v Evropi.

Paternalističnost in seksističnost pogleda na informatizacijo v reklamah in časopisih

Za razumevanje odnosov do informatizacije v vsakdanjem življenju oziroma za razumevanje prevladujočih pogledov glede informatizacije v domači občini in politični javnosti je vsekakor primerna analiza spremljanja te tematike v množičnih medijih, ki so pač vedno bolj dejanski kreatorji "javnega mnenja". Tako na osnovi naše analize ugotavljamo, da se predinformacijska miselna shema pojavlja tudi v propagandnih sporočilih in v spremljanju novih trendov na področju infor-

³ Članek je nastal pred jesenskimi državno zbornimi volitvami in pojavom ideje o ministrstvu za informacijsko družbo.

⁴ Podrobnejšo analizo uspešnih primerov tako imenovane lokalne virtualne demokracije lahko zainteresirani bralec prebere v tekstu, ki je bil objavljenem v Družboslovnih razpravah (glej Trček 1997).

matizacije v tiskanih medijih. Pogosto so ti pogledi tudi izredno paternalistični in seksistični.

Oglejmo si le nekaj vsem najbolj znanih primerov. Začnimo kar pri sintagmi "Svetova sta dva!", ki je bila osrednji moto propagandnih sporočil SIOL-a kot nacionalnega internet ponudnika v letu 1999. Sama sintagma asocira na neko razdvojenost, na neki drugi, novi, lepši, drugačni, celo sanjski svet. To drugačnost, preklop poudarja tudi reklamni spot v stilu Tomb Rider in plagiatom Lare Croft kot prinašalke jabolka. Dejstvo pa je, da gre v informacijsko najrazvitejših okoljih za oblikovanje enotnega prostorsko-informacijskega okolja, za info-svet, za nova tehnomenista, ki kombinirajo spoznanja urbanistične in informacijske stroke v načrtovanju novih prostorov družbenega delovanja (več o tem v Downey & McGuigan (Ed.), 1999). Vendar nacionalni telekomunikacijski monopolist v pretežni lasti države, katerega hčerinska firma je SIOL, razvoja informatizacije ne pojmuje tako holistično, ampak izpostavlja očitno značilni slovenski razvojni problem - sintagmo razlikovanja.

Enako se dogaja tudi pri propagiranju ISDN tehnologije, mobilne telefonije in telefonije nasploh. Celó več, ti oglasi so pogosto zelo žaljivi do potencialnih uporabnikov že na ravni neupoštevanja trendov spreminjanja življenjskih stilov. Tako na primer reklamno sporočilo, ko informacijsko uspešni mladenič razlaga "svoji Ani" dobrobiti ISDN tehnologije, postavlja "njegovo Ano" v položaj neke informacijsko inferiorne ženske. Kot da si ženske ne morejo predstavljati, kakšen napredek je ISDN! Skoraj odveč je tukaj pripomniti, da feministična sociologija kibernetnega prostora evidenčno kaže, da je takšen "info-macho" pristop pomemben dejavnik k podzastopanosti žensk v kibernetnem prostoru (več o tem glej v Oblak, 1998).

Podobno je s primerom spota očeta, ki ne more uspravati dojenčka. Zadeva seveda cilja na preprosto in uspešno preverjeno marketinško potezo zbujanja primarnih čustev. Vendar je tudi v Sloveniji evidenten trend, vsaj pri mlajših generacijah staršev, da očetje niso več tako nerodni oziroma starševsko nesposobni. Glede na trende spreminjanja življenjskih stilov, ki jih naši oglaševalci očitno ne poznajo, je reklamni spot seveda zgrešen.

Nerazumevanje uspešnih politik informatizacije na ravni reklamnih strategij smo opazili tudi v razgovoru z najuspešnejšimi domačimi oglaševalci v oddaji Cickak na drugem programu RTV Slovenije (sobota, 16. oktober, 1999, ob 22:00). Gostja razgovora je bila tudi predstavnica marketinške agencije, ki je pripravila niz oglasov za "Mobi". Povedala je, da so bili začudení, ko so v naročeni raziskavi o priljubljenosti oglasov ugotovili, da najvišje kotirata spota z nastopajočimi starejšimi upokojenci. Naknadno so prišli do sklepa, da je to zato, ker so slednji običajno tudi v oglaševanju pojmovani kot izključena kategorija. Pričakoval pa bi, da so načrtovalci propagandne akcije to predvidevali že v izhodišču, na osnovi ali komparativnih analiz politik informatizacije ali posvetovanj s strokovnjaki, ki se s to problematiko ukvarjajo. Na osnovi spoznanj o informacijsko izključenih slojev v informacijsko razvitejših državah, pa bi v samih oglaševalskih akcijah usmerjali oglaševanje tudi na te ciljne skupine.

Podoben primer je tudi medsebojno "nagajanje" med Telekomom in Arnesom, posledica pa je predvsem počasnost in nedelovanje akademskega omrežja. Glavni

vzrok je seveda v kratkoročni profitni naravnosti nacionalnega telekomunikacijskega operaterja. Kljub samoreferenčnosti sistemov v visoko razvitih družbah je zadeva nerazumljiva, saj gre pri obeh akterjih za istega večinskega lastnika - državo. Slednja s tem, da zakonsko ne izključi takšne možne spore in jih, ko se pojavijo, ne rešuje, kaže na predinformacijsko miselnost za področje telekomunikacij in informatizacije odgovornih birokratov.

Nekritičen in razvojno neproblematičen odnos do vprašanj, povezanih z informatizacijo, zasledimo tudi v časopisju, kjer prevladujejo pretežno opisi novitet, ki jih "neodvisni" novinarji tehnoloških uredništev⁵ dobijo na posodo v testiranje ter povzetki udeležb na tujih poslovnih konferencah. Pri tem dobi bralec vtis, da je prevladujoče mnenje novinarjev, kupi si novo, drago zadevo, skratka zadnji hit, in s tem si rešil problem informatizacije. Delno se takšna penetracija ciljne javnosti izraža tudi v relativno dobri informacijski opremljenosti tako delovnih organizacij kot gospodinjstev. Seveda pa ostaja odprto vprašanje izkoriščenosti teh "delovnih sredstev" tako na individualni ravni kot na ravni regionalnih ekonomij in na ravni nacionalne ekonomije.⁶

Če pa že naletimo na kašen kritični članek, je ta bolj posledica križanja interesov in mogoče osebnih zamer. Lep primer tega je sesuvanje projekta Raba interneta v Sloveniji s strani (glede problematike informatizacije) "vsevedega" kolumnista. Če že od kolumnista ne moremo pričakovati bolj poglobljene študije, kaj RIS sploh je oziroma koliko pomeni tudi nam ostalim raziskovalcem kibernetnega prostora, je gotovo nedopustno, da vodilni dnevnik privoli v takšno kar počez blatenje pretežno voluntaristično delujočih sodelavcev projekta.

Mogoče se bralcu zdijo analize naštetih najbolj značilnih primerov ter kritike oglaševanja informatizacije in novinarskih praks preveč pikolovske, vendar, dokler še živimo v pretežno komunikacijsko-informacijsko (pravno zaščiteni) monopolni državi, menimo, da je minimalna zadeva, ki jo hočemo, nekoliko bolj senzibilen, z dogajanjem seznanjen monopolist. Kot kažejo rezultati analize, ne gre le za prevladovanje predinformacijske miselnosti pri politikih in oglaševalski stroki, ampak tudi za nerazumevanje dolgoročnih razvojnih trendov, sprememb, ki se dogajajo na ravni vsakdanjega življenja v razvitih urbanih okoljih. Nenazadnje pa se je potrebno zavedati, da so oglasi vedno bolj kreator javnega mnenja in gotovo precej odmevnejši kot znanstveni elaborati.

Informatizacija brez informatizirane ponudbe

Stopnjo dejanske informatizacije v Sloveniji lahko dokaj natančno identificiramo. Predvsem na osnovi raziskav Raba interneta v Sloveniji in na osnovi nekaterih drugih raziskav (SJM, MEDIANA...) oziroma statističnih indikatorjev.

Povečevanja množičnosti uporabe interneta v zadnjih sedmih, osmih letih je potekalo nekako v treh valovih. Prvi val so setavljali pretežno študenti in zaposle-

⁵ *Občasni sodelavec tehnološkega uredništva našega vodilnega dnevnika mi je to komentiral dobesedno, "kaj pa je lepšega, kot da te kakšen Siemens teden dni časti in razvaja".*

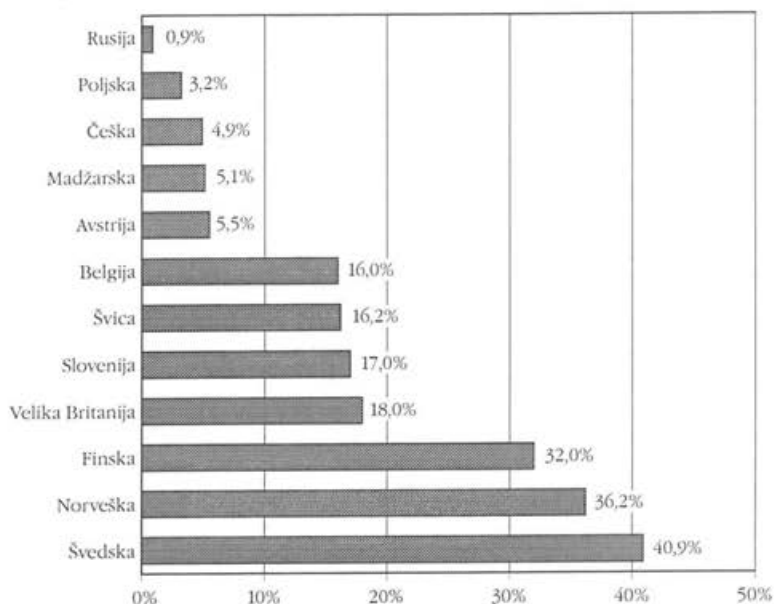
⁶ *Razprava o obsedenosti z novimi, tehnično dovršenimi izdelki kot prevladujoča potrošniška patologija tranzicijski družb pa presega okvire naše razprave.*

ni v akademskih ustanovah, ki jim je bil omogočen brezplačen dostop prek ARNES-ovih strežnikov. Temu se je nekje v letih 1995-96 pridružil drugi val uporabnikov, ki so ga pretežno sestavljali srednješolci in osnovnošolci, kar je bila posledica uspešno izvedenega programa računalniškega opismenjevanja. Tako so imeli po podatkih ankete RIS med šolskimi zavodi, ki je potekala že tretjič v juniju 1998 in so vanjo vključeni vsi šolski zavodi v Sloveniji, "dostop do interneta 81% vseh šolskih zavodov, kar je za tretjino več kot lani, nadaljnjih 10% pa dostop načrtuje. Največji delež zavodov z dostopom je med srednjimi šolami, kjer je že lani presegel 90%, delež osnovnih šol pa skokovito narašča, saj je od četrte leta 1996 lani presegel polovico, letos pa je dosegel 86%".

Med uporabniki drugega vala je bilo že nekaj uporabnikov, ki so za dostop uporabljali komercialne ponudnike, ter uporabnikov, ki so dostopali do interneta iz službe. V tretjem valu pa v zadnjih dveh letih dobivamo bolj pestro demografsko strukturo uporabnikov in naraščajoči delež dostopov od doma. Tako je delež šola-joče se populacije padel pod polovico, vendar še vedno predstavlja največjo skupino uporabnikov.

Rezultati novejših sondaž razširjenosti in uporabe interneta (Slovensko javno mnenje, junij 1999; Mediana, prvo polletje 1999; RIS, 1999) kažejo, da ima dostop do interneta 17% procentov slovenskih gospodinjstev. Ocene števila uporabnikov, ki so kadarkoli uporabljali internet, pa se med posameznimi raziskavami razlikujejo. RIS je pri mesečnih sondažah naraščanja števila uporabnikov interneta zaznal izraziti porast v prvi polovici leta 1999, ki pa se je v jesenskem času nekoliko umrli, vendar ocenjujejo, da je Internet uporabljalo že več kot 450.000 oseb.

Graf1: Delež populacije z dostopom do interneta

Vir: *The Economist*, RIS

Po podatkih raziskave Osebna uporaba IT v Si in EU pa Slovenija izstopa glede števila gospodinjstev z osebnimi računalniki (42,1%). Prav tako je opazen izraziti porast števila uporabnikov mobilne telefonije v letošnjem letu.⁶ Pri tem je zanimivo, da se ena od prevladujočih praks uporabe interneta prenaša tudi na področje mobilne telefonije. Tako imenovana SMS sporočila v kibernetnem prostoru mobilne telefonije lahko pojmujeemo kot asinhroni nadomestek IRC-u kot sinhronem komunikacijskem kanalu.⁸

Glede na demonopolizacijo trga mobilne telefonije in s tem povezanega zniževanja cen, lahko predvidevamo še nadaljnje hitro povečevanje števila uporabnikov mobilne telefonije, kar nenazadnje kaže tudi trenutno preseganje povpraševanja nad ponudbo cenejših oblik naročniških razmerij. Če temu še dodamo, da je skoraj polovica gospodinjstev (45,8 %) priključena na kabelska omrežja⁹, ki so lahko tudi nosilci (nekajkrat hitrejšega) dostopa do interneta, ter ugotovitev anket RIS-a: "število oseb, ki o uporabi interneta še ni razmišljalo, se je torej v enem letu zmanjšalo na polovico aktivne populacije", lahko rečemo, da situacija ni tako slaba oziroma je pričakovana.

Razvojno problematično pa je dejstvo, da prihajamo v stadij, ko se bo zapolnila populacija potencialnih uporabnikov interneta, kar so napovedovale že lanskoletne raziskave. Če gledamo na razvoj informatizacije nekoliko širše oziroma če vključujemo kot uporabnike celotno funkcionalno pisemno populacijo ne glede na starost, lahko predvidevamo upočasnitev rasti novih uporabnikov in približevanje števila uporabnikov interneta številu uporabnikov računalniške opreme nasploh, kar predstavlja nekeje eno tretjino aktivne populacije oziroma eno četrtno celotne populacije.

Ob tej zapolnitvi pride do izraza manko informatizacijske politike, ki bi zajela ostale sloje, ki so ali informacijsko še nepismeni ali pa celo odklonilni do informatizacije. Pri analizah uvajanja lokalnih virtualnih demokracij, se je ravno moment pomanjkanja strategij za mobilizacijo teh informacijsko izključenih slojev pokazal za kritični moment pri presejanju sicer značilnih demografsko-strukturnih karakteristik siceršnih uporabnikov¹⁰ (Loader (ur.), 1997, Tsagarousianou idr., 1998, Downey & McGuigan (ur.), 1999).

⁶ Po podatkih Mobitela je število uporabnikov njihovih omrežij februarja letos naraslo na 700.000 uporabnikov, kar pomeni skoraj štirikratno povečanje števila uporabnikov v enoletnem obdobju.

⁷ Po podatkih, ki jih navaja Mladina (6. 3. 2000, str. 13) "naj bi 700.000 Mobilnetovih naročnikov poslalo 720.000 SMS-sporočil na dan". Redni naročniki jih v povprečju pošiljajo po 12 na mesec, uporabniki mobi paketov pa po 16. Ob uporabi celotnega nabora alfanumeričnih znakov, se je pošiljanje SMS sporočil razvilo v novo obliko urbanega "ljudskega" pesništva, ki ga po vsebini in duhovitosti lahko primerjamo z grafiti. Vsebinsko in obliko sporočil pa bi bilo potrebno preučiti v študiji primera.

⁸ Izkoriščanje kabelskih sistemov za cenovno ugoden in hitrejši dostop do interneta je trenutno glede na relativno visoko število gospodinjstev s priključki na kabelsko omrežje slabo. Izstopata lokalno-regionalna primera Žirovnice in Radovljice. V določenih primerih starejših omrežij je seveda problem, da slednja niso prilagojena za dvosmerno komunikacijo. V zadnjem času pa prihaja do povezovanja manjših kabelskih operaterjev z novonastalo družbo Telemach, ki obljublja do konca leta 2000 "stortitev neomejenega, cenovno ugodnega, izredno hitrega dostopa do interneta omrežja Telemach", kar pa se vedno bolj kaže kot preuranjena utopična obljuba.

⁹ Prevladujoči moški, nadpovprečno izobraženi, z dobrimi dohodki, zaposleni v informatiziranih sektorjih.

Najmanj problematični so mlajši sloji prebivalstva, ki jemljejo informacijsko pismenost kot nekaj samoumevnega in predstavljalo tudi dejansko največji delež "naravnega prirastka" med novimi uporabniki v zadnjih petih letih. Je pa presenetljivo in zaskrbljujoče, da se, ob relativno dobri računalniški opremljenosti šolskih zavodov, internet ne vključuje v izobraževalni proces, razen pri pouku računalništva. Bolj problematični so drugi še neinformatizirani sloji, ki se običajno tudi prekrivajo s sicer družbeno depriviligiranimi sloji, kot so na primer starejši, gospodinje, hendikepirani, etnične manjšine, nižje izobraženi.

Bolj pesimistična in razvojno kritična pa je situacija, če analiziramo ponudbo, ki je prisotna v slovenskem kibernetnem prostoru. Še vedno gre za prevladovanje societalnih potreb med uporabniki kibernetnega prostora, skratka za neformalna druženja, sinhrona in asinhrona klepetanja. Če smo nekoliko anarhistični, lahko rečemo, da ponudniki dostopa do interneta živijo od naših prostočasovnih dejavnosti v kibernetnem prostoru, ker sami ponujajo zelo malo vsebin na internetu. Tako vsakdanje dogajanje v kibernetnem prostoru oblikujemo predvsem sami z malimi in velikimi kibernetnimi prijateljstvi in poznanstvi.

Seveda je potrebno ohranjati to kibernetno (sub)kulturno pluralnost, vendar bi bilo potrebno razvijati tudi tako imenovano elektronsko poslovanje, nakupovanje in bančništvo. Tako na primer po rezultatih ankete RIS-podjetja, ki je bila izvedena v decembru 1998, ugotavljamo, da je v praksi zelo malo elektronskega poslovanja med podjetji. Tam, kjer že obstaja, je to večinoma poslovanje s tujino. Izstopala je izmenjava podatkov v elektronski obliki (RIP) med podjetji in Agencijo za plačilni promet. Pa še v tem primeru je nad 40% tistih, ki so izmenjevali podatke z APP prek disket. Ob tem ima večina podjetij ob prevladovanju klicnega dostopa zmogljivost manjšo od 64Kb/s, a jih le tretjina razmišlja o hitrejši internet povezavi. Glede predstavitve podjetij pa jih od tistih, ki jo že imajo (1/2 velikih, 1/3 srednjih, 1/5 malih in 1/10 najmanjših podjetij), le tretjina strani ažurira tedensko. Lahko pa pripomnimo, da bi bil ta delež ob testiranju gotovo še nižji.

Po najnovejših podatkih ankete RIS99 podjetja, ki je bila izvajana v decembru, ugotavljajo, da so podjetja v letu 1999 preseгла načrte iz leta 1998 o dostopu do interneta. Če pa primerjamo podatke o dostopu do interneta s podatki o elektronskem poslovanju, vidimo, da slednje predstavlja kritični element pri informatizaciji gospodarstva.

Po rezultatih RIS WWW ankete (junij/julij 1998) pa se le tretjina anketirancev zanima za elektronsko nakupovanje. Pri tem lahko pripomnimo, da gre pri WWW anketi za pogoste uporabnike interneta. Od aktivnih (mesečnih) uporabnikov Interneta (približno 200,000) jih je le "petina ali nakupovala po internetu ali se informirala o izdelkih". Nakup pa je dejansko opravila le destina. Vrednost nakupa pa znaša povprečno 30.000 SIT. Ob tem je potrebno pripomniti, da je v Sloveniji po internetu nakupovalo le 15% anketirancev v WWW anketi ter da so pri tem v večini primerov plačali naročeno po povzetju. Tri četrtine celotne vrednosti nakupov je bilo opravljenih v tujini. Ankete gospodinjstev v jeseni 1999 pa kažejo, da Slovenija ob sledenju penetracijskemu tempu na področju interneta izrazito zaostaja v elektronskem nakupovanju.

Tabela 1: Uporabniki interneta in E-aktivni uporabniki interneta

	Uporabniki v aktivni populaciji	E-aktivni uporabniki
Slovenija	21%	5%
Irska	22%	12%
VB	31%	20%
ZDA	60%	65%

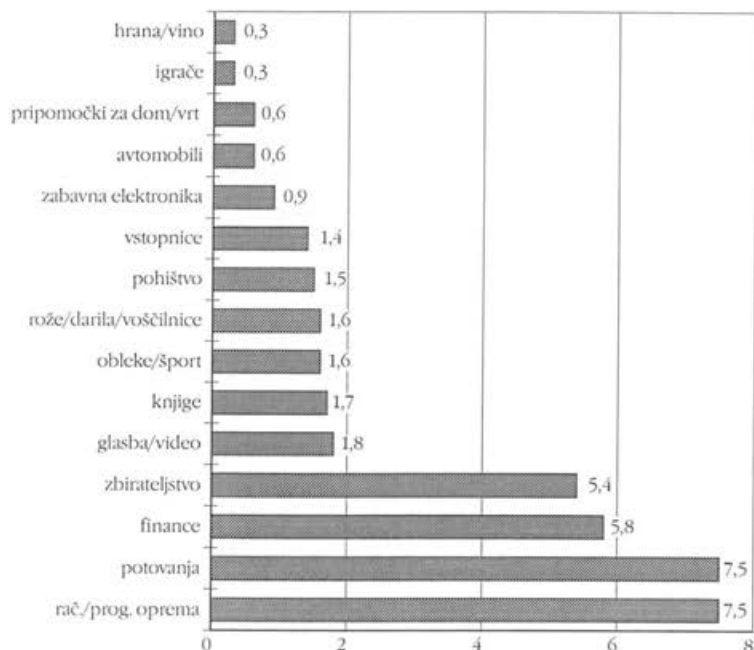
Vir: RIS

S povečevanjem števila uporabnikov interneta v Sloveniji, ter s tem povezano naraščajočo demografsko in dohodkovno pestrostjo, ugotavljajo v RIS anketah celo zmanjševanje interesa po nakupovanju na internetu. Pri tem je potrebno vedeti, da - glede na rezultate telefonskih anket - večina uporabnikov interneta še vedno ne poseduje kreditno/plačilne kartice.

Kot glavne ovire pri povečanju elektronskega nakupovanja se pojavljajo: strah pred zlorabo, togost slovenskih bank (spomnimo se samo prepovedi plačevanja s plačilnimi karticami ob nakupih na Internetu v tujini s strani nekaterih največjih bank) in seveda tudi pomanjkanje ponudbe v Sloveniji. Tako se v praksi ugotavlja, da so tudi preštevile obstoječe "virtualne trgovine" oziroma ponudbe elektronskih nakupov neažurirano spremljane s strani ponudnikov. Elektronsko bančništvo pa je v precej začetni fazi in ne ponuja razširitve dejavnosti in uvajanje "elektronskega denarja" (E-chash), ampak predvsem prenaša v kibernetški prostor le storitve, za katere je v banki "potrebno čakati v vrsti". Če izhajamo iz zgoraj navedenih dejstev, lahko rečemo, da ob obstoječi (ne)ponudbi ne moremo pričakovati pretirane rasti elektronskega nakupovanja.

Če pa pogledamo napoved obsega kibernetškega nakupovanja za leto 1999 v ZDA, lahko vidimo, da obstaja dokaj širok obseg potencialnih sektorjev, ki bi lahko tudi v Sloveniji v veliki meri virtualizirali svoje trgovanje in posledično tudi oglaševanje. Seveda je potrebno pri tem ob urejenih plačilnih pogojih in varnosti transakcije, zagotoviti ažurnost virtualnega trgovanja tudi z hitro dostavo blaga na dom. Za spodbujanje virtualnega trgovanja pa seveda potrebujemo srednjeročno medsektorsko strategijo spodbujanja virtualiziranih telestoritev kot sestavnega dela strategije informatizacije.

Graf 2: On - line transakcije v ZDA, napoved za l. 1999 v milijardah \$

Vir: *The Economist*

Rezultati raziskave RIS 99 podjetja pa kažejo, da on-line avtorizirane prodaje končnim potrošnikom v Sloveniji skorajda nimamo (manj kot 1% podjetij ponuja to možnost). Zaskrbljujoč pa je tudi podatek, da velika večina slovenskih podjetij o virtualizaciji prodaje oziroma o on-line prodaji sploh ne razmišlja. Tako "celo med največjimi več kot 80% o tem še ni razmišljajo". Če pustimo ob strani dejstva, da določena podjetja sploh ne poslujejo s končnimi potrošniki ter da obstajajo nekatere dejavnosti, kjer je težko virtualizirati prodajo, vseeno preseneča predinformacijska miselnost načrtovalcev razvoja v slovenskih podjetjih. V prvih analizah rezultatov ankete analitiki RIS projekta ugotavljajo, "da se napovedi, ki so jih v načrtih za on-line prodajo za naslednjih 12 mesecev dajala podjetja v decembru 1998, v decembru vsekakor niso uresničila".

Zaostajanje pri elektronskem poslovanju je dvakrat paradoksalno, saj imamo primerjalno relativno primerjalno dobro informatizirana podjetja in javno upravo ter gospodinjstva, hkrati pa tudi v raziskavi Osebna uporaba IT v Si in EU izraženo visoko zanimanje za storitve informacijske družbe v Sloveniji (glej tabelo). Odstotki zanimanja za storitve informacijske družbe celo za četrtno presega zanimanje v EU.

Paradoksalnost ob izraženih načelnih interesih po uporabi si ne moremo drugače komentirati kot s pomanjkanjem razvojnih politik informatizacije tako na ravni države kot tudi na ravni potencialnih ponudnikov storitev.

Tabela 2: Uporaba in zanimanje za storitve informacijske družbe v Sloveniji

	Uporabljam	Ne uporabljam, a me zanima	Me ne zanima
Upravljanje osebnega bančnega računa, pregledovanje denarnih tečajev, borznih informacij in ostalih ekonomskih zadev prek računalnika	4,4%	41,1%	54,5%
Dobiti zdravniški nasvet prek računalnika, recimo razlago rentgenskih slik ali krvnega testa	0,9%	50,1%	50,8%
Ogled vseh evropskih muzejev prek računalnika, kadar si zaželite in glede na vaše lastne interese	1,3%	42,8%	55,9%
Preko računalnika stopiti v stik in razpravljati s politiki	0,4%	16,8%	82,8%
Opraviti izobraževalni tečaj doma prek računalnika ali televizije	1,8%	50,4%	47,8%
Pripraviti popoln načrt izleta (dobiti informacije okrajih, potovanju, rezervaciji itd.)prek računalnika ali teleteksta	3,1%	56,3%	40,6%
Prek računalnika pregledovati dnevne časopise in ostale informacijske servise	6%	36,2%	57,8%
Prek računalnika dobiti informacije o video in avdio kasetah, CDjih, knjigah, računalniški opremi ali storitvah (če jih kasneje nameravate kupiti ali najeti)	4,7%	41,9%	53,4%
Prek računalnika iskati delo in pregledovati prosta delovna mesta	4,1%	52,1%	47,4%
Prek računalnika dobiti informacije o svojih potrošniških pravicah	1,6%	59,6%	38,3%
Sklepiti finančne pogodbe, na primer zavarovanje, najem kredita prek računalnika	0,1%	34,1%	65,8%
Opravljati upravne in uradne storitve (npr. urejati dokumente, vloge) od doma na občini, upravni enoti ali krajevni skupnosti prek računalnika	0,7%	52,5%	46,8%

Vir: RIS

V povezavi z elektronskim poslovanjem in nakupovanjem je tudi računalniško podprto delo na domu, ki je večinoma še odsotna praksa slovenskih podjetij, čeprav je po rezultatih ankete RIS-podjetja 1998 mogoče načeloma teledelo izvajati v skoraj polovici podjetij oziroma v večini, ki imajo tudi dostop do interneta. V praksi pa zaposleni delajo oziroma dostopajo od doma le po nekaj ur mesečno. Pravih teledelavcev skorajda ni, če seveda izvzamemo naraščajoči delež dodatnega "nadurnega" dela doma z občasnim dostopanjem do strežnikov delovne organizacije ali izmenjavo podatkov.

Do podobnih rezultatov smo prišli tudi sami v raziskavi Delovno okolje v Mestni občini Koper: Stanje, problemi, razvojni trendi (Trček, 2000). Pri raziskovanju informatizacije v lokalnem in regionalnem delovnem okolju v občinah Koper, Izo-

la, Piran smo v anketi ugotovili, da bi lahko po samooceni 75% zaposlenih z višjo in visoko izobrazbo svoje delo pretežno opravljalo kot teledelo. Večina jih ima tudi osebni računalnik v lastnem gospodinjstvu. Zaradi specifičnosti dela v prevladujočih sektorjih na Obali, bi lahko tem potencialnim teledelavcem dodali vsaj še 50% zaposlenih z nižjimi stopnjami izobrazbe. V praksi pa teledelo v raziskovanem regionalnem in lokalnem delovnem okolju skoraj ne obstaja, če izvzamemo manjšo skupino programerjev, ki deljao doma oziroma servisirajo svoje produkte on-line.

Na osnovi čez osemdeset usmerjenih intervjujev z vodilnimi delavci v različnih tipih delovnih organizacij, ki so prisotne v regiji, smo ugotovili, da gre skorajda izključno za blokado na ravni organizacijske kulture oziroma nezaupanja v zaposlene. Tako se vodilnim delavcem zdi teledelo predvsem "utopična fantazija" in "možnost za nedelo že tako premalo delavnih zaposlenih". Pomen teledela za bodočo družbeno-prostorsko organizacijo pa je zaradi identičnih vzrokov odsoten tudi v nacionalnih razvojnih dokumentih.

Sklep: Dostop za vse!

Najnovejše mesečne sondeže uporabe interneta kažejo prve indice zmanjševanja uporabe. Analitiki RIS raziskovalne ekipe ugotavljajo, da se je uporaba "konec leta 1999 zmanjšala predvsem med šolajočo populacijo, samozaposlenimi, manj intenzivnimi skupinami uporabnikov ter v ne-ljubljanski regiji". To razvojno problematično zmanjšanje komentirajo s koncem "začetne fascinacije", ker računalništva in angleščine ne veščča "večina ne najde privlačnih vsebin". Trend, ki smo ga sicer predvidevali, je razvojno zaskrbljujoč, ker iz sfere informatizacije izstopajo na dohodkovi lestvici nižje stratificirani sloji. Hkrati pa prihaja do povečevanja razkoraka med informacijsko aktivnim centrom in "ne-ljubljanskimi" regijami. Kaj je rešitev tega negativnega trenda?

V pregledu dosedanjih informacijskih politik in v poskusu odgovora na vprašanje, kaj naj bi bilo urbano planiranje v kibernetnem prostoru, Graham (1999) podaja tri prevladujoče prakse pri izvedbi informatizacije na ravni mest: globalno pozicioniranje, endogeni razvoj in virtualne demokracije. Pri globalnem pozicioniranju je šlo za logiko tako imenovanih "teleportov", ki je bila prevladujoča v osemdesetih; pri endogenem razvoju ima v mislih informatizacijo na lokalno-regionalni ravni, ki povezuje ekonomske, družbene in kulturne akterje; pri lokalni virtualni demokraciji pa gre za omogočanje dostopa najširšim slojem prebivalstva in njihovo vključevanje v civilno-družbene (politične) razprave, povezane z reševanjem konkretnih problematik, ki zadevajo sobivanje v urbanem okolju.

Izhajajoč iz kritik "teleport" pristopa kot prevladujočega pristopa pri snovanju politik informatizacije, kjer je običajno šlo za oblikovanje informacijsko visoko razvitih otokov, ki pa so ali prispevali manj kot so si načrtovalci želeli ali pa sploh niso prispevali k razvoju informatizacije celotnih mest ali regij, lahko rečemo, da je za uspešno informatizacijo potrebno kombinirati vse tri strategije.

Pri tem pa je dolgoročno vsekakor pomemben poskus oblikovanja lokalno-regionalnih informacijskih omrežij, ki so odprta do uporabnikov in vsebin. To lahko

dosežemo z javno dostopnimi informacijskimi omrežji, ki zagotavljajo tudi oblikovanje neprofitnega kibernetskega prostora, razvoj številnih kibernetskih (sub)kultur in spodbujanje tudi lokalnih "majhnih" pobud elektronskega potrošništva. Množični neomejen dostop, ki bo vključeval tudi javno dostopne delovne postaje za brezplačno uporabo, brezplačne uvajalne tečaje oziroma tečaje informacijskega opismenjevanja, svetovalne telefone, lokalne centre za teledelo, sposojevalnice opreme in subvencioniranje nakupa potrebne opreme deprivilegiranim slojem, je tisto nujno minimalno izhodišče informacijskih razvojnih strategij, na kateri lahko gradimo informatizirano Slovenijo.

LITERATURA

- Bakke, John W. (1999): Developing Telework Regulations. *Teletronikk*, 4.
- Downey, John & Jim, McGuigan (Ed.) (1999): *Tehnocities*. London: Sage.
- Evropa in globalna informacijska družba: priporočila za evropski svet (1994): IZUM: Maribor (Bangelmanovo poročilo).
- Graham, Stephen (1999): Towards Urban Cyberspace Planning: Grounding the Global through Urban Telematics Policy and Planning. V J. Downey & J. McGuigan (Ed.), *Tehnocities*, 9-34. London: Sage.
- Graham, Stephen & Simon Marvin (1996): *Telecommunications and the City: Electronic Space, Urban Places*. London: Routledge.
- Jackson, Paul J. & Jos M. Van Der Wielen (Ed.) (1998): *Teleworking: International Perspectives, From Telecommuting to the Virtual Organisation*. London: Routledge.
- Kreitzman, Leon (1999): *The 24 Hour Society*. London: Profile Books.
- Loader, Brian D (Ed.) (1997): *The Governance of Cyberspace: Politics, Technology and Global Restructuring*. London: Routledge.
- Oblak, Tanja (1998): Miti v slikah in podatkih: Moderna tehnologija skozi žensko in moško optiko?. V V. Vehovar (ur.), *Internet v Sloveniji*, 238-256. Izola: Desk.
- Rash, Wayne Jr. (1997): *Politics on the Net: Wiring the Political Process*. New York: W. H. Freeman.
- Status Report on European Telework: New Methods of Work (1999): Brussels: DC Information Society (najnovejša verzija je dostopna na <http://www.eto.org.uk>).
- Teleworking in Ireland: New Ways of Living and Working, Report of the National Advisory Council on Teleworking (1999): (<http://www.telework.ie/NACT/report/index.html>).
- Trček, Franc (1997): Virtualna demokracija - navideznost ali dejanskost?. *Družboslovne razprave*, 13, 24/25, 98-117.
- Trček, Franc (2000): The Work Environment: State, Problems and Development Trends. V Z. Mlinar (Ed.), *Local Development and Socio-Spatial Organisation: Trends, Problems and Policies: The Case of Koper/Slovenia*, 45-64. Budapest: LGI/OSI.
- Tsagarousianou, Roza et al. (1998): *Cyberdemocracy: Technology, Cities and Civil Networks*. London: Routledge.

NOTRANJE IN ZUNANJE SELITVE V SLOVENIJI V
DEVETDESETIH LETIH PO REGIJAH

Povzetek: Članek, ki temelji na raziskavi "Migracije v Sloveniji v luči vključitve v EU", prikazuje analizo obsega, nekaterih značilnosti in dejavnikov notranjih in dela zunanjih/meddržavnih selitev (selitve državljanov) za Slovenijo v 90. letih po statističnih regijah. Prikazu nekaterih glavnih metodoloških utemeljitev sledi analiza notranjih selitev s poudarkom na selitvah med regijami. Analiza zunanjih selitev zajema prikaz zaloge emigrantov v tujini in tujcev v Sloveniji, nato pa selitvenih tokov v 90. letih. Sledi podrobnejši prikaz obeh vrst selitev za posamezne regije. Sklepne ugotovitve vključujejo oceno nekaterih ekonomskih dejavnikov obsega selitev po regijah.

Ključni pojmi: notranje selitve, zunanje selitve, regije, Slovenija, devetdeseta leta

Uvod

Mobilnost in selitve prebivalcev so zelo pomemben in kompleksen pojav. Na ravni regije in na ravni države imajo lahko selitve (medregionalne, meddržavne) prek obsega in strukture pomemben vpliv na demografski, gospodarski in širši družbeni razvoj.

V prispevku, ki temelji na raziskavi "Migracije v Sloveniji v luči vključitve v EU" (Bevc, Prevolnik-Rupel, Christensen, 2000), izvedeni v okviru projekta "Strategija gospodarskega razvoja Slovenije - Slovenija v Evropski uniji", se osredotočamo na analizo obsega, nekaterih značilnosti in dejavnikov notranjih in dela zunanjih/meddržavnih selitev (selitve državljanov) za Slovenijo v 90. letih po statističnih regijah kot so veljale do pomladi leta 2000. Najprej prikazujemo nekatere glavne metodološke utemeljitve, nato notranje selitve, sledijo zunanje selitve, nato pa podrobnejši prikaz obeh vrst selitev po posameznih regijah. Prispevek zaključujemo z glavnimi sklepnimi ugotovitvami.

Metodološke utemeljitve

V prispevku prikazujemo obseg posamezne vrste selitev in tiste značilnosti, za katere so bili na razpolago ustrezni podatki. Obseg pojava (posamezne vrste selitev

¹ Dr. Milena Bevc, Inštitut za ekonomska raziskovanja, Ljubljana.

- priselitve, odselitve, neto selitveni prirast oziroma padec) smo merili s številom selivcev na 1000 prebivalcev, s čimer smo zagotovili časovno primerljivost za posamezen pojav, primerljivost med različnimi vrstami selitev in primerljivost med opazovanimi teritorialnimi območji znotraj Slovenije (statističnimi regijami). Glavni vir podatkov je bil Statistični urad Republike Slovenije - objavljeni in neobjavljeni podatki.

V okviru notranjih selitev, ki zajemajo selitve med občinami in selitve med naselji znotraj občin, se osredotočamo na prikaz medregijskih selitev; te predstavljajo del selitev med občinami.

V okviru zunanjih selitev prikazujemo najprej "zalogo" emigrantov v tujini in tujcev v Sloveniji, nato pa selitvene tokove za državljane Republike Slovenije (v nadaljevanju "državljeni"), ker podatkov o drugih legalnih selitvah (selitve tujcev), prisilnih selitvah (begunci, iskalci azila) in nezakonitem priseljevanju (ilegalne selitve) po regijah ni. Selitve državljanov so na ravni Slovenije v drugi polovici 90. let predstavljale manjši del vseh legalnih zunanjih selitev (20% priselitve, 17% odselitve, 27% pozitivnega neto selitvenega prirasta).

Nekatere pomembne statistične definicije v zvezi s selitvami (povzete po Statističnem letopisu Slovenije 1999: 75-76), ki so pomembne za razumevanje prispevka:

- prebivalci Slovenije: nova definicija, ki je v veljavi od leta 1995, se od prejšnje razlikuje po dveh: 1. v številu prebivalstva niso več zajeti tisti državljani Republike Slovenije, ki imajo v njej stalno prebivališče, a začasno (več kot 3 mesece) prebivajo v tujini in 2. v številu prebivalstva Slovenije so zdaj všteti tudi tujci s prijavljenim stalnim oziroma začasnim prebivališčem v Sloveniji ter begunci;
- državljan R Slovenije, ki je začasno odšel v tujino - državljan RS s prijavljenim stalnim prebivališčem v Sloveniji, ki je odšel v tujino za več kot tri mesece in je svoj odhod prijavil v upravni enoti svojega stalnega bivališča;
- državljan R Slovenije, ki se je vrnil iz tujine - državljan RS s prijavljenim stalnim prebivališčem v Sloveniji, ki se je vrnil iz tujine po več kot treh mesecih in je pred odhodom v tujino svoj odhod prijavil v upravni enoti svojega stalnega prebivališča;
- odseljeni je prebivalec Slovenije, ki: 1. je v Sloveniji odjavil prebivališče z namenom, da se bo odselil v tujino, 2. se je odselil v drugo naselje, občino v Sloveniji;
- priseljeni je prebivalec, ki: 1. se je v Slovenijo priselil iz tujine in v Sloveniji prijavil prebivališče, 2. priselil v drugo naselje, občino v Sloveniji in tam prijavil prebivališče;
- selitev je sprememba naselja prebivališča osebe;
- tujec je:
 - oseba z državljanstvom tuje države (tujih držav) in izdanim dovoljenjem za stalno oziroma začasno prebivanje v Sloveniji, ki je prijavila stalno oziroma začasno prebivališče,
 - oseba z državljanstvom tuje države (tujih držav) in veljavnim delovnim ali po slovnim vizumom, ki je v Sloveniji prijavila začasno prebivališče,
 - oseba brez ugotovljenega državljanstva oziroma brez državljanstva in s stalnim oziroma začasnim prebivališčem v Sloveniji, ki je bila državljan nekdanjih držav: SFR Jugoslavije, Českoslovaške, Sovjetske zveze oziroma drugih držav.

Medregionalne selitve in selitve znotraj regij

Obseg medregionalnih selitev. - Medregionalne selitve so v 90. letih predstavljale v Sloveniji:

- v povprečju približno tretjino vseh medobčinskih selitev² (medobčinske selitve vključujejo selitve znotraj občin iste regije in med občinami različnih regij; na prve je v 90. letih odpadlo dve tretjini, pri čemer pa se je njihov delež po letu 1995 povečal na blizu 70%),

- petino notranjih selitev (te selitve vključujejo selitve med občinami ter selitve med naselji v isti občini) in

- desetino vseh selitvenih dogodkov (ti zajemajo poleg medobčinskih selitev in selitev med naselji iste občine tudi spremembe prebivališča v istem naselju).

Predstavljajo najmanjši del celotnih notranjih migracijskih tokov (tabela 1).

Letni obseg medregionalnih selitev se je v 90. letih v Sloveniji gibal med 5300 in 7300 oseb (leto 1992 - posledica urejanja evidenc legalizacije prebivanja na novem naslovu ob veliki akciji pridobivanja oziroma potrjevanja državljanstva R Slovenije), oziroma med 2,7 in 3,7 selivcev na 1000 prebivalcev (povprečje je znašalo 2,9).

Regionalna razpršenost medregionalnih selitev je večja pri odselitvah kot pri priselitvah. V obeh primerih je sicer najbolj zastopana Osrednjeslovenska regija (nanjo je odpadlo v 90. letih 31% vseh priselitev in 25% odselitev), sledijo pa Podravska, Savinjska in Gorenjska regija. Izraženo relativno - število selivcev na 1000 prebivalcev - je bil za večino regij za prvo polovico 90. let značilen večji obseg medregijskih selitev kot kasneje. Izraženo na enak način, je bil v opazovanem obdobju obseg medregijskih selitev (število odseljenih v druge regije in priseljenih iz drugih regij na 1000 prebivalcev) največji v Zasavski, Spodnjeposavski (zlasti zaradi njune relativne teritorialne majhnosti) in Notranjsko-kraški regiji, najmanjši pa v Podravski, Pomurski in Goriški regiji.

Medregijske selitve v Sloveniji v 90. letih niso bistveno vplivale na prostorsko razporeditev prebivalstva in spremembo števila prebivalstva posamezne regije. Polovica regij je imela negativen saldo v medregionalnih selitvah - selitveni padec, polovica pa pozitivnega (glej tabelo 2). Prek medregionalnih selitev je v opazovanem obdobju relativno (na 1000 prebivalcev) največ prebivalcev izgubila Koroška regija, dobila pa Notranjsko-kraška regija. Osrednjeslovenska regija s sicer pozitivnim saldrom je v obdobju 1995-1998 že postala odselitveno območje.

Večina medregijskih selitev je omejena na kratke razdalje, predvsem teritorialno sosednje regije. Najbolj izraziti dvosmerni medregijski selitveni tokovi so za večino regij značilni z Osrednjeslovensko regijo; pri tem je bil v 90. letih številčno najmočnejši tok med omenjeno regijo ter Gorenjsko regijo. V večini primerov se ujema tako tokovi priselitev kot odselitev. Poleg Osrednjeslovenske regije ima le še Savinjska regija uravnoteženo tako priseljevanje iz drugih regij kot odseljevanje v druge regije, kar je povezano z lokacijo te regije (njena prometna prehodnost itd.).

Podrobnejši prikaz medregionalnih selitev je prikazan v tabelah 3 in 4.

² Ta delež je na ravni države razmeroma stabilen, med posameznimi regijami pa se je po letu 1995 zmanjšal tam, kjer je nastalo večje število novih občin.

	SELITVENI DOGODKI						NOTRANJE SELITVE
	Skupaj (2+3+4)	Sprememba prebivališča v naselju	Selitve med naselji v isti občini	Selitve med občinami (med naselji različnih občin)			
				Skupaj	Selitve med občinami znotraj regije	Selitve med regijami	(3+4)
	1	2	3	4	5	6	7
ŠTEVILO							
1992	73959	31218	20972	21769	14426	7343	42741
1993	59385	24388	17627	17370	11490	5880	34997
1994	51554	20084	15625	15795	10435	5360	31420
1995	45110	19374	9637	16099	10780	5319	25736
1996	50568	21913	10968	17687	12089	5598	28655
1997	52067	22754	11824	18029	12351	5678	29853
1998	51397	21287	11383	18727	13020	5707	30110
KOEFICIENTI - število na 1000 prebivalcev							
1992	37,1	15,6	10,5	10,9	7,2	3,7	21,4
1993	29,8	12,3	8,9	8,7	5,8	3,0	17,6
1994	25,9	10,1	7,9	7,9	5,2	2,7	15,8
1995	22,7	9,7	4,8	8,1	5,4	2,7	12,9
1996	25,4	11,0	5,5	8,9	6,1	2,8	14,4
1997	26,2	11,5	6,0	9,1	6,2	2,9	15,0
1998	25,9	10,7	5,7	9,4	6,6	2,9	15,2
STRUKTURA SELITVENIH DOGODKOV (%)							
1992	100	42,21	28,36	29,43	19,51	9,93	57,79
1993	100	41,07	29,68	29,25	19,35	9,90	58,93
1994	100	38,96	30,31	30,64	20,24	10,40	60,95
1995	100	42,95	21,36	35,69	23,90	11,79	57,05
1996	100	43,33	21,69	34,98	23,91	11,07	56,67
1997	100	43,70	22,71	34,63	23,72	10,91	57,34
1998	100	41,42	22,15	36,44	25,33	11,10	58,58
STRUKTURA NOTRANJNH SELITEV (%)							
1992			49,07	50,93	33,75	17,18	100
1993			50,37	49,63	32,83	16,80	100
1994			49,73	50,27	33,21	17,06	100
1995			37,45	62,55	41,89	20,67	100
1996			38,28	61,72	42,19	19,54	100
1997			39,61	60,39	41,37	19,02	100
1998			37,80	62,20	43,24	18,95	100
STRUKTURA MEDOBCINSKIH SELITEV (%)							
1992				100	66,27	33,73	
1993				100	66,15	33,85	
1994				100	66,07	33,93	
1995				100	66,96	33,04	
1996				100	68,35	31,65	
1997				100	68,51	31,49	
1998				100	69,53	30,47	

Tabela 1: Medregijske selitve v okviru vseh selitvenih dogodkov - Slovenija, 1992-1998

Tabela 2: Medregijske selitve in selitveni prirast v teh selitvah po statističnih regijah v obdobju 1991-1998

Regija	Delež medregijskih selitev v vseh medobčinskih selitvah (1992-1998) (%)		Obseg selitev - koeficient števila selitev na 1000 prebivalcev (1991-1998)			Selitveni prirast/padec v medreg. selitvah - absolutno število (skupaj)
	priselitve	odselitve	priselitve	odselitve	selitveni rast/padec	
Slovenija	32,7	32,7	2,9	2,9	0,0	0
Pomurska	35,4	36,2	2,5	2,6	-0,1	-110
Podravska	25,8	27,0	2,1	2,2	-0,1	-247
Koroška	30,3	37,1	2,4	3,4	-1,0	-578
Savinjska	29,5	31,2	2,5	2,7	-0,2	-418
Zasavska	61,5	64,8	3,8	4,6	-0,7	-278
Spodnjeposavska	61,9	60,9	4,2	4,1	0,1	35
Dolenjska	61,7	57,7	3,8	3,3	0,5	451
Osrednjeslovenska	23,5	23,5	3,2	3,1	0,1	326
Gorenjska	43,2	40,1	3,4	3,1	0,3	531
Notranjsko-kraška	70,5	63,4	4,8	3,6	1,2	468
Goriška	40,1	46,4	1,9	2,4	-0,6	-544
Obalno-kraška	47,0	44,6	3,7	3,3	0,4	364

Vir: Dolenc 1998; Izračuni na podlagi interne dokumentacije Statističnega urada R Slovenije.

Tabela 3. Medregijske selitve v Sloveniji v obdobju 1991-1998 (skupaj) - število in struktura selitev

Regija odselitve	Skupaj	Regija priselitve											Notranjsko-kraska	Goriška	Obalno-kraska			
		Pomurska	Podravska	Koroška	Savinjska	Zasavska	Spodnje-posavska	Dolenjska	Ostrednjeslovenska	Gorenjska	Notranjsko-kraska	Goriška				Obalno-kraska		
STEVILO																		
Slovenija	46719	2516	5461	1426	5081	1444	2408	3223	13119	5314	1913	1791	3023					
Pomurska	2626	-	1307	62	188	10	22	41	712	116	37	58	73					
Podravska	5708	1303	-	475	1411	52	151	97	1408	250	68	142	261					
Koroška	2004	97	619	-	580	10	35	35	456	74	25	16	57					
Savinjska	5499	213	1483	560	-	394	557	134	1556	224	47	99	232					
Zasavska	1722	22	110	12	479	-	174	45	719	57	16	29	59					
Spodnjeposavska	2373	28	161	23	590	78	-	606	680	89	21	41	56					
Dolenjska	2772	34	112	10	128	38	575	-	1544	144	41	44	102					
Ostrednjeslovenska	12793	518	990	163	1163	757	623	1890	-	3827	1083	576	1203					
Gorenjska	4783	148	282	68	228	53	147	205	3020	-	86	330	216					
Notranjsko-kraska	1445	27	29	12	49	10	17	51	722	53	-	100	375					
Goriška	2335	55	157	17	121	20	50	50	1070	297	109	-	389					
Obalno-kraska	2659	71	211	24	144	22	57	69	1142	183	380	356	-					
STRUKTURA (Slovenija = 100%)																		
Slovenija	100,00	5,39	11,69	3,05	10,88	3,09	5,15	6,90	28,08	11,37	4,09	3,83	6,47					
Pomurska	5,62	-	2,80	0,13	0,40	0,02	0,05	0,09	1,52	0,25	0,08	0,12	0,16					
Podravska	12,22	2,79	-	1,02	3,02	0,11	0,32	0,21	3,21	0,54	0,15	0,30	0,56					
Koroška	4,29	0,21	1,32	-	1,24	0,02	0,07	0,07	0,98	0,16	0,05	0,03	0,12					
Savinjska	11,77	0,46	3,17	1,20	-	0,84	1,19	0,29	3,33	0,48	0,10	0,21	0,50					
Zasavska	3,69	0,05	0,24	0,03	1,03	-	0,37	0,10	1,54	0,12	0,03	0,06	0,13					
Spodnjeposavska	5,08	0,06	0,34	0,05	1,26	0,17	-	1,30	1,46	0,19	0,04	0,09	0,12					
Dolenjska	5,93	0,07	0,24	0,02	0,27	0,08	1,23	-	3,30	0,31	0,09	0,09	0,22					
Ostrednjeslovenska	27,38	1,11	2,12	0,35	2,49	1,62	1,33	4,05	-	8,19	2,32	1,23	2,57					
Gorenjska	10,24	0,32	0,60	0,15	0,49	0,11	0,31	0,44	6,46	-	0,18	0,71	0,46					
Notranjsko-kraska	3,09	0,06	0,06	0,03	0,10	0,02	0,04	0,11	1,55	0,11	-	0,21	0,80					
Goriška	5,00	0,12	0,34	0,04	0,26	0,04	0,11	0,11	2,29	0,64	0,23	-	0,83					
Obalno-kraska	5,69	0,15	0,45	0,05	0,31	0,05	0,12	0,15	2,44	0,39	0,81	0,76	-					

Vir: Izračuni na podlagi interne dokumentacije Statističnega urada Republike Slovenije.

Tabela 4: Medregijske selitve v Sloveniji v obdobju 1991-1998 (skupaj) - struktura priselstev in odselstev po regijah (%)

Regija odselitve	Skupaj	Regija priselitve											
		Pomurska	Podravska	Koroška	Savinjska	Zasavska	Spodnje-posavska	Dolenjska	Ostrednjeslovenska	Gorenjska	Notranjsko-kraška	Goriška	Obalno-kraška
STRUKTURA ODSELITVE													
SLOVENIJA	100	5,39	11,69	3,05	10,88	3,09	5,15	6,90	28,08	11,37	4,09	3,83	6,47
Pomurska	100	-	49,77	2,36	7,16	0,38	0,84	1,56	27,11	4,42	1,41	2,21	2,78
Podravska	100	22,83	-	8,32	24,72	0,91	2,65	1,70	26,24	4,38	1,19	2,49	4,57
Koroška	100	4,84	30,89	-	28,94	0,50	1,75	1,75	22,75	3,69	1,25	0,80	2,84
Savinjska	100	3,87	26,97	10,18	-	7,16	10,13	2,44	28,30	4,07	0,85	1,80	4,22
Zasavska	100	1,28	6,39	0,70	27,82	-	10,10	2,61	41,75	3,31	0,93	1,68	3,43
Spodnje-posavska	100	1,18	6,78	0,97	24,86	3,29	-	25,54	28,66	3,75	0,88	1,73	2,36
Dolenjska	100	1,23	4,04	0,36	4,62	1,37	20,74	-	55,70	5,19	1,48	1,59	3,68
Ostrednjeslovenska	100	4,05	7,74	1,27	9,09	5,92	4,87	14,77	-	29,91	8,47	4,50	9,40
Gorenjska	100	3,09	5,90	1,42	4,77	1,11	3,07	4,29	63,14	-	1,80	6,90	4,52
Notranjsko-kraška	100	1,87	2,01	0,83	3,39	0,69	1,18	3,53	49,97	3,67	-	6,92	25,95
Goriška	100	2,36	6,72	0,73	5,18	0,86	2,14	2,14	45,82	12,72	4,67	-	16,66
Obalno-kraška	100	2,67	7,94	0,90	5,42	0,83	2,14	2,59	42,95	6,88	14,29	13,39	-
STRUKTURA PRISELITVE													
SLOVENIJA	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100
Pomurska	5,62	-	23,93	4,35	3,70	0,69	0,91	1,27	5,43	2,18	1,93	3,24	2,41
Podravska	12,22	51,79	-	33,31	27,77	3,60	6,27	3,01	11,42	4,70	3,55	7,93	8,63
Koroška	4,29	3,86	11,33	-	11,42	0,69	1,45	1,09	3,48	1,39	1,31	0,89	1,89
Savinjska	11,77	8,47	27,16	39,27	-	27,29	23,13	4,16	11,86	4,22	2,46	5,53	7,67
Zasavska	3,69	0,87	2,01	0,84	9,43	-	7,23	1,40	5,48	1,07	0,84	1,62	1,95
Spodnje-posavska	5,08	1,11	2,95	1,61	11,61	5,40	-	18,80	5,18	1,67	1,10	2,29	1,85
Dolenjska	5,93	1,35	2,05	0,70	2,52	2,63	23,88	-	11,77	2,71	2,14	2,46	3,37
Ostrednjeslovenska	27,38	20,59	18,13	11,43	22,89	52,42	25,87	58,64	-	72,02	56,61	32,16	39,79
Gorenjska	10,24	5,88	5,16	4,77	4,49	3,67	6,10	6,36	23,02	-	4,50	18,43	7,15
Notranjsko-kraška	3,09	1,07	0,53	0,84	0,96	0,69	0,71	1,58	5,50	1,00	-	5,58	12,40
Goriška	5,00	2,19	2,87	1,19	2,38	1,39	2,08	1,55	8,16	5,59	5,70	-	12,87
Obalno-kraška	5,69	2,82	3,86	1,68	2,83	1,52	2,37	2,14	8,70	3,44	19,86	19,88	-

Vir: Izračuni na podlagi interne dokumentacije Statističnega urada Republike Slovenije.

Selitve znotraj regij (1992-1998). - Največji obseg selitvenih dogodkov na 1000 prebivalcev je značilen za Osrednjeslovensko regijo (tabela 5), predvsem na račun selitev med občinami (zaradi združevanja občin). Najmanj selitev med občinami je značilno za Goriško in Dolenjsko regijo, največ selitev med naselji v isti občini je bilo v 90. letih v Dolenjski in Koroški regiji, največ selitev znotraj naselij pa je bilo v Zasavski in Osrednjeslovenski regiji.

Zunanje selitve državljanov po regijah

"Zaloga" emigrantov v tujini in tujcev v Sloveniji

Emigranti. - Ne glede na metodološko-vsebinske spremembe v statistični opredelitvi kategorije "emigranti" (ob popisu 1991 - stalni prebivalci Slovenije, ki so začasno v tujini, s spremembo definicije prebivalstva po letu 1994 - državljani R Slovenije, ki so začasno v tujini), imajo največjo "zalogo" le-teh Pomurska, Spodnjeposavska, Savinjska in Podravska regija. Ob koncu 90. let (tabela 6) so imele te regije v tujini "začasno" 2% ali več državljanov RS, v začetku 90. let (ob popisu - 1991) pa so imele v tujini največ prebivalcev (med 2,6% in 6,3%). Pri ostalih regijah je njihov vrstni red glede obsega zaloge emigrantov v letih 1991 in 1999 nekoliko drugačen; imajo pa vseeno regije z relativno majhnim obsegom te zaloge v začetku desetletja tudi majhno zalogo ob koncu desetletja. Leta 1999 sta imeli najmanjši delež državljanov R Slovenije, ki so začasno v tujini, Goriška, Notranjsko-kraška in Koroška regija (vse manj kot 1%).

Imigranti (tujci). - V strukturi prebivalcev imajo največji delež tujcev vključno z begunci Obalno-kraška regija, Osrednjeslovenska, Notranjsko-kraška regija, najmanjši delež pa Zasavska regija (tabela 7).

Primerjava obsega omenjene zaloge emigrantov in imigrantov, izraženega na omenjen način (emigranti kot delež državljanov, imigranti kot delež prebivalcev) ali pa kot število na 1000 prebivalcev, kaže na obratnosorazmerno povezanost teh dveh pojavov. Regije z nadpovprečno zalogo emigrantov imajo praviloma podpovprečno zalogo tujcev in obratno (kot povprečje je mišljena dosežena raven na ravni države). V primeru najmanj razvite regije (Pomurska) je za to mogoče najti logično ekonomsko razlago; manjša razvitost pogojuje večjo zalogo prebivalcev v tujini in manjšo absorpcijsko sposobnost za sprejem tujcev.

Meddržavne selitve državljanov

Proučili smo obseg in nekatere značilnosti meddržavnih selitev državljanov Republike Slovenije. Glavni sintezni podatki so prikazani v tabeli 8.

Obseg - V vseh regijah je v 90. letih (1991-1998) letni obseg selitev državljanov Republike Slovenije z drugimi državami (vključno z območjem nekdanje SFRJ) padal; pri tem se je gibal v večini regij pod 2 osebi na 1000 prebivalcev. Tako izmerjen obseg selitev je bil, opazujoč celotno obdobje, v povprečju najmanjši v Pomurski in Goriški regiji (večinoma pod 1 selivec na 1000 prebivalcev). Z izjemo prvih dveh let (1991-92) je bil v vseh regijah, z izjemo Koroške, pretežni del obdobja letni obseg priseljevanja oziroma vračanja iz tujine, izražen na 1000 prebivalcev, večji

Regija	SKUPAJ		Medobčinske selitve				Selitve med naselji v isti občini	Selitve v naseljih	Selitveni saldo (3-4) oz. (5-6)
	Priselitve skupaj (3+7+8)	Odselitve skupaj (4+7+8)	Skupaj		z drugimi regijami				
			Priselitve iz druge občine	Odselitve v drugo občino	Priselitve iz drugih regij	Odselitve v druge regije			
1	2	3	4	5	6	7	8	9	
SLOVENIJA	54863	54863	17925	17925	5859	5859	13935	23003	0
Pomurska	2949	2960	884	896	313	324	1033	1031	-11
Podravska	9298	9340	2619	2660	677	718	2615	4064	-41
Koroška	2208	2272	598	663	181	246	697	912	-65
Savinjska	7362	7416	2185	2239	644	698	2179	2997	-54
Zasavska	1305	1333	304	332	187	215	304	697	-28
Spodnjeposavska	1702	1689	494	481	306	293	646	562	13
Dolenjska	2717	2653	655	591	404	341	982	1080	64
Osrednjeslovenska	15719	15719	6911	6910	1625	1624	1810	6999	1
Gorenjska	5009	4925	1579	1495	682	599	1381	2049	84
Notranjsko-kraška	1269	1200	346	276	244	175	393	531	69
Goriška	2584	2651	564	631	226	293	996	1025	-67
Obalno-kraška	2741	2706	787	751	370	335	899	1055	36

KOEFIČIENTI - število na 1000 prebivalcev

SLOVENIJA	27,6	27,6	9,0	9,0	2,9	2,9	7,0	11,6	0,0
Pomurska	23,0	23,1	6,9	7,0	2,4	2,5	8,0	8,0	-0,1
Podravska	28,7	28,9	8,1	8,2	2,1	2,2	8,1	12,6	-0,1
Koroška	29,7	30,6	8,1	8,9	2,4	3,3	9,4	12,3	-0,9
Savinjska	28,6	28,8	8,5	8,7	2,5	2,7	8,5	11,6	-0,2
Zasavska	27,7	28,3	6,4	7,0	4,0	4,6	6,5	14,8	-0,6
Spodnjeposavska	23,8	23,6	6,9	6,7	4,3	4,1	9,0	7,8	0,2
Dolenjska	25,9	25,3	6,2	5,6	3,8	3,2	9,4	10,3	0,6
Osrednjeslovenska	30,5	30,5	13,4	13,4	3,2	3,1	3,5	13,6	0,0
Gorenjska	25,7	25,3	8,1	7,7	3,5	3,1	7,1	10,5	0,4
Notranjsko-kraška	25,3	23,9	6,9	5,5	4,9	3,5	7,8	10,6	1,4
Goriška	21,5	22,0	4,7	5,2	1,9	2,4	8,3	8,5	-0,6
Obalno-kraška	26,8	26,4	7,7	7,3	3,6	3,3	8,8	10,3	0,4

KOEFIČIENTI - število na 1000 prebivalcev; INDEKSI (Slovenija = 100)

SLOVENIJA	100	100	100	100	100	100	100	100	
Pomurska	83	84	77	78	83	86	114	69	
Podravska	104	105	90	91	71	76	116	109	
Koroška	108	111	90	99	83	113	134	106	
Savinjska	104	104	94	97	85	92	121	100	
Zasavska	100	103	71	78	135	155	93	128	
Spodnjeposavska	86	86	77	74	145	139	129	67	
Dolenjska	94	92	69	62	131	110	134	89	
Osrednjeslovenska	111	111	149	149	107	107	50	117	
Gorenjska	93	92	90	86	119	104	101	91	
Notranjsko-kraška	92	87	77	61	165	119	111	91	
Goriška	78	80	52	58	64	83	119	73	
Obalno-kraška	97	96	86	81	123	111	126	89	

Tabela 6: Zaloga "emigrantov" ob koncu 90. let (31.12.1999) po statističnih regijah - del državljanov Republike Slovenije

	Prebivalstvo	Državljeni Republike Slovenije		
		Skupaj	Državljeni Republike Slovenije brez tistih, ki začasno prebivajo v tujini	Državljeni Republike Slovenije, ki začasno prebivajo v tujini
STRUKTURA - državljani RS = 100%				
SLOVENIJA	100,6	100	98,4	1,6
Pomurska	98,3	100	97,7	2,3
Podravska	99,0	100	98,0	2,0
Koroška	100,2	100	99,2	0,8
Savinjska	99,9	100	97,9	2,1
Zasavska	101,9	100	98,9	1,1
Spodnjeposavska	99,4	100	97,6	2,4
Dolenjska	100,5	100	98,7	1,3
Osrednjeslovenska	101,7	100	98,8	1,2
Gorenjska	100,8	100	98,5	1,5
Notranjsko-kraška	102,0	100	99,1	0,9
Goriška	102,0	100	99,4	0,6
Obalno-kraška	102,5	100	98,9	1,1

Vir: Izračun na podlagi podatkov Statističnega urada Republike Slovenije (Statistične informacije, št.107/2000).

Tabela 7: Zaloga "imigrantov" v Sloveniji po statističnih regijah ob koncu 90. let (31.12.1999) - del prebivalcev Slovenije

	Prebivalci	Državljeni R Sloven. brez tistih, ki so začasno v tujini	Tujci in begunci				Begunci
			Skupaj	Tujci			
				Skupaj	Tujci s stalnim prebiv. v Sloveniji	Tujci s začasnim prebiv. v Sloveniji	
STRUKTURA - prebivalci = 100%							
SLOVENIJA	100	97,9	2,1	1,9	0,3	1,6	0,2
Pomurska	100	99,4	0,6	0,4	0,1	0,3	0,2
Podravska	100	99,0	1,0	0,9	0,1	0,8	0,1
Koroška	100	98,9	1,1	1,1	0,4	0,7	0,0
Savinjska	100	98,0	2,0	1,8	0,4	1,4	0,2
Zasavska	100	97,1	2,9	2,6	0,9	1,7	0,3
Spodnjeposavska	100	98,1	1,9	1,8	0,4	1,4	0,1
Dolenjska	100	98,2	1,8	1,5	0,2	1,3	0,4
Ostrednjeslovenska	100	97,1	2,9	2,7	0,4	2,3	0,2
Gorenjska	100	97,7	2,3	2,1	0,4	1,7	0,2
Notranjsko-kraška	100	97,1	2,9	1,8	0,3	1,5	1,1
Goriška	100	97,4	2,6	2,4	0,3	2,1	0,2
Obalno-kraška	100	96,4	3,6	3,3	0,4	2,9	0,3

Vir: Izračun na podlagi podatkov Statističnega urada Republike Slovenije (Statistične informacije, št.107/2000).

Tabela 8: *Sumarni prikaz obsega in značilnosti meddržavnih selitev državljanov R Slovenije* za statistične regije, 1991-1998*

Regija	OBSEG (število selincev na 1000 preb.)			STAROST (v letih) povprečna			IZOBRAŽENOST - Povprečno število let šolanja (starostna skupina 15+, tisti z znano izobrazbo)				Delež žensk (%)			
	Odsel- litve	Prise- litve	Neto selit- veni prirast/ padec	Odsel- litve	Prise- litve	Razlika med priseljenimi in odsel- jenimi	Odsel- litve	Prise- litve	Razlika med priseljni in odsel- jenimi	Odsel- litve	Prise- litve	Odsel- litve	Prise- litve	
VREDNOSTI KAZALCEV														
Pomurska	0,64	0,91	0,27	31,3	32,8	1,5	10,0	10,1	0,1	52,4	47,6			
Podravska	0,73	1,35	0,62	31,4	33,2	1,8	10,9	10,8	-0,1	45,8	46,1			
Koroška	1,10	0,59	-0,51	29,3	31,2	1,9	9,2	10,7	1,5	48,6	47,6			
Savinjska	1,06	1,30	0,24	28,8	30,8	2,0	9,0	10,1	1,1	47,1	47,7			
Zasavska	1,14	0,90	-0,24	25,7	29,5	3,8	8,8	10,4	1,6	46,4	46,0			
Spodnjeposavska	1,42	1,92	0,50	29,2	37,2	8,0	11,5	10,7	-0,8	44,9	49,4			
Dolenjska	0,91	1,18	0,28	27,9	33,9	6,0	10,1	10,5	0,4	49,2	49,4			
Osrrednjelosavska	1,52	1,24	-0,28	29,1	32,6	3,5	10,0	11,0	1,0	46,4	46,6			
Gorenjska	1,23	0,97	-0,26	27,5	31,1	3,6	9,7	10,7	1,0	47,9	47,9			
Notranjsko-kraška	2,30	1,83	-0,46	24,5	34,6	10,1	11,5	10,7	-0,8	45,4	45,6			
Goriška	0,80	0,76	-0,04	26,2	38,6	12,4	10,2	11,3	1,1	45,6	49,4			
Obalno-kraška	1,22	1,97	0,75	30,3	31,8	1,5	9,6	10,7	0,8	45,3	44,9			
SLOVENIJA	1,15	1,23	0,08	28,6	32,9	4,3	10,2	10,7	0,5	47,2	46,6			
INDEKSI (Slovenija = 100)														
Pomurska	56	74		109	100	35	98	94						
Podravska	63	110		110	101	40	107	101						
Koroška	96	48		102	95	42	90	100						
Savinjska	92	106		101	94	44	88	94						
Zasavska	99	73		90	90	88	86	97						
Spodnjeposavska	123	156		102	113	186	113	100						
Dolenjska	79	96		98	103	140	99	98						
Osrrednjelosavska	132	101		102	99	81	98	103						
Gorenjska	107	79		96	95	84	95	100						
Notranjsko-kraška	200	149		86	105	235	113	100						
Goriška	70	62		92	117	286	100	106						
Obalno-kraška	106	160		106	97	35	94	100						
SLOVENIJA	100	100		100	100	100	100	100						

Vir: Izračun na podlagi interne dokumentacije Statističnega urada Republike Slovenije.
* Za leti 1991 in 1992 so vključeni državljanji RS in državljani nekdanje SFR Jugoslavije.

od obsega odseljavanja. Pri tem pa je bila pozitivna razlika med tako izraženim obsegom priseljavanja in odseljavanja (število priselitev oziroma odselitev na 1000 prebivalcev) pretežno del obdobja (brez let 1991-92) največja v Notranjsko-kraški, Obalno-kraški in Spodnjeposavski regiji. Saldo teh selitev oziroma neto selitveni prirast je bil, opazujoč celotno obdobje 1991-98 skupaj, negativen v polovici regij, in sicer v naslednjih: Koroški, Notranjsko-kraški, Osrednjeslovenski, Gorenjski, Zasavski in Goriški (vrstni red regij temelji na velikosti negativnega salda na 1000 prebivalcev), pozitiven pa v vseh ostalih regijah, pri tem pa relativno (na 1000 prebivalcev) največji v Obalno-kraški in Podravske regiji. Prek meddržavnih selitev državljanov Republike Slovenije je relativno (na 1000 prebivalcev) v opazovanem obdobju največ prebivalcev izgubila Koroška regija, "pridobila" pa Obalno-kraška regija.

Starost. - V opazovanem obdobju so bili med odseljenimi državljani Republike Slovenije v tujino najstarejši tisti iz Pomurske in Podravske regije, najmlajši pa tisti iz Notranjsko-kraške regije, med priseljenimi oziroma povratniki iz tujine pa so bili najstarejši iz Goriške in Spodnjeposavske regije, najmlajši pa iz Zasavske regije. V vseh regijah so bili v opazovanem obdobju odseljeni v povprečju mlajši od priseljenih, pri tem zlasti v Goriški in Notranjsko-kraški regiji; ta razlika (v povprečni starosti med obema kategorijama selivcev) pa je bila najmanjša v Pomurski in Obalno-kraški regiji. Prek opazovanih meddržavnih selitev se je v vseh regijah z negativnim saldrom s temi selitvami povprečna starost prebivalcev višala.

Izobrazba. - Upošteva je omejitev, da se izračun povprečnega števila let šolanja nanaša na tiste z znano izobrazbo, so bile v opazovanem obdobju razlike v povprečni izobrazbenosti selivcev med regijami večje pri odselitvah kot priselitvah. V povprečju so bili med odseljenimi najbolj izobraženi tisti iz Spodnjeposavske in Notranjsko-kraške regije, najmanj pa tisti iz Savinjske in Zasavske regije, med priseljenimi oziroma povratniki iz tujine pa so bili najbolj izobraženi tisti iz Goriške regije, najmanj pa tisti iz Pomurske in Savinjske regije. V skoraj vseh regijah (izjeme so Podravska, Spodnjeposavska in Notranjsko-kraška regija) so bili upošteva je izračunano povprečno število let šolanja za celotno obdobje, odseljeni v povprečju manj izobraženi od priseljenih. Razlika v tako izraženi izobrazbenosti odseljenih in priseljenih je bila največja v Zasavski in Koroški regiji, ki sta obe imeli tudi negativen saldo v omenjenih selitvah. Tudi v vseh ostalih regijah z negativnim saldrom, z izjemo Notranjsko-kraške regije, se je prek teh selitev povprečna raven izobrazbenosti prebivalcev regije poslabševala.

Spol. - Tako med odseljenimi kot med priseljenimi (povratniki) državljani RS je bil v opazovanem obdobju v vseh regijah, z izjemo Pomurske (pri odseljenih), večji delež moških kot žensk.

Podrobnejši prikaz medregionalnih in meddržavnih selitev v 90. letih po regijah

Pomurska regija

Medregionalne selitve. - Celotno opazovano obdobje je bil letni obseg priselitev in odselitev približno izenačen. V glavnem se je gibal med 300 in 450 oziroma med

2 in 3 selivca na 1000 prebivalcev. Skupen saldo je bil negativen in majhen (-110 oseb oziroma -0,1 na 1000 prebivalcev). Priseljeni v regijo v opazovanem obdobju so izvirali večinoma (prek 50%) iz Podravske regije, kar 21% pa jih je bilo iz Osrednjeslovenske regije; sledi Savinjska regija. Tudi pri odselitvah so omenjene regije najbolj zastopane, pri čemer Osrednjeslovenska bolj (27%) kot pri priselitvah.

Meddržavne selitve (zaloga in tok selivcev). - Ob zadnjem popisu prebivalstva je imela ta regija med vsemi slovenskimi regijami največjo zalogo svojih prebivalcev v tujini. Tudi ob koncu 90. let je imela le še Spodnjeposavska regija večjih delež državljanov RS začasno v tujini. Delež tujcev in beguncev v celotnem prebivalstvu pa je tu med vsemi regijami najnižji (0,6%). Za tokove selitev državljanov R Slovenije s tujino v 90. letih pa velja, da je bil opazujoč celotno obdobje saldo pozitiven, po obdobjih pa je bil pozitiven do leta 1996, nato pa negativen. Izmerjeno na 1000 prebivalcev je bil v 90. letih obseg teh selitev majhen (odselitve 0,6, priselitve 0,9, saldo 0,3). Odseljeni so bili v povprečju za 1,5 leta mlajši od priseljenih (povprečna starost 31 let nasproti 33 let), med njimi pa je bilo v nasprotju s priseljenimi več žensk kot moških. Izobrazba je znana za 67% odseljenih in 73% priseljenih; izobraženost obeh kategorij selivcev je bila podobna (odseljeni 10 let in priseljeni 10,1 let šolanja); oboji so bili v povprečju manj izobraženi od obeh kategorij selivcev na ravni Slovenije.

Podravska regija

Medregionalne selitve. - Celotno opazovano obdobje je bil letni obseg priselitev in odselitev približno izenačen. Z izjemo prvih let se je gibal med 600 in 700 oziroma okoli 2 selivca na 1000 prebivalcev. Skupen saldo je bil negativen in majhen (-250 oseb oziroma -0,1 na 1000 prebivalcev). Priseljeni so izvirali v največji meri iz sosednjih dveh regij - Savinjske (27%) in Pomurske (24%), katerima sledijo priseljeni iz Osrednjeslovenske regije. Tudi pri odselitvah v opazovanem obdobju so bile omenjene tri regije najmočnejše zastopane, pri čemer je Savinjska regija tu zastopana manj, Pomurska pa bolj kot pri priselitvah.

Meddržavne selitve (zaloga in tok selivcev). - Regija ima glede na povprečje za Slovenijo večjo zalogo emigrantov v tujini, doma pa manjšo zalogo imigrantov (manjšo ima le še Pomurska regija). Za tokove selitev državljanov R Slovenije s tujino v 90. letih pa je značilen pozitiven saldo v celotnem obdobju, pri čemer pa je vse manjši. Letni obseg priselitev in odselitev je upadal do leta 1997. Izmerjeno na 1000 prebivalcev je bil v celotnem obdobju obseg teh selitev majhen (odselitve 0,7, priselitve 1,3, saldo 0,6). Odseljeni so bili v povprečju za 1,8 leta mlajši od priseljenih (31 let nasproti 33 let), med obojimi je bilo več moških (delež je znašal v obeh primerih 54%), izobraženost obojih pa je bila podobna (10,9 oziroma 10,8 let šolanja; pri tem je bila izobrazba znana pri odseljenih za 59% le-teh, pri priseljenih pa za 68% le-teh).

Koroška regija

Medregionalne selitve. - Celotno opazovano obdobje je bil letni obseg odselitev (gibal se je med 200 in 330 oziroma med 2 in 4,5 selivca na 1000 prebivalcev) večji od obsega priselitev (ta se je gibal med 150 in 230 oziroma med 2 in 3 selivca na

1000 prebivalcev), pri čemer pa je bil pri obojem prisoten trend upadanja. Skupen saldo je bil negativen (-600 oseb), pri tem pa izražen relativno, na 1000 prebivalcev, največji (znašal je -1) med vsemi regijami z negativnim saldonom v teh selitvah. Priseljeni so izvirali v največji meri iz Savinjske (39%), Podravske (33%) in Osrednjeslovenske regije (11%). Tudi pri odselitvah so bile najbolj zastopane omenjene tri regije, pri čemer pa Podravska in Osrednjeslovenska regija bolj kot pri priselitvah.

Meddržavne selitve (zaloga in tok selivcev). - Regija ima glede na povprečje za Slovenijo bistveno manjšo zalogo tako emigrantov (manjšo ima le še Goriška regija) kot imigrantov (manjšo imata le še Pomurska in Podravska regija). Za tokove selitev državljanov R Slovenije s tujino v 90. letih pa je značilen negativen saldo v celotnem obdobju, z izjemo let 1996-1997, pri čemer pa je ob koncu 90. let bistveno manjši kot v prvi polovici desetletja. Izmerjeno na 1000 prebivalcev je bil v celotnem obdobju obseg teh selitev majhen (odselitve 1,1, priselitve 0,6, saldo -0,5). Odseljeni so bili v povprečju za 2 leti mlajši od priseljenih (29 let nasproti 31 let), med obojimi je bilo več moških kot žensk. Med tistimi z znano izobrazbo (odseleni - 55%, priseljeni - 67%) so bili odseljeni v povprečju precej manj izobraženi od priseljenih (9,2 let šolanja nasproti 10,7 let); glede na povprečno izobraženost opazovanih selivcev v Sloveniji so bili odseljeni manj izobraženi, priseljeni pa bolj.

Savinjska regija

Medregionalne selitve. - Odseljevanje iz regije je bilo skoraj celotno opazovano obdobje nekoliko večje od priseljevanja, vendar pa razlika ni bila velika. Letno število selivcev se je v obeh primerih gibalo v povprečju med 2 in 3 osebe na 1000 prebivalcev. Skupen saldo je bil negativen in majhen (-420 oseb oziroma -0,2 na 1000 prebivalcev). Priseljeni so izvirali v največji meri iz Podravske (27%) in Osrednjeslovenske regije (23%), čeprav je bil na drugi strani regionalni izvor priseljenih geografsko bolj raznovrsten kot v primeru večine drugih regij. Odseljeni iz regije so v opazovanem obdobju prav tako v največji meri šli v omenjeni dve regiji (v vsako po blizu 30% vseh odselitvah).

Meddržavne selitve (zaloga in tok selivcev). - Regija ima glede na povprečje za Slovenijo večjo zalogo emigrantov (večjo imata le Spodnjeposavska in Pomurska regija), doma pa nekoliko manjšo zalogo imigrantov (2% prebivalstva predstavljajo tujci). Za tokove selitev državljanov R Slovenije s tujino v 90. letih pa je značilen, opazujoč celotno obdobje skupaj, pozitiven saldo (negativen je bil le v letih 1991-1992). Izmerjeno na 1000 prebivalcev in opazujoč celotno obdobje je bil obseg teh selitev majhen (odselitve 1,1, priselitve 1,3, saldo 0,2). Odseljeni so bili v povprečju za 2 leti mlajši od priseljenih (29 let nasproti 31 leta), med obojimi pa je bilo nekoliko več moških kot žensk. Izobraženost odseljenih je bila precej slabša od izobraženosti priseljenih (9 let šolanja nasproti 10,1; pri obojih se podatki nanašajo na tiste z znano izobrazbo, ki jih je bilo med odseljenimi 54% in med priseljenimi 78%); oboji so bili v povprečju manj izobraženi od obeh kategorij selivcev na ravni Slovenije.

Zasavska regija

Medregionalne selitve. - Odseljevanje iz regije, ki je bilo do srede 90. let večje od priseljevanja, je imelo trend upadanja, priseljevanje pa trend rasti. Ob koncu 90. let

se je letni obseg obojega približal na dobrih 200 oseb oziroma blizu 5 oseb na 1000 prebivalcev. Skupen saldo je bil negativen (-280 oseb) in izražen na 1000 prebivalcev (znašal je -0,7) večji kot v vseh ostalih regijah z negativnim saldovom v teh selitvah, z izjemo Koroške regije. Priseljeni so izvirali v največji meri iz Osrednje-slovenske regije (prek 50%) in Savinjske regije (27%). Tudi pri odselitvah iz regije sta bili omenjeni dve regiji najbolj zastopani.

Meddržavne selitve (zaloga in tok selivcev). - Regija ima glede na povprečje za Slovenijo manjšo zalogo emigrantov in večjo zalogo imigrantov (večjo ima le še Obalno-kraška regija, enako pa imata Osrednjeslovenska in Notranjsko-kraška regija). Za tokove selitev državljanov R Slovenije s tujino v 90. letih pa je značilen negativen saldo (na račun let 1991-1992). Izmerjeno na 1000 prebivalcev in opazujoč celotno obdobje je bil obseg teh selitev majhen (odselitve 1,1, priselitve 0,9, saldo -0,2). Odseljeni so bili v povprečju za 3,8 leta mlajši od priseljenih (26 let nasproti 29,5 leta), med obojimi pa je bilo več moških kot žensk. Izobraženost odseljenih je bila precej slabša od izobraženosti priseljenih (8,8 let šolanja nasproti 10,4; izračun se nanaša na tiste z znano izobrazbo, ki jih je bilo med odseljenimi 74% in med priseljenimi 72%); oboji so bili v povprečju manj izobraženi od obeh kategorij selivcev na ravni Slovenije.

Spodnjeposavska regija

Medregionalne selitve. - Celotno opazovano obdobje je bil letni obseg priselitev in odselitev približno izenačen (v povprečju se je z izjemo prvih let gibal med 250 in 300 oseb oziroma med 3,5 do 4,5 oseb na 1000 prebivalcev, pri čemer je bil prisoten trend upadanja. Skupen saldo je bil pozitiven in majhen (35 oseb oziroma 0,1 na 1000 prebivalcev). Priseljeni so izvirali v največji meri iz treh regij - Osrednjeslovenske (29%), Dolenjske (25) in Savinjske (25%). Odseljevanje iz regije je bilo geografsko nekoliko bolj razpršeno od priseljevanja, vendar so tudi tu bile omenjene tri regije najmočnejše zastopane (seveda z nekoliko manjšimi deleži).

Meddržavne selitve (zaloga in tok selivcev). - Regija ima glede na povprečje za Slovenijo največjo zalogo emigrantov v tujini in manjšo zalogo imigrantov. Za tokove selitev državljanov R Slovenije s tujino v 90. letih pa je bil značilen pozitiven saldo (negativen je bil le leta 1991), ki se je ob zmanjšanem obsegu odseljevanja in priseljevanja istočasno zmanjševal. Izmerjeno na 1000 prebivalcev in opazujoč celotno obdobje je bil obseg teh selitev večji kot v povprečju v Sloveniji (odselitve 1,4, priselitve 1,9, saldo 0,5). Odseljeni so bili v povprečju za 8 let mlajši od povratnikov (29 let nasproti 37 let), med njimi je bil večji delež moških kot žensk (med odseljenimi je bila zastopanost obeh spolov približno enaka), izobraženost pa je bila v povprečju slabša (11,5 let šolanja nasproti 10,7 let za priseljene; izračun se nanaša na tiste z znano izobrazbo, ki jih je bilo med odseljenimi 58% in med priseljenimi 62%). Glede na povprečno izobraženost opazovanih selivcev v Sloveniji so bili odseljeni iz regije bolj izobraženi, priseljeni pa približno enako.

Dolenjska regija

Medregionalne selitve. - Celotno opazovano obdobje je bil letni obseg priseljevanja nekoliko večji od obsega odseljevanja (povprečno število selivcev na 1000 pre-

bivalcev: 3,8 nasproti 3,3), pri čemer je bilo oboje celotno obdobje razmeroma stabilno. Skupen saldo je bil pozitiven; znašal je 450 oseb oziroma 0,5 na 1000 prebivalcev. Priseljeni so izvirali v največji meri iz dveh regij - Osrednjeslovenske (59%) in Spodnjeposavske (29%). Odseljevanje iz regije je bilo geografsko nekoliko bolj razpršeno od priseljevanja, vendar pa sta bili tudi v tem primeru omenjeni regiji najbolj zastopani (56% in 21%).

Meddržavne selitve (zaloga in tok selivcev). - Regija ima glede na povprečje za Slovenijo manjšo zalogo emigrantov kot tudi imigrantov. Za tokove selitev državljanov R Slovenije s tujino v 90. letih pa je bil značilen pozitiven saldo (negativen je bil le leta 1991), ki se je ob zmanjšanem obsegu odselitev in priselitev istočasno zmanjševal. Izmerjeno na 1000 prebivalcev in opazujoč celotno obdobje je bil obseg teh selitev manjši kot v povprečju v Sloveniji (odselitve 0,9, priselitve 1,2, saldo 0,3). Spolna struktura odseljenih in priseljenih je bila približno izenačena, starostna in izobrazbena pa ne. Odseljeni so bili v povprečju za 6 let mlajši od priseljenih (28 let nasproti 34 let) ter v povprečju slabše izobraženi (10,1 let šolanja nasproti 10,4; izračun se nanaša na tiste z znano izobrazbo, ki jih je bilo med odseljenimi 77% in med priseljenimi 73%). Oboji so bili v povprečju manj izobraženi od obeh kategorij selivcev na ravni Slovenije.

Osrednjeslovenska regija

Medregionalne selitve. - V začetku 90. let je bilo tako priseljevanje kot odseljevanje v/iz regije(o) večje kot ob koncu desetletja. Obenem je bilo priseljevanje v regijo do srede 90. let večje od odseljevanja, nato pa je prišlo do preobrata (povprečno število priselitev in odselitev na 1000 prebivalcev v celotnem obdobju pa znaša 3,2 in 3,1); skupen saldo je bil pozitiven, vendar majhen (330 oseb oziroma 0,1 na 1000 prebivalcev). Priseljevanje v to regijo je geografsko dosti bolj raznovrstno/razpršeno kot odseljevanje, v obeh primerih pa je najmočnejše zastopana Gorenjska regija (med vsemi priselitvami iz drugih regij - 23%, med vsemi odselitvami v druge regije - 30%). Njej sledita v obeh primerih Dolenjska in Savinjska regija, njima pa pri priselitvah Podravska, pri odselitvah pa Obalno-kraška regija.

Meddržavne selitve (zaloga in tok selivcev). - Regija ima glede na povprečje za Slovenijo manjšo zalogo emigrantov in precej večjo zalogo imigrantov. Za tokove selitev državljanov R Slovenije s tujino v 90. letih pa je bil značilen negativen saldo (na račun let 1991-1992). Izmerjeno na 1000 prebivalcev in opazujoč celotno obdobje je bil obseg teh selitev na ravni povprečja za Slovenijo (odselitve 1,5, priselitve 1,2, saldo -0,3). Odseljeni so bili v povprečju za 3,5 leta mlajši od priseljenih (29 let nasproti 32,5 let) ter slabše izobraženi, opazujoč tiste z znano izobrazbo (povprečni delež teh je znašal 62% za odseljene in 65% za priseljene); v povprečju so imeli 10 let šolanja nasproti 11 let pri priseljenih. Odseljeni so bili v povprečju manj izobraženi od vseh odseljenih v Sloveniji, priseljeni pa bolj. Tako med odseljenimi kot priseljenimi je bil večji delež moških (znašal je 53-54%).

Gorenjska regija

Medregionalne selitve. - Pretežni del opazovanega obdobja je bil letni obseg priselitev večji od obsega odselitev, pri čemer intenzivneje v drugi polovici 90. let. Opa-

zujoč celotno obdobje je povprečno število selivcev na 1000 prebivalcev znašalo 3,4 pri priselitvah in 3,1 pri odselitvah. Skupen saldo je bil pozitiven; znašal je 530 oseb oziroma 0,3 na 1000 prebivalcev. Struktura priselitev in odselitev je regionalno dosti manj raznolika kot velja za druge regije. V obeh primerih je bila v opazovanem obdobju izrazito najmočnejše zastopana Osrednjeslovenska regija (med priseljenimi jih je 72% izviralo iz te regije, med odseljenimi pa jih je 63% šlo v to regijo).

Meddržavne selitve (zaloga in tok selivcev). - Regija ima glede na povprečje za Slovenijo rahlo manjšo zalogo emigrantov in nekoliko večjo zalogo imigrantov. Za tokove selitev državljanov R Slovenije s tujino v 90. letih pa je bil značilen negativen skupen saldo (za celo obdobje, pozitiven je bil le v letih 1995-1996). Izmerjeno na 1000 prebivalcev in opazujoč celotno obdobje je bil povprečni letni obseg priselitev manjši, obseg odselitev pa večji kot v povprečju v Sloveniji (odselitve 1,2, priselitve 1,0, saldo -0,26). Tako med odseljenimi kot priseljenimi je bil nekoliko večji delež moških (znašal je 52%). Odseljeni so bili v povprečju za 3,6 leta mlajši od priseljenih (27 let nasproti 31 let), njihova izobraženost pa je bila, upošteva tiste z znano izobrazbo (teh je bilo med odseljenimi 80% in med priseljenimi 82%), slabša od izobraženosti priseljenih (9,7 let šolanja nasproti 10,7). Odseljeni so bili v povprečju manj izobraženi od vseh odseljenih v Sloveniji, priseljeni pa enako.

Notranjsko-kraška regija

Medregionalne selitve. - Celotno obdobje, z izjemo leta 1991, je bil letni obseg priselitev, ki je v drugi polovici desetletja naraščal, večji od obsega odselitev (povprečno število selivcev na 1000 prebivalcev je znašalo pri priselitvah 4,8 in pri odselitvah 3,6), pri čemer se je razlika med njima povečevala. Skupen saldo je bil pozitiven in izražen relativno (na 1000 prebivalcev) največji med vsemi regijami s pozitivnim saldov v teh selitvah; znašal je 470 oseb oziroma 1,2 osebi na 1000 prebivalcev. Tako odseljivanje kot priseljivanje poteka najintenzivneje z dvema regijama - Osrednjeslovensko (v obeh primerih 50% ali več vseh selitev) in Obalno-kraško regijo.

Meddržavne selitve (zaloga in tok selivcev). - Regija ima glede na povprečje za Slovenijo manjšo zalogo emigrantov in večjo zalogo imigrantov. Za tokove selitev državljanov R Slovenije s tujino v 90. letih pa je bil značilen negativen skupen saldo (na račun let 1991-1992). Izmerjeno na 1000 prebivalcev in opazujoč celotno obdobje je bil povprečni letni obseg teh selitev večji kot v povprečju v Sloveniji (odselitve 2,3, priselitve 1,8, saldo -0,5). V obeh skupinah selivcev (odseljeni, priseljeni) je bilo več moških kot žensk, glede starostne in izobrazbene strukture pa so se razlikovali med sabo. Odseljeni so bili v povprečju kar za 10 let mlajši od priseljenih (24 let nasproti 34 let), na drugi strani pa, upošteva tiste z znano izobrazbo (teh je bilo med odseljenimi 53% in med priseljenimi 64%), bolj izobraženi od priseljenih (11,5 let šolanja nasproti 10,7), kar je značilno le še za dve drugi regiji. Odseljeni so bili v povprečju bolj izobraženi od vseh odseljenih v Sloveniji, priseljeni pa enako.

Goriška regija

Medregionalne selitve. - Celotno obdobje, z izjemo leta 1997, je bil letni obseg odselitev večji od obsega priselitev (povprečno število selivcev na 1000 prebivalcev

je znašalo pri odselitvah 2,4 in pri priselitvah 1,9), vendar pa se je razlika zmanjševala. Skupen saldo je bil negativen (-530 oseb oziroma -0,6 na 1000 prebivalcev). Tako odselitve kot priselitve so vezane predvsem na tri regije: Osrednjeslovensko, Obalno-kraško in Gorenjsko.

Meddržavne selitve (zaloga in tok selivcev). - Regija ima glede na povprečje za Slovenijo manjšo zalogo emigrantov in večjo zalogo imigrantov. Za tokove selitev državljanov R Slovenije s tujino v 90. letih pa je bil značilen negativen skupen saldo (na račun let 1991 in 1998). Izmerjeno na 1000 prebivalcev in opazujoč celotno obdobje je bil povprečni letni obseg teh selitev manjši kot v povprečju v Sloveniji (odselitve 0,8, priselitve 0,8, saldo -0,04). Odseljeni so bili v povprečju kar za 12 let mlajši od priseljenih (26 let nasproti 38 let), kar je med vsemi regijami največja razlika, hkrati pa so bili, upoštevaje tiste z znano izobrazbo (teh je bilo med odseljenimi 82% in med priseljenimi 85%), manj izobraženi od priseljenih (10,2 leti šolanja nasproti 11,3). Tako odseljeni, zlasti pa priseljeni, so bili v povprečju bolj izobraženi od povprečja za Slovenijo. Med odseljenimi je bilo več moških (delež je znašal 54%), med priseljenimi pa sta bila oba spola zastopana približno enako.

Obalno-kraška regija

Medregionalne selitve. - V letih 1992-1993 je bilo odseljivanje iz regije v druge regije večje od obratnega toka, v preostalih opazovanih letih pa so bili tokovi obratni. Opazujoč celotno obdobje je povprečno letno število selivcev na 1000 prebivalcev znašalo pri priselitvah 3,7 in pri odselitvah 3,3. Skupen saldo je bil pozitiven (360 oseb oziroma 0,4 na 1000 prebivalcev). Tako med priselitvami kot odselitvami so najmočnejše zastopane tri regije: Osrednjeslovenska, Notranjsko-kraška in Goriška.

Meddržavne selitve (zaloga in tok selivcev). - Regija ima glede na povprečje za Slovenijo manjšo zalogo emigrantov, obenem pa bistveno večjo zalogo imigrantov (največjo med vsemi regijami). Za tokove selitev državljanov R Slovenije s tujino v 90. letih pa je bil značilen pozitiven skupni saldo (raho negativen je bil le leta 1992). Izmerjeno na 1000 prebivalcev in opazujoč celotno obdobje je bil povprečni letni obseg teh selitev večji kot v povprečju v Sloveniji (odselitve 1,2, priselitve 2,0, saldo 0,8). Tako med odseljenimi kot med priseljenimi je bilo več moških (delež je znašal 55%), glede starostne in izobrazbene strukture pa so bile med njimi razlike. Odseljeni so bili v povprečju za 1,5 leta mlajši od priseljenih (30,3 let nasproti 31,8) ter, upoštevaje tiste z znano izobrazbo (teh je bilo med odseljenimi 64% in med priseljenimi 72%), slabše izobraženi od priseljenih (9,5 leta šolanja nasproti 10,7). Odseljeni so bili manj, priseljeni pa bolj izobraženi od povprečja za Slovenijo.

Sklepne ugotovitve

Za Slovenijo smo proučili notranje in zunanje selitve po statističnih regijah, kot so veljale do leta 2000. Notranja selitvena mobilnost je v Sloveniji precej nižja kot v državah Evropske unije. V okviru teh tokov so relativno (na 1000 prebivalcev) po obsegu maj-

hne zlasti medregionalne selitve; v 90. letih je nanje odpadlo 20% notranjih selitev. Obseg potencialnega odseljevanja iz Slovenije v države Evropske unije po njeni priključitvi je gotovo povezan s siceršnje notranjo selitveno mobilnostjo prebivalcev, pri tem zlasti v obmejnih regijah. V obmejnih regijah z Avstrijo in Italijo, ki imajo razen Obalno-kraške regije nižji BDP na prebivalca od povprečja za državo, so bile v 90. letih v okviru notranjih selitev medobčinske selitve izražene na 1000 prebivalcev manjše, selitve med naselji znotraj občin pa večje od povprečja za Slovenijo. V medregionalnih selitvah so štiri izmed šestih obmejnih regij imele negativen prirast; med mejnimi regijami z Avstrijo je imela pozitiven saldo le Gorenjska regija, med dvema mejnima regijama z Italijo pa je imela pozitiven saldo Obalno-kraška regija.

Analiza *meddržavnih* selitvenih tokov in "zaloge" emigrantov in imigrantov je pokazala, da je imela Slovenija ob koncu 90. let na podlagi razpoložljivih podatkov v tujini "začasno" 33450 (1,6%) svojih državljanov. Na drugi strani pa predstavljajo tujci v Sloveniji, ki jih je vključno z begunci 42500 (konec leta 1999), 2% vseh prebivalcev; to je manj kot je značilno v povprečju za države Evropske unije. Med regijami imajo največjo zalogo emigrantov Pomurska, Spodnjeposavska, Savinjska in Podravska regija, največjo zalogo imigrantov oziroma tujcev pa Obalno-kraška, Osrednjeslovenska in Notranjsko-kraška regija. Obseg teh dveh kategorij prebivalcev oziroma državljanov je po regijah praviloma obratnosorazmeren. Analiza selitvenih tokov za 90. leta pa je pokazala, da je obseg *meddržavnih* selitev državljanov RS padal, v povprečju pa se je v večini regij gibal pod 2 osebi na 1000 prebivalcev. Polovica regij je imela v teh selitvah pozitiven, polovica pa negativen saldo. Prek teh selitev je v opazovanem obdobju največ prebivalcev "izgubila" Koroška, "pridobila" pa Obalno-kraška regija.

Dejavnikov obsega medregionalnih in *meddržavnih* selitev po regijah je gotovo precej, med njimi so ekonomski in drugi. Kot je razvidno iz tabele 9, se kaže povezanost relativne ravni brezposelnosti, gospodarske razvitosti in ravni plač z obsegom medregionalnih selitev, ne pa tudi z obsegom *meddržavnih* selitev državljanov RS. Razlike v plačah se kažejo za obseg medregionalnih selitev pomembnejše kot razlike v gospodarski razvitosti. Vse regije s podpovprečno ravniyo plač in BDP na prebivalca so imele v opazovanem obdobju negativen selitveni prirast v medregionalnih selitvah. Iz teh regij je bilo prisotno večje odseljevanje kot priseljevanje. Močna povezanost med ravniyo plač in medregionalnimi selitvami se kaže zlasti pri Koroški regiji z relativno najnižjo ravniyo plač ob koncu 90. let in največjim negativnim saldonom v omenjenih selitvah v 90. letih. Povezanost pa se na primer ne kaže pri Goriški regiji. Vsekakor pa so medregionalne razlike v plačah verjetno bolj povezane z dnevno delovno mobilnostjo (za katero bodo novejši celoviti podatki ob naslednjem popisu prebivalstva)³ kot z medregionalnimi selitvami.

³ Za konec leta 1999 obstaja ocena enega dela dnevnih delovnih selitev in sicer medobčinskih delovnih selitev (Dolenc, Verša, 2000); niso pa zajete delovne selitve znotraj občin.

Tabela 9: Obseg medregionalnih in meddržavnih selitev (selitve državljanov) in nekateri ekonomski kazalci v Sloveniji po statističnih regijah - devetdeseta leta

Regija	BDP na preb. (S) 1996	STOPNJA BEZPOSŁ. (%) LVI 1999	PLAČE (tekoče cene, letno povprečje) 1998						"ZALOGA" EMIGR. + IMIGR. (1999-31.12)		SELITVE 1991-1998 (neto prirast/padeč na 1000 preb.)		
			Znesek (SIT)		Indeksi (Slov.=100)		Emigranti (% državl., ki so začasnó v tujini)	Imigranti (% tujecev v preb.)	Medregionalne	Meddržavne*	SKUPAJ (9+10)		
			Bruto	Neto	Bruto	Neto							
			3	4	5	6	7	8	9	10	11		
Slovenija	9471	14,0	158069	99919	100	100	1,6	2,1	0,0	0,08	0,08	0,16	
Pomurska	7371	19,0	137402	89279	87	89	2,3	0,5	-0,11	0,27	0,16	0,16	
Podravska	7768	21,2	147308	94327	93	94	2,0	0,9	-0,10	0,62	0,52	0,52	
Koroška	8169	12,0	134990	88119	85	88	0,8	1,1	-0,97	-0,51	-1,48	-1,48	
Savinjska	8953	16,0	143792	92666	91	93	2,1	2,0	-0,20	0,24	0,04	0,04	
Zasavska	7999	18,1	147787	95404	93	95	1,1	2,9	-0,74	-0,24	-0,98	-0,98	
Spodnjeposavska	8582	15,5	139543	90435	88	91	2,4	1,9	0,06	0,50	0,56	0,56	
Dolenjska	9274	10,3	155102	98640	98	99	1,3	1,9	0,54	0,28	0,82	0,82	
Ostrodoljslovenska	12169	10,8	179712	110765	114	111	1,2	2,9	0,08	-0,28	-0,2	-0,2	
Gorenjska	8751	12,5	150642	96358	95	96	1,5	2,3	0,34	-0,26	0,08	0,08	
Notranjsko-kraška	8033	12,1	142979	92611	90	93	0,9	2,9	1,17	-0,46	0,71	0,71	
Goriška	9341	8,0	160315	101089	101	101	0,6	2,6	-0,57	-0,04	-0,61	-0,61	
Obalno-kraška	9887	10,4	165466	104010	105	104	1,1	3,6	0,44	0,75	1,19	1,19	

Viri: Pečar, 1999; Statistični letopis Slovenije 1999 in izračuni na podlagi Interne dokumentacije Statističnega urada Republike Slovenije.

* Selitve državljanov RS (v letih 1991 in 1992 tudi državljanov nekdanje SFRJ).

LITERATURA

- Bevc, Milena, Frančiška Logar (1992): Beg možganov in gospodarski razvoj Slovenije - 1. del, Analiza obsega in nekaterih značilnosti slovenskega zdomstva s poudarkom na tistih z visoko izobrazbo. Ljubljana: Inštitut za ekonomska raziskovanja.
- Bevc, Milena (vodja), Valentina Prevolik-Rupel, Barbara Verlič-Christensen: Migracije v Sloveniji v luči vključitve v EU. Raziskava v okviru projekta Strategija gospodarskega razvoja Slovenije - Slovenija v Evropski uniji, Ljubljana: Inštitut za ekonomska raziskovanja, 2000.
- Dolenc, Danilo (1998): Strateška vprašanja statističnega spremljanja selitev in regionalni vidik notranje migracijske (ne)povezanosti Slovenije. Statistični dnevi 1998 - Statistična podpora pogajanjem z Evropsko unijo in strukturni skladi, Zbornik. Radenci: Statistični urad Republike Slovenije - Statistično društvo Slovenije, str. 540-549.
- Dolenc, Danilo (2000): Metodološke in praktične težave pri uresničevanju najnovejših priporočil Združenih narodov za statistiko meddržavnih selitev v Sloveniji. Referat na delavnici - UN/ECE-Eurostat-ESCWA work session on migration statistics, Ženeva.
- Dolenc, Danilo, Dorotea Verša (2000): Delovne migracije v Sloveniji - 31.12.1999. Rezultati raziskovanj, Ljubljana: Statistični urad Republike Slovenije, št. 748.
- Meddržavne selitve državljanov Republike Slovenije v obdobju 1991-1998 po starosti, spolu in izobrazbi, ter občinah. Interna dokumentacija, Ljubljana: Statistični urad Republike Slovenije, 2000.
- Notranje selitve v Sloveniji po statističnih regijah. Interna dokumentacija, Ljubljana: Statistični urad Republike Slovenije, 2000.
- Pečar, Janja (1999): Regionalni vidiki razvoja Slovenije s poudarkom na finančnih rezultatih poslovanja gospodarskih družb v letu 1998. Delovni zvezek Urada za makroekonomske analize in razvoj, let. VIII, št. 8.
- Statistični letopis Republike Slovenije za leta 1992 do 1999, Ljubljana: Statistični urad Republike Slovenije, 1993-2000.
- Statistične informacije, Ljubljana: Statistični urad Republike Slovenije, št.107, 2000.

MIGRACIJSKA POLITIKA EVROPSKE SKUPNOSTI IN SLOVENIJA

Povzetek: Zahodna Evropa je v zadnjih desetih letih postala prvi cilj vse obsežnejših tokov mednarodnih selitev. V prispevku navajam bistvene značilnosti teh imigracij ter spreminjajočo se politiko EU. EU izvaja pri priseljevanju iz tretjih držav stopnjevano "politiko zapiranja", predvsem pa usmerja tokove migracij z ozirom na potrebe trgov delovne sile posameznih članic. Pomen integracijskih procesov tako prihaja v nasprotje z nekaterimi načeli EU, kot so bila napovedana v Amsterdamski pogodbi. Demografske in gospodarske značilnosti Slovenije in držav članic EU napovedujejo, da se priseljevanju mlajših in kvalificiranih ljudi ne bo možno odpraviti...

Ključni pojmi: migracije, EU, Slovenija, migracijska politika

Uvod

V prispevku se omejujemo na pregled najizrazitejših sprememb v oblikah ter obsegu migracijskih tokov v svetu in državah Zahodne Evrope, do katerih je prišlo v zadnjih petnajstih letih. Osrednja pozornost bo namenjena prostoru držav članic Evropske zveze (EU) in vplivu na Slovenijo. Podana bo kritika in pregled nekaterih oblik (delovne) migracije ter tez o vzrokih za nastale probleme na trgu delovne sile posameznih skupin držav EU. Migracijska politika EU je podana kot analiza smernic in njenih posledic v praksi - za celoto ter z navedbo izrazitejših razlik v izvedbeni politiki na nivoju posameznih držav članic EU. Na koncu ocenjujem možne posledice mednarodnih migracij ter njenih značilnosti v EU za Slovenijo v luči njenega vključevanja v EU.

Podatki, ki so na voljo (nacionalni/statistični in zbirni podatki analiz Eurostat, OECD, UN), nimajo povsem enotne metodologije zbiranja in definiranja pojavov migracij. Mobilnost se nanaša na proces in pogostost posameznih vrst selitev. Migracije so dogodki, selitve med različnimi vrstami okolja (mesta, podeželje) ali med nacionalnimi enotami. Lahko so zunanje ali notranje, glede na državne meje. Migracijski tokovi označujejo nekatere značilne in množične premike preseljevanja v geografskem pomenu ali vrstah držav - na primer med razvitimi državami in tistimi v razvoju. Statistični viri podatkov za celotno EU niso povsem primerljivi, predvsem zaradi različnih definicij mednarodnih migrantov (nekje se štejejo vsi priseljeni, drugje so kratkotrajni migranti, od prek 3 mesecev do enega leta iz-

* Dr. Barbara Verlič Christensen, docentka na Fakulteti za družbene vede.

ključeni). Tako enotne, empirično merljive definicije migranta v bistvu ni, upoštevata pa se dva principa: osebno izražanje namena stalne naselitve ter glede na ugotovljeno dejansko stanje trajanja bivanja (Migration Statistics, 1996:VII). Uporaba ter interpretacija podatkov se lahko razlikuje tako po obsegu kot po oceni pomena pojava - na primer, ali je pojav množičen ali obroben. V tekstu se omejujem na splošnejše ugotovitve o stanju in na analizo trendov, ki jih podatki le deloma ilustrirajo, ne pa tudi zmeraj že dokazujejo. Mnoge od navedenih splošnejših značilnosti migracij pa potrjujejo tudi druge ugotovitve raziskav (Labour Force Survey, 1990-1999, Biffi, 1996, Allen, 1999, Christensen, 1999), na katere se sklicujem.

Trendi in splošne značilnosti oblik mednarodnih migracij v Evropi ter svetu

V zadnjih petnajstih letih je prišlo v svetu do večjih sprememb v obsegu, strukturi in geografskih premikih mednarodnih selitev. Nekdanje tradicionalne imigracijske države (ZDA, Kanada, Avstralija) sicer beležijo rast priseljenih, vendar slednji prihajajo pogosteje iz azijskih držav ter Latinske Amerike, manj iz Evrope. Naravni demografski prirast v teh deželah še vedno prevladuje nad čistim imigracijskim prilivom; vendar pa se stopnje natalitete med skupinami razlikujejo. Po napovedih za več desetletij utegnejo sedanji trendi mednarodnih migracij prevesiti sestavo prebivalstva držav v prid novih in masovnih kontingentov kulturno in etnično zelo raznolikih skupin priseljenih. V državah Zahodne Evrope je problem priseljevanja delovne sile pereč že zdaj, saj se stopnje naravnega prirasta zmanjšujejo, podaljšuje pa se življenjska doba. Oboje vpliva na staranje prebivalstva ali nakazuje problem "starajoče se" demografske strukture v Zahodni Evropi in večini držav članic EU, z izjemo Irske. Ta problem ilustrira v tabeli 1 prikazan indeks "mladosti", ki je najnižji v državah Južne Evrope in nato sledi Zahodna Evropa (OECD, 1999:36). Poleg nekaterih nordijskih držav (predvsem Švedska z indikatorjem 2), imajo najnižje stopnje naravnega prirasta države Mediterana (Italija -2, Španija -1) ter nekatere Vzhodno Evropske države, Madžarska, Češka, tudi Slovenija (2.5). Delež aktivnega in zaposljivega prebivalstva se v starajočih se družbah zmanjšuje, pomanjkanja določenih vrst kadrov so očitna marsikje že zdaj. Priseljenci pa v države EU v zadnjih petnajstih letih prihajajo v večjem številu in zadržujejo tudi višje stopnje natalitete, predvsem tisti, ki se ne integrirajo. Etnična raznolikost prebivalcev, segregacija ter multikulturalizem je opazen pojav in nemalokrat tudi problem predvsem v urbanih centrih številnih evropskih mest (Andersson, 1998).

Tabela 1. Izbran prikaz "mladostniškega" indikatorja po regijah in državah za l.1999

Afrika	40	Francija	3
Azija	26	Velika Britanija	3
Amerika	21 (Severna 8)	Švedska	-2
Evropa (9.1999)	3 (Zahodna 2)	Slovenija	2.5
Svet	24		

Vir: OECD, 1999: 36. Indikator "Mladosti" predstavlja razliko med deležem prebivalcev pod starostjo 15 let ter deležem nad starostjo 64 let. Za Slovenijo je izračun dodan.

Čeprav se je obseg priseljenih v zadnjih petnajstih letih glede na predhodna obdobja povečal v vseh migracijskih tokovih (ZDA, Kanada, Avstralija), pa so prvo mesto z najvišjimi relativnimi prirasti priseljenih glede na prebivalce prevzele države Zahodne Evrope (OECD, 1999). Med temi državami beležijo najvišje število priseljenih, posebno še v 90-ih letih, Nemčija, Švica, Luxemburg, sledijo Velika Britanija, Francija, Belgija ter nordijska skupina držav. Še do 60-ih in 70-ih let izseljenske države evropskega Juga (Italija, Portugalska, Španija, Grčija), so danes postale same cilj mnogim priseljencem iz držav Magreba ter ostale Afrike: tako se je imigracijski tok z "Juga" pomaknil navzdol (zajel celotno Afriko), "Sever" pa navzgor (se premakne od Nemčije na Skandinavijo). Evidenca (Eurostat, 1996, OECD, 1999) mednarodnih migracij tudi potrjuje pričakovanja o močnih prilivih priseljenih v države Zahodne Evrope iz Srednje in Vzhodne Evrope, večinoma iz nekdanjih socialističnih držav (OECD, 1999:61).

Izrazito se je povečal migracijski tok iz Srednje in Vzhodne Azije, usmerjen prav tako v razvite države Zahodne Evrope. King in soavtorji zato ugotavljajo, da so s temi geografskimi premiki ter svojim obsegom, mednarodne migracije že v začetku devetdesetih let postale resnično masovne in globalne (King, 1993). Stalnica je ostala le splošna smer migracijskih tokov, ki poteka od nerazvitih držav Vzhoda in Juga v razvitejše države sveta, z najmočnejšim tokom priselitev v države Zahodne Evrope- torej predvsem države članice EU. Omenjeni mednarodni migracijski tokovi so močno povečali etnično in nacionalno raznolikost migrantov in spremenili demografsko strukturo v posameznem nacionalnem okolju razvitih držav, kar je posebno izrazito v nekdanj relativno kulturno homogenih nacionalnih državah nordijske skupine, vendar to velja tudi za države EU na splošno. Ta značilnost je v zadnjih letih in posebno na prelomu tisočletja reaktivirala vprašanja etnične integracije priseljenih in problemov multikulturne družbe. Iz različnih virov se nakazuje značilnost, da je izobrazba priseljenih v razvite države v povprečju nekoliko nižja kot v desetletjih po II. svetovni vojni in starost nekoliko višja (UN, 1999, OECD, 1999). Med novejšimi tokovi migrantov je večji delež beguncev, azilantov ter priseljenih na račun uveljavljanja pravic družinskega združevanja. Uveljavljanje načela prostega pretoka ljudi ni več zoženo le na zadovoljevanje potreb

trgov delovne sile nacionalnih okolij in to odpira vrsto novih problemov, na primer visoke stopnje brezposelnosti priseljenih v 90-ih letih skoraj v vseh imigracijskih državah (OECD, 1999, UN, 1999, LFS, 1999).

Povečuje se obseg nelegalnih migracij, ki po nekaterih izkušnjah (Francija ter ZDA v začetku 90-ih let) za več kot enkrat presegajo obseg registriranih priseljenec. Med državami članicami EU je nelegalno priseljevanje močno prisotno v Italiji, Franciji, Portugalski ter Španiji, torej državah Mediterana (OECD, 1999). V teh migracijskih tokovih prevladujejo priseljenci iz Magreba, drugih predelov Afrike, Azije, Albanije ter iz nekdanjih republik Jugoslavije. Med nelegalnimi priseljenci je v primerjavi z legalnimi izrazitejši delež slabo izobraženih, mlajših moških, ki pogosto koristijo etnične povezave in etnične resurse za selitev in preživetje v novem okolju. Med temi migracijskimi tokovi prevladujejo oblike "ruralnega", kolektivno organiziranega (družina, lokalno okolje) preseljevanja že v državah odselitve in v okolju priselitve (etnične enklave). Države članice Evropske zveze so bilatarne sporazume o kontingentih gostujočih delavcev iz 60-ih let (model kolobarjenja delovne sile) zamenjale z različnimi politikami selektivnega zaposlovanja za določen čas (enoletne pogodbe z dvakratnim možnim podaljšanjem). To še posebno izstopa pri zaposlovanju izobraženih priseljencev, strokovnjakov v storitvenih dejavnosti, mednarodnih podjetjih ter v urbanih okoljih. Čeprav so definicije migracij v statističnih virih in njihova delitev na kratkoročne in dolgoročne preveč raznolike za dosledno primerjavo, je očiten rastoči trend "kratkoročnih" delovnih migracij v EU in drugod, ki imajo v socialnem pomenu značaj ekonomske akomodacije ali delovne prilagoditve in ne socialne integracije. To pomeni, da se osebe preseljujejo glede na možnosti dela v globalnem okolju in ne glede na ostale značilnosti (kulture nacionalnega) okolja, v katero se morda niti ne bi želeli vključiti. Dober primer so strokovnjaki, zaposleni v Saudski Arabiji, ali pa številni ameriški podjetniki po svetu. Prav značilnost kratkoročnega zaposlovanja, ki sili posameznika, da si pogosto išče novih možnosti za delo, in obenem povečanega obsega priseljenih tudi povečuje fleksibilnost na trgu delovne sile ter stopnjo mobilnosti migrantov na splošno. Takšna praksa zaposlovanja tujcev je v določenem nasprotju z nacionalnimi politikami držav članic in skupno migracijsko politiko EU ter zahtevami po socialni integraciji priseljenih (Christensen, 1999).

Zunanje in notranje migracije v državah evropske zveze

Eurostat ocenjuje skupni obseg imigracije na 4.7 % vsega prebivalstva 15 držav članic EU (EUR 15) za leto 1994, od tega notranje na 1.5 % ter iz tretjih držav na 3.2 % prebivalstva (Eurostat Migration Statistics, 1996: 2,42). Notranje migracije so omejene na državljane članic EU, zunanje se nanašajo na državljane iz tretjih držav, torej držav nečlanic EU. V obdobju od leta 1980 do sredine 1995 je obseg notranjih migracij stagniral in se šele v poznih devetdesetih letih rahlo povečuje. Pri tem so zunanje priselitve med leti 1980 ter 1994, torej iz tretjih držav, po številu presegale obseg notranjih migracij vsaj za tretjino. Trend v obeh primerih, zunanjih in notranjih migracij, kaže na rast po letu 1988. Število priseljenih iz tretjih držav v EUR 15

se je ob koncu leta 1994 sukalo okoli 11.679.000 ljudi (vseh ne-državljanov pa je 17 milijonov). Čisti migracijski prirast je začel močneje presegati naravni prirast prebivalstva EUR 15 v letu 1989 in vse odtlej se ta razkorak ohranja, približno v razmerju 1:2. Vse od leta 1986 tudi raste število tujcev, ki si pridobijo državljanstvo, vendar je obseg različen v posameznih državah članicah EUR 15. Na Finskem in v Belgiji je trend obrnjen, v letu 1985-1994 je delež padel od 6,8 % na 1,2 % (7,1 % - 2,8 %), na Nizozemskem se je v enakem obdobju povečal od 2,9 % na 5,4 %. V prvih 90-ih letih so novo državljanstvo najpogosteje pridobili nekdanji turški državljani.

V zadnjih devetdesetih letih se je povečeval obseg notranjih in zunanjih migracij v državah EU (OECD, 1999). Notranje migracije se povečujejo zaradi izmenjav in pridobivanja izkušenj strokovnjakov in izmenjave študentov, povečanja števila mednacionalnih in internacionalnih organizacij, ki ustanavljajo svoje sedeže v več državah članic EU. Zmanjšuje se število priseljenih, ki že pred prihodom v drugo državo najdejo zaposlitev v novem okolju. Obenem se povečuje število priseljenih iz tretjih držav, ki zgolj upajo, da bodo našli tudi zaposlitev. Zunanje migracije se tako hitreje povečujejo na račun pravic družinskega združevanja, prosilcev za azil, beguncev ter ilegalnih priseljencev. Slednje skupine priseljenih so namreč v poznih devetdesetih letih že pridobile status stalnih prebivalcev - rezidentov in s tem tudi ostale socialne pravice. Tako se povečujejo številke priseljenih, ne glede na skromnejše potrebe trga delovne sile EU. Obenem pa se povečuje tudi etnična raznolikost, starost in izobrazba imigrantov v celotni EU in raznoliko po posameznih državah.

V vseh državah EU daleč najvišji delež med vsemi priseljenimi zavzemajo "drugi" priseljenci iz širšega območja Evrope ali izven njega (Somalci, Tajci, Filipinci, Kitajci, Iranci, Pakistanci itd.). Številčno gledano pa med celotno skupino priseljenih iz tretjih držav v EU prevladuje etnična skupina iz Turčije (z močno Kurdsko podskupino). Sledijo prebivalci iz nekdanjih jugoslovanskih republik (najštevilnejši so Srbi), Maročani, Alžirci, Poljaki, Američani in Tunizijci. Turški priseljenci imajo najvišje stopnje brezposelnosti v EU glede na ostale etnične skupine in z ozirom na domačine: navkljub temu, da je bil l. 1996 med EU in Turčijo sklenjen sporazum o prioritetnem zaposlovanju turških imigrantov pred ostalimi priseljenimi izven držav EU (OECD, 1999: 214). Po podatkih Eurostata je bilo v l. 1994 največ prosilcev za azil v Nemčiji, nato na Nizozemskem ter Veliki Britaniji. Prav tako je Nemčija v istem letu sprejela največ beguncev, sledijo pa Francija ter Nizozemska. V obdobju zadnjih petnajstih let pa so veliko število beguncev ter azilantov sprejele skandinavske države, predvsem Švedska v obdobju Palmeja (Migration Statistics, 1996: 74).

Trendi priseljevanja tujcev v države EU v obdobju med leti 1980 in 1997

Analiza trendov je narejena z izborom podatkov iz študije OECD (1999: 8-35), medtem ko je etnična struktura priseljenih v začetku leta 1994 prikazana v Prilogi 1 (Eurostat: Migration Statistics, 1996: 29-34). V obdobju 1980 - 1997 je med državami EU najvišje število priseljenih zabeleženo v Nemčiji in to število v obdobju zgodnjih

90-ih let doseže skupno skoraj 1,250.000 tisoč ljudi. Samo v letu 1997 je zabeleženo 600.000 priseljenih. Velik del te imigracije gre na račun povratka-repatriacije ljudi z nemškim poreklom iz Vzhodno evropskih držav. V drugi skupini držav glede na obseg imigracij je Velika Britanija, kjer je občuten prirast priseljenih po letu 1995 - doseže skoraj skupno 200.000 priseljenih med leti 1995-1997 (glej tudi tabelo 2 na strani 8). V tretjo skupino se uvrščajo Švedska, Belgija ter Danska. Četrta, najnižja skupina držav EU po obsegu priseljenih, uvršča Norveško, Luksemburg ter Finsko.

V večini držav EU je to pomenilo, da se je na vsakih 1000 domačih prebivalcev samo v letu 1997 priselilo 5 tujcev, v Nemčiji 7,5, na Švedskem, Franciji ter Finski pa 3 ali manj. 50 % vseh priseljenih v Veliko Britanijo v letu 1997 je bilo delavcev in to je država, ki uspešneje od ostalih, izvaja kontrolo priseljenih glede na potrebe trga delovne sile. Visoko kvalificiranim nudi stalno bivanje, ostalim pa le začasne oblike bivanja in omejene možnosti dela. Francija beleži le 21% delavcev med priseljenimi v istem letu in Švedska komaj okoli 2 %. V letu 1996 je Danska sprejela večje število Somalcev, večje število azilantov prihaja koncem devetdesetih let na Norveško, na Nizozemsko in Nemčijo ter tudi Veliko Britanijo. Analiza demografskih gibanj za vse države EU 15 v obdobju 1960-1996 let pokaže, da od leta 1965 naravni prirast prebivalcev pada in po letu 1990 ta rast/padanje preseže obseg čistega migracijskega prirasta. Demografsko rast držav EU 15 v devetdesetih letih lahko pripišemo predvsem priseljencem, vendar to v manjši meri velja za države Južnega Mediterana (vprašanje pa je tudi, kako bodo v teh državah ravnali z velikim obsegom nelegalnih priseljencev).

Migracijska politika evropske zveze

Analizirana bodo splošna načela migracijske politike držav članic EU in to z ozirom na pričakovane posledice za priseljevanje izven območja EU. Uvaja in sprejema se načelo svobodnega pretoka ljudi (predvsem v smislu delovne sile), poleg blaga, kapitala ter storitev. Načelo je v bistvu globalno in v skladu s tradicijo mnogih držav članic EU, vendar so omejitve mobilnosti manjše znotraj skupnega teritorija članic EU kot za priseljene iz tretjih držav. V večini držav članic EU delovno in bivalno dovoljenje ni potrebno za državljane EU, ker jim pripada po skupnem sporazumu od leta 1992. Maastrichtska pogodba, dopolnjena kasneje z Amsterdamsko (1999), navaja vrsto socialnih pravic (volilna pravica, zdravstvo, pravica do izobraževanja, do zaposlovanja itd.) in pravic iz dela (delovna doba, pokojnine, obdavčenje dohodkov), ki naj jih države članice spoštujejo za vse priseljene iz drugih držav članic ter jim tako omogočijo enakopravnost z državljani in socialno integracijo.

Pri zaposlovanju veljajo pravila prednostne hierarhije: prednost imajo državljani, slede jim državljani drugih članic EU - čeprav je to bolj razvidno iz izvedbene zakonodaje posameznih držav, kot pa izraženo v skupnih načelih. Pravice priseljenih iz tretjih držav (torej priseljenih iz držav, ki niso članice EU in imajo stalno bivališče v eni od držav članic, vendar so brez državljanstva države članice EU) se "naj v čim večji meri približujejo" pravicam državljanov, kot navaja zadnji spora-

zum iz Tampereja leta 1999. Te razlike so lahko bistvene, saj so odvisne od izvedbene zakonodaje in politike vsake nacionalne države posebej (OECD, 199: 316-317). EU pogodbe v Maastrichtu, Amsterdamu in konvencija iz Tampereja so sklepi (dobrih namenov) za bodoč proces konvergence raznolikih nacionalnih politik na področju notranjih in mednarodnih migracij v EU, kontrole nelegalnega priseljevanja ter postopnega procesa socialne integracije stalnih prebivalcev-tujcev.

Najvišjo svobodo mobilnosti državljanov in delovne sile je doseglo 5 članic Skandinavske skupnosti po medsebojnem sporazumu izpred treh desetletij: enakopravno kandidirajo na razpisih za delovna mesta brez dodatnih pogojev (nostrifikacije izobrazbe, znanja jezika), lahko izbirajo kraj bivanja ali se vpisujejo v izobraževalne ustanove; zanje veljajo enake socialne in politične pravice, kot za državljane države, kamor se priselijo. V praksi se vendarle pojavljajo težave - na primer zaradi omejenih zmogljivosti izobraževalnih ustanov. Dejanska mobilnost ljudi ni posebno visoka, predvsem zaradi kulturnih razlik, razen v gospodarstvu ter pri pretoku blaga in storitev. Ohranjajo se razlike v nacionalni politiki obdavčevanja, prometu z nepremičninami in različne so prioritete v socialni politiki, organizaciji javnega sektorja ter imigracijski politiki oseb iz tretjih držav. Švedi so v Palmejevem obdobju sprejeli daleč najvišje število "političnih imigrantov", iz ideoloških ter humanitarnih razlogov. Priseljeni državljani iz tretjih držav nimajo enakih možnosti za mobilnost, omejeni so na državo, ki jih je sprejela. Danska je na primer tudi izvzeta iz skupne imigracijske politike EU (dosežen odlog) in uveljavlja mnogo bolj selektiven izbor priseljevanja: za zaposlitev vsakega tujca je potrebno dokazovati na Imigracijskem uradu, da ni bilo možno zaposliti domačina (glej več v Christensen, 1999).

Države članice EU želijo predvsem omogočiti prost pretok delovne sile med nacionalnimi okolji, zato za notranje migracije veljajo mnogo milejši pogoji kot za zunanje. Dovolj je najava (osebna izjava, brez najemne ali lastniške pogodbe o stanovanju) stalnega bivališča, partnerska zveza, poroka, dokazila o možnosti preživljanja (nezaposleni, upokojeanci) ali dokazilo o začasni zaposlitvi ne glede na strokovno izobrazbo in z minimalnimi urami tedensko, ustanavljanje podjetja ali vpis v izobraževalno ustanovo. Bivanje brez prijave bivališča (register prebivalcev) je dovoljeno za 6 mesecev, za državljane tretjih držav brez vize je bivanje omejeno na tri mesece.

Zaradi razlik med nacionalnimi okolji na področju izvedbene zakonodaje skupnih sporazumov EU, je še vedno največ problemov v zvezi z nostrifikacijo izobrazbe, saj so izobraževalni sistemi držav članic EU raznoliki. Dogovori o tem problemu so še v začetni fazi in ni zaslediti trdnejših sklepov v sprejetih pogodbah na ravni EU ali bruseljski politiki. Splošni princip je, da se seštejejo leta izobrazbe, ne glede na raznoliko vsebino programov, ali pa se upošteva zaključna diploma. V zasebnem sektorju delodajalci v praksi nostrifikacije diplom niti ne zahtevajo za državljane držav EU. V javnem sektorju je nostrifikacija diplom za zaposlene za daljši čas vendarle potrebna v večini držav (Francija, Švedska, Danska). Javni sektor, še posebno vojska, notranje ali zunanje ministrstvo, je restriktiven pri zaposlovanju ne-državljanov.

Za zunanje migracije, torej priseljene iz tretjih držav, veljajo, še posebno glede na koncept schengenskih meja, mnogo strožji pogoji. Priselitev in pridobitev pravice stalnega bivanja je možna na osnovi zaposlitve znotraj strokovnega področja prosilca in jo odobri delodajalcu Imigracijski urad v skladu z interesi nacionalne politike zaposlovanja. V drugi polovici devetdesetih let, pa tudi že vse od leta 1974, ko je bila imigracijska politika gostujočih delavcev v večini držav članic zaustavljena, se je delovna sila iz tretjih držav zožila na visoko kvalificirane kadre in kratkotrajne zaposlitvene pogodbe, upoštevajoč tudi vse omejitve pri priznanju izobrazbe itd.. V prikazu stanja iz leta 1994 je bilo vseh priseljenih (registriranih) iz tretjih držav znotraj EU 15 samo za 3.2 % v celoti prebivalstva EU, čeprav je verjetno ta delež močno podcenjen glede na ostala mednarodna migracijska gibanja ter tokove nelegalnih imigrantov (OECD, 1999: 42).

Drugi princip priselitve v države EU iz tretjih držav je možen na osnovi uveljavljanja pravic iz družinskega združevanja. Vse od začetka devetdesetih let se je v različnih državah EU spremenila definicija "ožjih družinskih članov", ki je prav tako kulturno pogojena, predvsem v smislu evropocentrične evropske kulture: pravica do stalnega bivanja je omejena na partnerja, v kolikor državljan ali stalni prebivalec lahko dokaže sposobnost preživljanja in podpiše posebno izjavo na Imigracijskem uradu (v primeru, da tuji partner nima lastnih virov dohodka). Pravica se omeji na otroke tujega partnerja, v kolikor so mlajši od 16 ali 18 let in na starše, če so starejši od 70-75 let in nimajo nobenega od svojcev ali dohodka za oskrbo na starost - in šele potem, ko je tuji državljan že bival v državi EU več kot 5 let. Razlike med državami EU glede pravic družinskega združevanja se sicer razlikujejo, navedeni primeri v Skandinaviji so med najbolj omejujočimi. Izjeme so sicer možne, na osnovi individualnih postopkov in v skladu z izhodišči politik posameznih držav. Zdi se, da prav tveganje socialnih stroškov za državo priselitve ob rastoči brezposelnosti tujcev pospešuje kontrolo imigracij v primerjavi s potrebami trga delovne sile, ki zahteva liberalizacijo mobilnosti ljudi.

Tretja možnost priseljevanja iz tretjih držav je pravica do azila, pravica beguncev do začasnega zatočišča, ali iz humanitarnih razlogov. Tudi te priselitve v države EU se zaradi lokalnih konfliktov v svetu močno povečujejo vse od leta 1988. Države članice se o vsakem primeru posebej dogovarjajo, se pravi o delitvi-sprejemanju kontingentov beguncev po posameznih državah. Dogovori potekajo tudi za vračanje beguncev, dodeljevanje stalnega bivališča in socialnih pravic pa je prepuščeno posameznim državam. Pravice do azila se močno omejujejo za spremljajoče člane, kar naj bi omejilo priseljevanje družin. Postopke za pridobivanje azila pa so skrajšali. Nordijske države beguncem nudijo "integracijsko politiko" že takoj po prihodu v nastanitvenih centrih.

Tabela 2. Spremembe pri dodeljevanju pravice do azila v devetdesetih letih

Avstrija	de facto se ne priznava več pravica do azila beguncem iz Bosne
Francija	azil se ne dodeljuje spremljajočim osebam
Italija	azil se ne dodeljuje spremljajočim osebam
Španija	azil se ne dodeljuje spremljajočim osebam
Velika Britanija	azil se ne dodeljuje spremljajočim osebam iz nekaterih držav

Vir: OECD, 1999: 318

Za vse tri oblike priseljevanja iz tretjih držav v EU veljajo časovne omejitve od 3-5 let pri uveljavljanju pravic stalnega bivanja. Praviloma se dodeljujejo različne oblike "stalnega bivanja" z omejeno, enoletno veljavo. Vsako leto priseljeni iz tretjih držav pravico stalnega bivanja znova uveljavljajo, ob kontroli izpolnjevanja pogojev - na primer zaposlitve ali obstoja zakona, nekaznovanosti, sposobnosti preživljanja itd. Splošni trend kaže, da je teh pogojev vedno več, tudi vse pogostejša je kontrola partnerskih zvez. To še posebno velja v primerih večjih starostnih, izobrazbenih ali rasnih razlik med partnerjema (več o tem v Christensen, 1999). Pravice iz naslova stalnega bivanja in do dela se v bistvu načeloma priznavajo vsem tujcem, vendar se predvsem v zadnjem desetletju pogojujejo in časovno odmikajo, različno v vsaki državi. Uveljavljeno je načelo "prehodnega obdobja", v katerem je vsak priseljenec iz tretjih držav podvržen procesu kontrole in preverjanju. V analizi (Christensen, 1999) je zato proces imenovan "purgatorij". V tem prehodnem obdobju se tudi izvaja vrsta programov za socialno integracijo priseljenih, ki pa se premočno razlikujejo med državami, da bi jih primerjali. V nordijskih državah traja prehodno obdobje za begunce in azilante 18 mesecev, sicer pa je v l.1998 program integracije na Danskem prenesen na lokalne skupnosti. Vsebuje učenje jezika ali izobraževanje, civilno delovanje ter kulturno asimilacijo. Namen je priseljenecem omogočiti čimprejšnje kulturno prilagoditev.

Pravice iz naslova stalnega bivanja in tiste, ki izhajajo iz državljanstva, se odlikajo (socialne in politične pravice), medtem ko se tudi pogoji pridobitve državljanstva po naturalizaciji zaostrejujejo v vrsti držav in na različne načine (Allen, 1999, Christensen, 1999, OECD, 1999). Francija tako od l.1994 ne dodeljuje več avtomatično državljanstva vsem, ki so rojeni na teritoriju države, ampak šele ob polnletnosti otroka in nekaterih dokazilih "uspešne integracije" (znanje jezika, izobrazba, nekaznovanost) ter osebne prošnje. Večina držav članic EU dodeljuje državljanstvo na osnovi zakonov iz osemdesetih let ter revidiranih v devetdesetih letih z vrsto predpogojev ter upošteva oba principa - Jus Sanguinis ter Jus Soli. Drugi tujci državljanstvo v državah EU lahko pridobe po principu naturalizacije in nacionalni zakonodaji, ki se zelo razlikujejo med državami EU. Za državljanstvo v državah EU lahko priseljeni zaprosijo po preteku stalnega bivanja v državi od 5 do 10 let, postopek lahko traja dolgo in ga odobri posebna institucija, na Danskem na primer parlament. Poroka z državljanom za tujca skoraj nikoli ne pomeni več avtomatične pridobitve državljanstva, ampak se pogojuje časovno in z drugimi zahtevami. Večina držav tudi ne priznava pravice do dvojnega državljanstva, z izjemo določil

mednarodne zakonodaje. V Nemčiji, kjer je največ priseljenih iz tretjih držav, tudi druga in celo tretja generacija rojenih v državi nima državljanstva, takoj pa ga dodelijo priseljenim z "nemškim poreklom", ki jih potem tudi ne vodijo več v evidenci tujcev. Italija tujemu zakonskemu partnerju ne dodeli več državljanstva ob poroki (že od 80-ih let ne, v Španiji gre hitreje), pač pa šteje za svoje državljane otroke, rojene očetom Italijanom. Skandinavske države priznavajo nacionalno poreklo po ženski liniji, torej po materi, večina mediteranskih držav po očetu. Enotne politike na tem področju EU zaenkrat še nima in tudi nacionalne razlike ter politike (etničnih) imigracij posameznih držav se močno spreminjajo - v smeri večjega zoževanja pravic za priseljene iz tretjih držav že vse od kasnih osemdesetih let in še posebno po letu 1990 (Migration Statistics, 1996: 136-38).

Prikaz omejitev tujcem po državah pri nacionalni volilni pravici, pravici do zaposlovanja, uveljavljanju socialnih pravic, pridobitvi državljanstva

Konvencija držav članic EU 15 iz Tampereja (1999) pravzaprav že pomeni politični "zasuk v desno", glede na predhodna izhodišča: v začetku devetdesetih let sprejeta načela takoimenovane integracijske politike do priseljenih iz tretjih držav so začrtala migracijsko politiko v smeri popolne družbene integracije, z vsemi socialnimi, političnimi in naturalizacijskimi pravicami. V večini držav EU tujci s stalim bivališčem brez državljanstva nimajo volilne pravice, razen na lokalnem nivoju (kot na primer v Skandinaviji). V konvenciji iz Tampereja je zapisano, da naj bodo te pravice priseljenih v EU iz tretjih držav "čim bliže državljanom" članic EU: to potrjuje teze iz zgodnjih devetdesetih let o formiranju "evropske trdnjave", ne le z ukrepi kontrole meja v Schengenski konvenciji, ampak tudi obrambe evropske kulture ter nacionalne identitete..

Tabela 3: Prikaz nekaterih sprememb v dodeljevanju državljanstva po državah EU v zadnjem obdobju devetdesetih let

Belgija	pomembno število tujcev je bilo naturaliziranih z ak- tom zakona v 1984 ter 1991
Finska	naturalizacija tujcev s finskim poreklom
Francija	od 1994 se pogojuje dodeljevanje državljanstva tuj- cem, rojenim v državi in samo na prošnjo polnoletne osebe
Nemčija	naturalizacija tujcev z nemškim poreklom
Luksemburg	državljanstvo se ne dodeli avtomatično otrokom že na turaliziranih tujcev
Španija	državljanstvo se ne podeli osebam, ki svoje poreklo (špansko) prikrivajo

Vir: OECD, 1999: 322

Migracije in vključevanje Slovenije v Evropsko zvezo

Slovenija bo s članstvom v EU sprejela obveznosti skupnosti, ki sporazumno rešujejo in priznavajo državljanom izven držav skupnosti pravice do azila, zatočišča (begunci), pravice iz humanitarnih razlogov ter pravice vsem državljanom in tujcem s stalnim bivališčem do družinskega združevanja. S članstvom bo Slovenija sprejela načela svobodnega gibanja ljudi iz držav članic EU, ki ne bodo potrebovali delovnih dovoljenj ali dovoljenj za stalno bivanje. Prav tako se spoštujejo načela človekovih pravic, kot je na primer svobodna izbira partnerja ter svoboda gibanja znotraj teritorija držav ali EU. Med vsemi drugimi pravicami prebivalcev EU, pravice o svobodi gibanja vendarle podlegajo največjim (nacionalnim) omejitvam, ki izhajajo iz zgodovinskih posebnosti, in migracijski politiki vsake države.

Še v večji meri se pravice "svobode gibanja" oseb v EU prilagajajo spreminjajoči se politiki v okviru nacionalnega gospodarstva - torej politiki zaposlovanja glede na potrebe javnega ali zasebnega sektorja v razmerju do zaščite lastnega aktivnega prebivalstva. Glede na sprejeta pravila EU o "odprti družbi" to sicer ni več možno z direktnimi zakonskimi omejitvami, pač pa s pogojevanjem pridobivanja stalnega bivanja ter dovoljenja za delo tujcem iz tretjih držav, po pravilih nacionalne izvedbene zakonodaje. Češka in Madžarska, ki sta že podpisali določene konvencije v okviru pridruženih članic EU, beležita v zadnjih letih migracijski priliv, čeprav je tudi izseljevanje močno prisotno (OECD, 1999:124.151). Katere države "izgubljajo izobražene" in katere "pridobivajo" delovno marginalne skupine, še ni moč potrditi z zanesljivimi podatki. Predpostavljamo pa lahko, da pridobivajo države (kot so na primer ZDA ter Velika Britanija), ki nudijo zaposlenim boljše strokovne in življenske možnosti ter višje plačilo (OECD, 1999).

Vsaj dva razloga lahko navedemo v prid politike potencialnega in selektivnega odpiranja Slovenije za imigracije: staranje prebivalcev in posledično zmanjševanje aktivnega dela prebivalcev ter nefleksibilnost trga delovne sile.

Demografski statistični viri kažejo, da v Sloveniji rodnost upada že več desetletij, vendar z določenimi krajšimi "boljšimi" obdobji, predvsem v devetdesetih letih. V zadnjem desetletju se je najprej povečala stopnja emigracij, nato pa je ob koncu devetdesetih let naravni prirast prebivalstva padel pod pozitivno ničlo (Statistični letopis 1998, Rezultati statističnih raziskovanj: Prebivalstvo, 730, 24). Demografski kazalci in projekcije uvrščajo Slovenijo med tiste države Zahodne Evrope, za katere je značilen intenzivni prirastek starejših starostnih skupin, torej naraščanje deleža starejših prebivalcev ob istočasnem zmanjševanju skupin pod 15 leti starosti. Indeks "mladosti" za Slovenijo smo izračunali na 2,5, kar nas uvršča že blizu povprečne vrednosti 2 za Zahodno Evropo (glej tabelo 1 na strani 2). Ob negativnem naravnem prirastu prebivalstva ter rastočih emigracijah je moč pričakovati zmanjševanje aktivnega dela prebivalstva že ob sedanjih stopnjah gospodarske rasti. V obdobju po letu 1995 se vsako leto iz Slovenije odseli skoraj dvakrat več državljanov ali prebivalcev, kot pa se jih vrača iz bivanja v tujini. Najvišji prirast priseljenih smo zabeležili leta 1996, kasneje se je le-ta razpolovil (Statistični L.1998: 87,102). "Uvažanje" delovne sile bo torej nujnost, ne glede na sedanje relativno visoke stopnje brezposelnosti v Sloveniji v primerjavi z večino držav EU.

Velja tudi opozoriti na pogosto prisotna strukturna neskladja med potrebami trgov delovne sile v posameznih regijah in časovnih obdobjih ter značilnostih tistih oseb, ki so potencialno zaposljive. Problem se običajno rešuje v okvirih alternativnih razvojnih strategij, kjer tudi EU so-vlaga sredstva (najpogosteje v gradnjo infrastrukture). Dejstvo je, da večina držav želi imigracije omejiti na tiste potrebe na trgu delovne sile, ki jih ne more zapolniti z lastnimi kadri. V tem okviru je možno tudi razumeti izredno restriktivno slovensko zakonodajo o tujcih (Zakon o tujcih, Uradni list RS, 1999, Medved, 1998) in Zakon o zaposlovanju tujcev (Uradni LRS, 1992). Velja pa upoštevati tudi pragmatično spoznanje, da imigracije težko povsem podredimo tako ozkim interesom: z daljšim bivanjem delavci pridobivajo pravice, ki so mnogo širše od pravice do dela ter da etnična identifikacija priseljenih ne izgine v procesu delovnega prilagajanja, kot so napovedovale klasične migracijske teorije (Allen, 1998, Biffle, 1996, Dunn, 1998).

Zaostreno javno diskusijo o tujcih je socialdemokratska stranka na Danskem v letu 1999 začinila z objavo slogana: "Povabili smo delavce, prišli so ljudje". Zakonodajne omejitve v bistvu niso zadosten instrument uravnavanja migracij v državi, kjer so potenciali za odseljavanje izobraženih veliki, obenem pa nam primanjkuje nekaterih skupin delovne sile. To je predvsem problem (nekdanj socialističnih) držav v prehodu, ki se utegne še povečati ob vstopu v EU. Vsaj nekaj podobnih značilnosti pa imajo tudi mediteranske državi EU - Španija, Portugalska, deloma tudi Italija. V teh okoljih je skoraj politična in gospodarska nujnost za strpnost do nelegalnih priseljencev. Zato ne gre spregledati pomena hitre prilagodljivosti izobraževalnega sistema v okoljih, ki se lahko hitro odzove na takšne primanjkljaje delovne sile (na primer potreb za strokovnjaki mednarodnih komunikacijskih tehnologij, ki jih je sicer potrebno "uvoziti"). Veliko držav spodbuja dolgoročno zaposlovanje takšnih oseb, ki morda teže k izseljevanju ali tistih, ki lažje najdejo zaposlitev v drugih državah, vendar bi jih potrebovali tudi doma. Delovne migracije predstavljajo le del vseh imigracij. Za prve se predvsem potegujejo delodajalci, ki so soočeni z rastjo stroškov za delovna mesta in mednarodno konkurenco. Priseljenci, ki iščejo zaposlitev v novem okolju, so pripravljeni delati za nižje plačilo in ob skromnejših pogojih dela. Tujci veljajo za prilagodljivejše, so bolj mobilni in manj (sindikarno) organizirani. Zaposlovanje (izobraženih ali izkušenih) tujcev v mnogih primerih znižuje sredstva, ki bi jih morali nameniti za dodatno izobraževanje že zaposlenih ali strokovno stimuliranje pridobivanja izkušenj novincev brez prakse. Na pomen teh stroškov in vpliv na nacionalno finančno ravnotežje pogosto opozarja guverner ameriške centralne banke Alan Greenspan; vsakokrat, ko se pojavi v parlamentu zahteva omejevanja priseljivanja.

G.Biffle opozarja (1996: 551), da narašča pomen delovnih potencialov tujcev v uspešnem delovanju trga delovne sile. Predvsem delovna imigracija zagotavlja možnost za razvoj in rast na področjih, kjer to ne bi bilo mogoče zaradi pomanjkanja domačih kadrov. Enako velja za proces hitrega gospodarskega prestrukturiranja. Imigracije torej omogočajo, da se izognemu razvojnemu zastoju zaradi omejitev v razpoložljivi delovni sili. Imigracijo posredno podpirajo tudi druge skupine, ki imajo od nje koristi - v izobraževanju, potrošniki zaradi nižjih cen storitev, boljše oskrbe itd. Priseljenci namreč zelo hitro zapolnijo pomanjkljivo zastopane gospo-

darske niše v nacionalnem okolju; še posebno tam, kjer ni regulacijskih ovir v samozaposlovanju ter v (etničnem) podjetništvu. Da ne bi hodili po značilne ponašanje primerov le v tujino, se velja spomniti, da je Ljubljana in Slovenija rešila svoj žgoči problem oskrbe s sadjem in zelenjavo šele takrat, ko je tedanji župan (Marjan Rožič, nekje sredi 80-ih let) sklenil dogovor z albansko mrežo dobaviteljev - predvsem iz Makedonije, za oskrbo v uličnih kioskih. Kljub vojni v devetdesetih letih je mreža in oskrba obstala - le dobava se je preusmerila iz Bosne in Makedonije na Španijo in Italijo. Etnično podjetništvo se je v Sloveniji uveljavilo tudi v gostinstvu (kavarne in slaščičarne), gradbeništvu in menjalnicah.

Demografske značilnosti (starajoče se) Slovenije po napovedih nakazujejo, da se bo država prisiljena "odpreti" tudi za nove prilive priseljenih predvsem na področju zaposlovanja. Še posebno se bo potreba pokazala takrat, ko se bodo povišale stopnje gospodarske rasti in bodo relativno manj mobilna domača delovna sila in neprilagodljiv trg predstavljali omejitve za rast. Novi Zakon RS o tujcih (1999) je še vedno omejujoč za priseljence, kompleksen in birokratsko zahteven (časovno in finančno potraten v primerjavi z državami EU ter ZDA). Ta zakonodaja se sicer lahko uveljavlja za priseljene iz tretjih držav v prehodnem obdobju, sicer pa utegne postati ovira razvoju. Vsekakor pa ni zakon "uporabljen" za državljane držav članic, ko bo Slovenija vstopila v EU. Slovenija je v devetdesetih letih postala prehodno območje za širše mednarodne tokove migracij proti državam EU. Za oceno uspešnosti nadzora meja ter obsega registriranja migrantov zaenkrat še nimamo dovolj razpoložljivih podatkov. Nedvomno pa se množe posredni dokazi, da je Slovenija prehodno območje nelegalnih migracijskih tokov. Po nekaterih virih Ministrstva za notranje zadeve je bilo samo v letu 1999 registriranih 18.000 nelegalnih prehodov tujcev, obseg dejanskih pa je običajno mnogo večji.

V sedanjih politiki notranjih migracij EU velja, da vsaka država sama izvaja in določa izvedbeno migracijsko zakonodajo v skladu s svojo tradicijo in gospodarskimi potrebami - v kolikor ne kršijo zgoraj omenjenih načel skupnosti ter človekovih pravic. Tako so podani pogoji za migracijski nadzor (nelegalnega priseljevanja) ter tudi "izbiro gospodarstvu potrebnih kadrov" ali kontrolo procesa omejenega priseljevanja. Dokler bodo obstajale velike razlike med dohodki ter življenjskimi stroški v Sloveniji v primerjavi z ostalimi državami članicami EU, je moč pričakovati tako povečane emigracije kot imigracije, raznoliko pri različnih socialnih in strokovnih skupinah. Svoboda gibanja ne-državljanom držav članic EU je omejena na državo, ki je izdala dovoljenje za stalno bivanje. S tem ima vsaka država podane pogoje za nadzor preliva preseljevanja iz tretjih držav tudi znotraj EU. Naturalizacija (dodeljevanje državljanstva) priseljenih pa pomeni tudi izenačevanje pogojev za njihovo mobilnost znotraj držav članic EU.

Iz obeh razlogov, demografskih in pogojno gospodarskih, se utegne v Sloveniji priseljevanje tujcev povečati. Dodatni razlogi za povečevanje obsega priseljenih se lahko vežejo na obstoj in obseg sive ekonomije. Na tem področju je namreč največ možnosti za zaposlovanje ilegalnih priseljencev ter tudi ostalih, ki prihajajo v državo izven formalnega trga delovne sile; kjer torej osnovni razlog priselitve ni vnaprej zagotovljeno delovno mesto. Kompleksnost uravnavanja trga dela glede na relativno anomijo kot posledico prehodnega obdobja v Sloveniji utegne vpliva-

ti na ustvarjanje tržnih niš za priseljene - in tako spodbujati priseljevanje tudi izven formalne ekonomije. Nedvomno se bo priseljevanje tujcev povečalo na račun že bolj ali manj usklajenih pravic državljanom držav članic EU do svobodne izbire kraja bivanja in zaposlitve. Obseg in pomen slednjega pa ne bi smel predstavljati "problema", saj bodo enaki pogoji veljali tudi za državljane Slovenije. Evropska tradicija in kultura ne pričata o visokih mobilnostih svojih državljanov in ti so se komajda kaj spremenili v zadnjih dvajsetih letih.

Vzroki sodobnih mednarodnih migracij so globalni in v tem času tudi nepovratni, torej Slovenija nima možnosti, da bi nanje bistveno vplivala ali se jim izognila. Dejstvo, da je ozemlje Zahodne Evrope pristalo med prioritetskimi imigracijskimi cilji za raznolike in obsežne mednarodne migracijske tokove, pa bo nedvomno imelo posledico tudi za območje Slovenije. Če so vzroki torej globalni, pa so posledice lokalne. Vsaka od držav članic EU ima posebne probleme z migracijami, zato so tuje izkušnje morda le deloma pomembne tudi za Slovenijo. Vsaka napoved je torej tvegana. Obseg migracij, izseljevanje in priseljevanje se bosta nedvomno povečala po vstopu Slovenije v EU. Ne bo se nujno povečal delež tistih imigracij, ki smo jih označevali kot problematične: na primer obseg priseljevanja beguncev ali oseb s pravicami družinskega združevanja. Kolikšen bo obseg delovnih migracij, je še najbolj odvisno od strategije gospodarskega razvoja Slovenije in usklajenega delovanja vlade v dejavnostih, ki na potrebe zadovoljevanja potreb trga delovne sile vplivajo - izobraževanja in primerne vzpodbujanja dela in nagrajevanja izobraženih ter visoko kvalificiranih kadrov. Slovenija ni posebno privlačna za priseljevanje delovno slabše kvalificiranih ali nelegalnih migracij, če se obseg sive ekonomije ne povečuje ali če se ne odpirajo nepričakovane gospodarske niše, ki jih ne morejo zapolniti domačini. Posledica vključevanja Slovenije v EU bo internacionalizacija gospodarstva in celotnega življenja. S tem bodo tudi podane možnosti za odpiranje mnogih novih delovnih mest. Probleme pa lahko ustvari tudi vlada s slabo koordinirano strategijo razvoja in nacionalizem ali etnična nestrpnost med slovenskimi prebivalci do tujcev.

LITERATURA

- Treaty, Amsterdam (1999): What has changed in Europe, European Communities, Luxemburg
- Andersson, Roger (1998): Socio-spatial Dynamics: Ethnic Division of Mobility and Housing in post-Palme Sweden, *Urban Studies*, no3, str.397
- Allen, Judith (1999): Ever Closer Union and Social fragmentation: Class, Citizenship and Welfare Regimes in the European Union, v knjigi A.Jaffe, I. Ambrose, K. Paadam, 1999: *Twin pursuits of Satisfactory Housing*, CIB 212, Tallin Technical University press (17-41)
- Dunn, M. Kevin (1998): Rethinking Ethnic Concentration; The case of Camramatta, Sidney, v *Urban Studies*, Vol.35, No.3, UK
- Biffi, Gudrun (1996): Immigrant Labour Integration, v knjigi Gunther Schmid, Jacqueline O'Reilly, Klaus Schomann, 1966: *International Handbook of Labour Market Policy and Evaluation*, Edward Elgar publ., UK, USA
- Verlič Christensen, Barbara: (1999): Evropa v migracijskem precepu, razisk.poročilo 1998/99, IIV ter referat ISA-RC21, 1999, Shanghai: Europe in the gap between Mobility and Migrations

- Demographic Statistics (1999): Data 1960-1999, Eurostat (3-4, 36-48, 57, 84, 184, 194-197)
- Fielding, Antony v King (1993): Migrants, institutions and politics: the evolution of European migration policies (19-40)
- King, Russell (ed.) (1993): Mass Migrations in Europe: The Legacy and the Future
Belhaven press, London, NY, ISBN 185293 224 4
(1-7, 7-19)
- Labour Force Survey, results 1990 ter 1997, Eurostat, 1999
- Medved, Felicita (1998): Resolucija: Predlog resolucije o migracijski politiki RS, izhodišča, Poročevalec državnega zbora RS, št.38, 1998
- OECD, 1999: Trends in International Migration, Continuous Reporting System on Migration (SOPEMI), annual report, 1999 edition, ISBN 92-64-17078-2
- OECD, 1999: Employment Outlook, annual report
- Migration Statistics (1996): Population and Social Conditions, data 1860-1996, Theme 3, European Commission, ISBN 92-827-9564-0
- Recent demographic developments in Europe, 1999, Council of Europe publ.
ISBN 92-871-4013-8
- Statistični Letopis RSlovenije, 1998
- Statistične informacije štev.24: Prebivalstvo, februar 2000
- Rezultati raziskovanj štev.730: Prebivalstvo, 1999
- United Nations (1998): In-depth studies on Immigration in Central and Eastern Europe: The case of Poland, UN Economic Studies NO.11 (10-33, 69, 85, 217, 219)
- Zakon o tujcih RSlovenije, Uradni list RS, številka 61, 1999, Ljubljana
- Zakon o zaposlovanju tujcev RS, Uradni list RS, številka 33, 1992, Ljubljana

*Theda SKOCPOL**

TOCQUEVILLOV PROBLEM¹

Državljska pobuda v ameriški demokraciji

Zadnjih petnajst let raziskovanja sem posvetila preučevanju modelov, prednosti in slabosti politike ter predvsem socialne politike v ZDA. V pričujočem eseju sem se zatorej odločila s pomočjo zgodovinskih dejstev razčleniti sodobne javne in znanstvene polemike o državljski pobudi v ameriški demokraciji. Upam, da se vsi zavedamo, da socialni zgodovinarji lahko utemeljeno obravnavamo sodobne družbene probleme. Morda nam bo uspelo tekoče razprave utemeljiti s trdnějšími dokazi in bolj intelektualnimi razlagami.

Predsednik Bill Clinton govori o družbi "na prehodu v enaindvajseto stoletje", vendar je presenetljivo, koliko izobražencev si prizadeva najti pot nazaj v preteklost (vključno z Bobom Dolom, Clintonovim republikanskim nasprotnikom leta 1996). Med javnimi komentatorji nostalgija danes prav razsaja. Vračajo se v nekatera ključna obdobja nacionalne zgodovine, ko so državljski še bili normalno civilno aktivni, ko je ameriška demokracija cvetela bolj kot se zdi danes. Analitiki upajo, da bodo v zgodovini našli navdih in poduk za sedanjost, da bomo lahko oživili naše navidezno bolešno demokratično in civilno življenje.

Kdaj je bila zlata doba ameriške demokracije?

Pristaši oziranja v preteklost seveda obujajo in raziskujejo različne zlate dobe, katerih izbor jim narekujejo njihova pristranska čustva. Le še malo znanih Američanov se bo opredelilo za liberalce, tisti pa, ki še zmeraj odkrito priznavajo zvestobo liberalizmu, ponavadi postavljajo zlato dobo ameriške demokracije v trideseta in štirideseta leta 20. stoletja. Takrat naj bi bil predsednik Franklin Delano Roosevelt drzno in napredno vodil državo, delavski sindikati pa so, kot je za *New York Times* povedal Steven Fraser, "predstavljali ne le interesno skupino, ampak socialno gibanje, katerega dejavnosti so zbujele velike upe ne le njegovim pripadnikom, temveč celotni družbi" (Greenhouse, 1996). S te perspektive je problem sodobne ameriške demokracije v tem, da je Bill Clinton medel, medtem ko so sindikati organizacijsko na tleh. Ob sedanjem preusmerjanju AFL-CIO v reorganizaci-

* Dr. Theda Skocpol, profesorica sociologije in politologije na univerzi Harvard, ZDA.

¹ Theda Skocpol je javno predstavila prvo različico tega članka 12. oktobra 1996 na letnem srečanju *Social Science History Association* v New Orleansu, LA, ki mu je predsedovala. Njeno raziskovanje se osredotoča na ameriško politiko, civilno družbo in oblikovanje socialnih politik. Med enajstimi knjigami, ki jih je T. Skocpol doslej izdala, so najbolj znane *States and Social Revolutions: A Comparative Analysis of France, Russia, and China* (1979); *Protecting Soldiers and Mothers: The Political Origins of Social Policy in the United States* (1992); *Social Policy in the United States: Future Possibilities in Historical Perspective* (1995); in *Boomerang: Clinton's Health Security Effort and the Turn against Government in U.S. Politics* (1996).

jo in sklepanju širših zvez z intelektualci in verskimi voditelji pa vendarle lahko z upanjem gledamo v prihodnost.

Kot nasprotniki liberalizma pravilno poudarjajo, ameriška državljanska pobuda zajema več kot le sindikalno gibanje in je starejša kot New Deal. Sindikati so bili le ena od možnosti Američanov - in niti ne poglavitna - za organiziranje v civilno družbo. Nepripravljenost številnih levičarjev, da bi med državljanske pobude šteli še kaj drugega kot organiziran delavski razred - ali neobstoj le-tega - nam pomaga pojasniti, zakaj imajo v sedanji razpravi o državljanski pobudi glavno besedo privrženci konservativne ali desno sredinske politične usmeritve. Vendar pa imajo lahko, kot bo postalo očitno v nadaljevanju, tudi nasprotniki liberalizma svoje šibke točke.

Za nasprotnike liberalizma je značilno, da na ameriško preteklost ne gledajo skozi marksistično obarvana očala, ampak z očmi Alexa de Tocquevillea, francoskega aristokrata, ki je v tridesetih letih 19. stoletja potoval po takrat še negodnih Združenih državah, zbrana opažanja in misli pa kmalu zatem objavil v delu *Democracy in America* (1969(1835-40)). Tocquevillovo delo predstavlja enega od najvplivnejših primerov modernega političnega narodopisja. Gre za niz zgoščenih opazovanj, ki jih je Tocqueville kot tujec nabral, da bi mogel vplivati na politične razprave v lastni domovini. *Democracy in America* je razpoznavno politično etnografsko delo. Ker je Tocquevillu skrbela sočasnost napredka demokracije in vedno večje centralizacije birokratske države v porevolucionarni Franciji, je postavil zgodnjo republikansko Ameriko svojim rojakom za zgled, da bi jih tako spodbudil k ustanavljanju prostovoljnih združenj, ki bi lahko zavrla nadaljnjo centralizacijo države. Tocqueville je trdil, da bi prostovoljna združenja lahko služila kot demokracičen nadomestek za dozdevno socialno zaščito, ki naj bi jo v obdobju ancien régime nudili aristokrati. "Združenja kar naprej ustanovljajo Američani najrazličnejših starosti, socialnih porekel in nagnjenj," je poročal Tocqueville (1969 (1835-40): 513) v slavnem, pogosto citiranem odlomku. Menil je, da ugodne razmere za državljansko pobudo omogoča šibkost centralne vlade naproti lokalni oblasti. "Evropskega popotnika v Združenih državah najbolj osupne," je pisal Tocqueville (ibid.: 72), "odsotnost tega, kar bi mi imenovali vlada ali uprava ... Zgradba ameriške državne uprave ni ne centralizirana ne hierarhična." Alexis de Tocquevillu se je zdelo, da zgodnjih Združenih držav nad ravnjo lokalnih oblasti ni povezovala nikakršna nacionalna oblast, ki bi si zaslužila to ime, temveč verska čustva, trgovina, carine, ki so bile povsod enake, državljani, ki so se svobodno združevali, in splošni zakoni, ki so jih uveljavljali odvetniki in sodišča.

Glede na Tocquevillove protidržavne vzgibe za pisanje *Democracy in America* ni presenetljivo, da več kot stoletje in pol kasneje sodobni kritiki ameriške zvezne vlade povečujejo poudarek, ki ga je veliki Francoz dal prostovoljnemu združenju v smislu opozicije birokratski državni oblasti. Vendar pa se sodobni občudovalci Tocquevillu ne morejo zediniti, kdaj natančno v ameriški zgodovini je prišlo do razmaha tradicionalnega prostovoljnega združevanja, ki bi utegnil za sedanjost biti najbolj pomenljiv.

Konservativni člani in privrženci po-reaganovske republikanske stranke, ki so osveščeni glede državljanskih dolžnosti, dejansko koprnijo po zgodnjem devetnaj-

stem stoletju (glej Joyce in Schambra, 1996). Verjamejo, da se Američani dobesedno "vračajo k Tocquevillu", če citiramo naslov pomenljivega komentarja Michaela Barona, nekdanjega novinarja U.S. News and World Report, ki novinarsko zori pri The Weekly Standard. Kot Barone (1996: 23) pojasnjuje, "današnja poindustrijska Amerika v nekaterih pomembnih ozirih bolj spominja na predindustrijsko Ameriko, o kateri piše Tocqueville v Democracy in America, kot pa na industrijsko Ameriko, v kateri je odrasla večina od nas." Američani "se očitno vračajo nazaj v deželo", ki je enakopravna, individualistična, verna in ceni posest, "saj se navadni ljudje nadejajo znatnega premoženja in ga v teku življenja tudi nakopičijo ...

Tocquevillovska Amerika je bila naravno naklonjena politikam decentralizacije, prenašanja pristojnosti in trgom, tako kot je bila industrijska Amerika velikih koncernov naklonjena centralizaciji, politiki odredb-in-nadzora ter birokraciji ... Industrijska Amerika je bila bolj naklonjena demokratom, poindustrijska Amerika pa ima raje republikance." Oživljeni tocquevilovski Ameriki, ugotavlja Barone skupaj s številnimi drugimi konservativci devetdesetih let 20. stoletja, je potrebno "vladati z mehko roko" in "najrazličnejšim prostovoljnim združenjem" prepustiti "družbeno vlogo, ki jo je v drugem prostoru in času igrala država."

Privrženci politične sredine, pridružuje pa se jim tudi veliko demokratov, niso tako trdno prepričani, da naj bi se Američani zgledovali po zlatih starih časih še pred industrijsko dobo. Sredinsko usmerjeni analitiki zlato dobo državljanske pobude raje postavljajo v časovno bližji, napredni začetek dvajsetega stoletja. To obdobje hvalijo zaradi številčnosti dozdevno lokalnih prostovoljnih združenj kot tudi zaradi inovativnega "eksperimentiranja" zakonodajalcev z odzivi na industrializem na lokalni in nacionalni ravni. Analitiki sredine si želijo, da bi Združene države doživele "dobo novega napredka". Democratic Leadership Council (DLC) je kot organiziran glasnik strankinih konservativcev pozval k vrnitvi k "izgubljeni tradiciji ameriškega liberalizma" pred Rooseveltovim New Dealom. DLC, ki se zavzema za koncept "nove svobode" (New Freedom) Woodrowa Wilsona, poziva demokrate devetdesetih let 20. stoletja naj se izognejo politiki obdavčevanja-in-porabe ter newdealovskemu "pokroviteljstvu socialne države". Namesto tega naj podpirajo "veliko večjo vlogo prostovoljnih in lokalnih združenj pri reševanju težkih socialnih problemov ..., ki jih vladna birokracija preprosto ne more rešiti." Prenovljena oblast, pravi, bo morala "prenesti več odločitev in nadzora nad porabo javnih sredstev z Washingtona na državljane in lokalne institucije" (Siegel in Marshall, 1995).

Stališča konservativnih republikancev in demokratov se danes kljub različnim mnenjem o industrializmu in o potrebi po reguliranju trga približujejo v viziji čimbolj omejene nacionalne oblasti in živahnih lokalnih prostovoljnih združenj. Republikanci in konservativni demokrati se strinjajo, da bi bilo potrebno zvezni vladi popolnoma ali vsaj delno odvzeti pristojnosti v notranjih zadevah, če se želimo Američani vrniti v zlato dobo državljanske pobude.

Številnim intelektualcem v medijski sferi se zdi ta skoraj popolni konsenz politične desnice in sredine dovolj za rešitev problema. Preden pa se Američani lotijo tega nekoristnega početja, bi morda kazalo omeniti, da elita socialnih zgodovinarjev trditve konservativcev in sredinskih politikov o obdobju, načinu in vzrokih največjega razcveta demokratične državljanske pobude v Združenih državah postav-

ljajo pod vprašaj. Lahko samo podam nekaj argumentov v prid zgornji ugotovitvi, vendar upam, da vas bom prepričala, da izhodiščno razmišljanje, ki postavlja "državo" nasproti "družbi" - oz. nacionalno državo nasproti lokalnemu prostovoljstvu -, ne more osmisлити ameriške državljanske pobude. Razmišljanje država-proti-družbi ne more postaviti temeljev za razsodno razpravo o sedanjih težavah z državljsko pobudo na nacionalni ravni ali o prihodnjih rešitvah zanje.

Državljska pobuda v toquevillovski Ameriki

Za začetek se povrnimo v Tocquevillov čas, v zgodnjo ameriško republiko pred državljsko vojno. Pred več kot dvema desetletjema je socialni zgodovinar Richard Brown (1974) raziskoval družbeni razvoj v Massachusettsu, od poznega kolonialnega obdobja do začetkov nastanka ameriške države. Ugotovil je, da je znatno število lokalnih, regionalnih, državnih² in nacionalnih prostovoljnih združenj nastalo že pred drugim desetletjem 19. stoletja. Za to so obstajali neki določeni sociodemografski predpogoji, ugotavlja Brown v svoji natančni kvantitativni študiji mestnih in podeželskih območij. Prvi predpogoj je bil nastanek mest ali vsaj večjih naselij z najmanj 200 do 400 družinami in vsaj peščico stalno bivaajočih podjetnikov, obrtnikov in strokovnjakov za posamezna področja.

Vendar zgodnja rast ameriških prostovoljnih združenj ni bila le stranski proizvod razmaha trgovine in urbanizacije. Pred ameriško revolucijo je veliko mest doseglo potrebno velikost, ne da bi v njih nastalo veliko prostovoljnih združenj. Toda do začetka 19. stoletja je razmah prostovoljnih združenj prehitel napredek trgovine in naraščanje prebivalstva. Kultura in politika sta imeli neodvisne učinke, poudarja Brown. V času osamosvajanja Amerike so ameriška revolucija, politični spori v zvezi z ameriško ustavo, angleška ustava iz leta 1689 (Bill of Rights) in vedno bolj množično potegovanje ljudi za lokalne, državne in nacionalne voljene uradniške službe spodbujali društveno dejavnost. K združevanju so pripomogli tudi verski in kulturni ideali o izboljšanju samega sebe in večja obveščenost o širših poslovnih in družbenih dogajanjih zaradi širjenja časopisov.

Tocqueville se je dobro zavedal pomena zunanjih vplivov, ki jih je izpostavila Brownova raziskava. Velikokrat je bilo poudarjeno, da delo *Democracy in America* odraža versko gorečnost v obdobju druge velike verske prebuje (2nd Great Awakening). Vendar sodobni konservativci pogosto spregledajo, kako močno poudarja tudi sodelovanje državljanov v političnih zadevah. Tocqueville (1969 [1835-40]: 520) je občudoval Združene države kot "edino državo na svetu, ki dan za dnem s pridom izkorišča neomejeno svobodo političnih združenj." Čisto družbena združenja so morda res bila številnejša od tistih odkrito politične narave, je menil Tocqueville (ibid.: 521), vendar so ameriška svoboda in možnosti za politično združevanje spodbujale vsesplošno "nagnjenje do združevanja". Še več, svobodna in participativna politika je spodbujala ljudi k povezovanju čez lokalne okvire. Tocqueville je zapisal: "Politika ne le da ustvarja združenja, tudi širi jih."

Gledano nazaj, "doba združevanja" (kot jo je poimenovala socialna zgodovinarica Mary P. Ryan (1981: 3. poglavje)), ki zajema čas pred državljsko vojno od

² Na ravni zveznih držav (op. prev.)

dvajsetih do štiridesetih let 19. stoletja, sovпада z razširitvijo moške volilne pravice in nastankom konkurenčnih, množičnih strank (Shefter, 1994: 3. poglavje) - najprej Jacksonovih demokratov, potem whigovcev (republikanskih privrženecv revolucije) in končno svobodnjakov in republikancev.

V delu *Democracy in America* so omenjeni tudi prvi ameriški časopisi. "Časopisi ustvarjajo združenja in združenja ustvarjajo časopise," je zapisal Tocqueville (1969 (1835-40): 518). "Od vseh dežel sveta tako lahko v Ameriki najdemo največ združenj in največ časopisov." A prav v tem, kot je pravilno ugotovil zgodovinar Richard John (1995: 19), je Tocquevillov "pogosto podcenjevan dar za opazovanje prekosil njegovo tolikanj hvaljeno sposobnost analiziranja."

V odličnem zadnjem delu *Spreading the News: The American Postal System from Franklin to Morse*, je John (ibid.: 1) ostroumno izpostavil, da je Tocqueville potoval s pošto kočijo v "notranjost Kentuckyja in Tennesseeja," in zapažal "presenetljivo kroženje pošte in časopisov v tistih širnih gozdovih." Tocqueville verjetno ne bi mogel izvesti svojega potovalnega načrta, če ne bi veliko ameriških prevoznikov pošte dobivalo državne podpore kongresa, da je pošta lahko dosegla majhne lokalne skupnosti, poslanci pa potovali domov v oddaljene predele. Tocqueville (1969 (1835-40): 385, št. 79) je ocenil, da so imeli prebivalci podeželskega Michigana v letu 1831 dostop do veliko več zunanjih informacij kot povprečni prebivalec Departement du Nord, pokrajine, ki je bila trgovsko središče Francije. Kljub spoznanju, da je bilo to mogoče le zaradi razvitosti ameriške poštne mreže, veliki politični narodopisec ni razumel pomena svojih opažanj o zgodnji ameriški državi. Tocquevilla so slepile njegove izkušnje s francosko državno oblastjo in posledična negativna nastrojenost.

Zelo znana zbadljivka pravi, da zgodnja moderna Prusija ni bila toliko država z armado, kot je bila armada z državo. Podobno, tudi prvotne Združene države niso bile toliko dežela s pošto kot pošta, ki je utrdila narodno zavest porajajočega se naroda. Izreden obseg in razširjenost ameriške pošte postavlja na laž vsako domnevo o "neobstoju" "oblasti" in "uprave" v zgodnji Ameriki.

Kolonialna Amerika je imela nerazvit poštni sistem, primerljiv z tistim v večini evropskih držav, kjer so bila, posebno ob atlantski obali, večja mesta in velemesta ohlapno povezana med seboj. Vendar je nekaj let po osamosvojitvi, natančneje leta 1792, kongres izglasoval zakon o pošti, ki je "dovolil raznašanje časopisov skupaj s pošto pod nenavadno ugodnimi pogoji, ... prepovedal državnim uradnikom uporabo nadzora nad komunikacijskimi sredstvi kot metodo nadziranja državljanov" in "razvil niz postopkov, ki so olajšali izredno hiter razvoj poštne mreže od atlantske obale proti transapalaškemu zahodu" (John, 1995: 31). Richard John (ibid.: 5) poudarja, da je "ameriški poštni sistem do leta 1828 imel skoraj dvakrat več uradov kot poštni sistem v Veliki Britaniji in več kot petkrat več uradov kot poštni sistem v Franciji. To pomeni 74 poštних uradov na vsakih 100.000 prebivalcev, v primerjavi s 17 v Veliki Britaniji in 4 v Franciji."

Poštni sistem je bil v predindustrijski Ameriki največje podjetje sploh in za večino državljanov "je bil centralna vlada." V tridesetih in štiridesetih letih 19. stoletja je po nekaterih ocenah sistem zaposloval več kot tri četrtine ameriških zveznih uslužbencev in večina od 8.764 poštних uslužbencev v letu 1831 in od 14.290

v letu 1841 je bilo "honorarno zaposlenih upravnikov pošt v vaseh in mestih, raztresenih po podeželju". Zvezna vojska je zaposlovala manj mož in še ti so bili večinoma "nameščeni v osamljenih vojaških postojankah na transapalaškem zahodu" (ibid.; 3-6).

Očitno je imela institucionalna zgradba ameriške vlade odločilen vpliv na razvoj pošte mreže. Zakonodajni sistem je senatorjem in še posebej kongresnikom omogočal velik vpliv na subvencioniranje komunikacijskih in transportnih povezav z najbolj oddaljenimi kraji razvijajoče se države. Pravila ameriške pošte so dovojevala prosto izmenjavo časopisov med uredniki in omogočala manjšim časopisom povzemanje novic od večjih. Hkrati pa so nizke pošne pristojbine pocenile raznašanje časopisov, ne da bi dovolile časopisom z vzhodne obale, da izpodrinejo lokalna glasila.

Relativna varnost, hitrost in domet zvezne pošte so zelo olajšali trgovanje v Ameriki, toda pošni sistem je bil še pomembnejši za razvoj ameriške civilne družbe in demokratično politiko. Kongres je lahko uporabljal sistem frankiranja in poštno mrežo za neovirano komuniciranje z državljani. Državljeni, tudi tisti iz najbolj oddaljenih vasic, pa so zlahka komunicirali med seboj, spremljali dejavnosti kongresa in sprejemanje državne in lokalne zakonodaje. Prostovoljna združenja so kmalu ugotovila, da lahko z objavo svojih sporočil v "časopisnem" formatu izkoristijo pošne usluge.

Nastajajoče politične stranke v Jacksonovi Ameriki so bile tesno povezane z zveznim poštnim sistemom. Strankarski veljaki so bili pogosto uredniki časopisov in poštni uradniki. Jacksonovi demokrati so po letu 1828 okrepili svojo klijentelistično naravnano stranko tako, da so v številne pošne urade imenovali privržence demokratov. S tem so utrdili prakso "strankarskih prevzemov uradov", ki je zajelo še več okrožij, ko so whigovci in republikanci prišli na oblast.

Eno od prvih velikih duhovnih prenoviteljskih gibanj v Ameriki - med leti 1828 in 1832 za kratek čas utelešeno v General Union for Promoting the Observance of the Christian Sabbath (Splošna zveza za spoštovanje krščanskega dneva počitka), ki je imela privržence v več pokrajinah - se je zavzemalo za ukinitve nedeljskega odprtja poštnih uradov in raznašanje pošte na ta dan. Ironično je, da je bilo omenjeno gibanje odvisno prav od zveznega pošnega sistema, ki se mu je zoperstavljalo, saj se je General Union zanašala, da bo na deset tisoče letakov in peticij potencialne privržence doseglo s pošto. V obdobju pred državljansko vojno je podobno veljalo tudi za druge spontane "križarske pohode", treznotna gibanja in vsesplošen odpor proti suženjstvu, ki je pomagal zanetiti iskro državljanske vojne.

Skratka, državljanska živahnost zgodnje Amerike, ki je tako prevzela Alexisa de Tocquevilla, je bila tesno povezana s predstavniškimi institucijami in iz centra usmerjanim delovanjem prepoznavne nacionalne države. Ameriška nacionalna država ni bila podobna trdni, mnogostranski upravni birokraciji francoske monarhije oziroma porevolucionarne Francije. Vendar je bila zvezna vlada v nekaterih ozirih administrativno celo bolj učinkovita kot francoska država. Zgodnji ameriški pošni sistem je dolgoval svoj razmah kongresnemu predstavniškemu sistemu, ki je zajemal skoraj vse belce v državi. Pošta je v zameno podpirala kongres, razvijala je pa tudi vedno intenzivnejšo komunikacijo med državljani. Posledično se je ve-

dno več Američanov goreče udeleževalo regionalnih in nacionalnih moralističnih "križarskih pohodov" in volilnih kampanj.

Takšno stanje je za ameriško demokracijo ostalo značilno za daljše obdobje. V poznem devetnajstem in zgodnjem dvajsetem stoletju so s pošto krožile ženske revije, ki so pomagale širiti vpliv nacionalnih zvez žensk (Waller-Zuckerman, 1989). Brezštevilna druga ameriška združenja kot tudi kongresniki in vodje strank so pošto uporabljali za širjenje informacij, ki so bile pomembne za organiziranje državljanov. Komunikacija, ki so jo vzdrževale in pospeševale državne subvencije, je predstavljala življenjsko silo ameriške demokracije.

Državljska pobuda v industrijski Ameriki

Tako kot so konservativci devetdesetih let 20. stoletja v posnemanju Alexa de Tocquevillea spregledali vpliv zgodnje ameriške zvezne vlade na državljansko pobudo, so tudi pristaši politične sredine v devetdesetih letih 20. stoletja, npr. tisti v okviru DLC, narobe razumeli strukturo ugodnih priložnosti za razmah združenj, ki so bila široko priljubljena. Strukturo teh priložnosti je narekovala ameriška vladna ureditev v industrijski dobi.

Spodnji seznam navaja množična prostovoljna združenja v zgodovini ZDA. Nastal je v uvodni fazi raziskovalnega Projekta državljanske pobude (Civic Engagement Project), v katerem sodelujem z izredno podjetno skupino študentov sociologije in političnih znanosti na univerzi Harvard. Pred nekaj meseci smo poskušali opredeliti in raziskati prostovoljna združenja, ki so kadarkoli v zgodovini ZDA uspela za članstvo pridobiti enega ali več odstotkov odraslega prebivalstva (tj. 1% žensk ali moških, če je bilo združenje omejeno na enega od spolov). Cerkve, podjetja in stranke niso vključene v seznam, čeprav smo podrobno raziskali, kako so naša množična prostovoljna združenja povezana s temi institucijami.

Množična prostovoljna združenja v zgodovini ZDA

Kolonialno obdobje		
Ancient and Accepted Free Masons (Ustanovitveni in pozneje sprejeti člani prostozidarskega gibanja)	1733-	ne
Zgodnje obdobje nastanka ZDA		
Independent Order of Odd Fellows (Neodvisni red čudakov)	1819-	da
American Temperance Society (Ameriško treznostno društvo)	1826-57	da
General Union for Promoting the Observance of the Christian Sabbath (Splošna zveza za spoštovanje krščanskega dneva počitka)	1828-32	ne

American Anti-Slavery Society (Ameriško gibanje za ukinitve suženjstva)	1833-70	ne
Improved Order of Redmen (Red plemenitih rdečekežcev)	1834-	da
Ancient Order of Hibernians in America (Starodaven red ameriških Ircev)	1836-	da
Washingtonian Revival (Washingtonski prepород)	1840-4?	ne
Sons of Temperance (Sinovi treznosti)	1842-1900	da
Independent Order of Good Templars (Neodvisen red dobrih templjarjev)	1851-	da
Young Men's Christian Association (Združenje mladih kristjanov)	1851-	ne
Junior Order of United American Mechanics (Mlajši red združenih ameriških mehanikov)	1853-	da
National Teachers' Association (Nacionalno združenje učiteljev) (National Education Association 1870-) (od leta 1870 Nacionalno združenje za izobraževanje)	1857-	da
Državljanska vojna-1. svetovna vojna		
Knights of Pythias (Pitijini vitezi)	1864-	da
Grand Army of Republic (Velika republikanska armada)	1866-1956	da
Patrons of Husbandry (The Grange) (Poljedelci) (Kmetška zadruga)	1867-	da
Benevolent and Protective Order of Elks (Podporno društvo za zaščito vapirov)	1868-	da
Ancient Order of United Workmen (Starodavni red združenih delavcev)	1868-	da
Knights of Labor (Vitezi dela)	1869-1917	ne
National Rifle Association (Nacionalno strelsko združenje)	1871-	da

Ancient Arabic Order of the Nobles of the Mystic Shrine) (Starodavni arabski red odličnikov mistične svetinje)	1872-	ne
Womanís Christian Temperance Union (Ženska zveza za treznost kristjanov)	1874-	da
Order of the Eastern Star (Red vzhodne zvezde)	1876-	da
Farmers Alliance (Zveza kmetovalcev)	1877-1900	da
Royal Arcanum (Kraljevska arkana)	1877-	da
Knights of the Maccabees (Makabejski vitezi)	1880-	da
Christian Endeavor (Krščanska prizadevanja)	1881	da
Knights of Columbus (Kolumbovi vitezi)	1882-	da
Modern Woodmen of America (Moderni ameriški gozdarji)	1883-	da
Colored Farmersí Alliance (Zveza temnopolnih kmetovalcev)	1886	da
Loyal Order of Moose (Zvesti red severnoameriškega losa)	1888-	da
Womenís Missionary Union (Southern Baptist) (Ženska misijonarska zveza) (Južna baptistična)	1888-	da
General Federation of Womenís Clubs (Splošna zveza ženskih klubov)	1890-	da
Woodmen of the World Life Insurance Society (Gozdarji družbe svetovnega življenjskega zavarovanja)	1890-	da
National American Woman Suffrage Association (Nacionalno ameriško združenje za žensko volilno pravico)	1890-1920	da

National Bowling Congress (Ameriški kegljaški kongres)	1895-	da
National Congress of Mothers (Nacionalni materinski kongres) (PTA-Združenje staršev in učiteljev od leta 1924)	1897-	da
Fraternal Order of Eagles (Bratski red orlov)	1898-	da
Veterans of Foreign Wars of the United States (Ameriški veterani, ki so se borili na tujem)	1899-	da
Aid Association for Lutherans (Združenje za pomoč luteranom)	1902-	ne
International Brotherhood of Teamsters (Mednarodna bratovščina voznikov)	1903-	ne
Boy Scouts of America (Ameriški skavti)	1910-	ne
Ku Klux Klan (second) (Ku Klux Klan, drugi)	1915-44	da
Women's International Bowling Congress (Mednarodni ženski kegljaški kongres)	1916-	da
American Farm Bureau Federation (Ameriška zveza kmetijskih uradov)	1919-	da
American Legion (Ameriška legija)	1919-	da
New Deal-2. svetovna vojna		
Old Age Revolving Pensions (Townsend Movement) (Redne starostne pokojnine) (Townsendovo gibanje)	1934-53	da
United Automobile Workers (Združeni delavci avtomobilske industrije)	1935-	ne
Steel Workers (Jeklarski delavci)	1936-	ne
American Baptist Women Ministries (Ameriška ženska baptistična cerkvena služba)	1951-	ne

2. svetovna vojna-danes

American Association of Retired Persons (Ameriško združenje upokojenecv)	1958-	ne
United Methodist Women (Združenje metodistk)	1972-	ne
National Right to Life Committee (Nacionalni odbor za pravico do življenja)	1973-	da
Catholic Golden Age (Katoliška zlata doba)	1974-	ne
Citizen Action (Državljska akcija)	1979-	ne
Mothers against Drunk Driving (Matere proti vožnji v vinjenem stanju)	1980-	ne
Christian Coalition (Krščanska koalicija)	1989-	da

1142

Opomba: Zgornji seznam je sestavljen na podlagi zgodovinskih in sodobnih podatkov. Vključuje vse doslej dokumentirane skupine, ki so kadarkoli v času med letom 1790 in danes imele vsaj 1% članov med odraslimi prebivalci ZDA. Če so skupine formalno omejene samo na članstvo enega spola, je bilo merilo 1% ali več odraslih tistega spola. Poslovne, cerkvene in politične stranke niso vključene (čeprav je veliko prostovoljnih skupin s seznama povezanih z njimi in raziskovalni projekt preučuje te povezave).

Skupine so razvrščene na seznamu po datumu nastanka, čeprav jih je veliko doseglo mejo 1% udeležencev šele veliko kasneje v svoji zgodovini. Poglavitni namen raziskovalnega projekta je dokumentirati in pojasniti "življenjski cikel" teh skupin v povezavi s splošnejšimi težnjami v ameriški kulturi, politiki, družbi in ekonomskem razvoju.

Seznam ni dokončen (oz. ni bil poleti leta 1997) in se bo še spreminjal z nadaljnjim vnosom podatkov. Še vedno raziskujemo nekaj skupin, ki jih bomo morda vključili v seznam.

Skupine, ki imajo opredeljeno zvezno (nacionalno, državno ali lokalno) strukturo, niso imele takšne zgradbe že od začetka (ali v prvem desetletju delovanja). Nekatere (kot na primer Vapiti in Nacionalno združenje za izobraževanje) so začele delovati po drugačnem vzorcu in so šele pozneje prerasle v zvezna združenja.

Namen naše raziskave ni samo pojasniti vzroke za množičnost združenj. Gotovo je potrebno preučevati tudi majhne skupine, da lahko ugotovimo, zakaj so samo nekatere postale tako množične. Naš namen je izrisati časovni zemljevid spre-

minjajočega se sveta velikih prostovoljnih združenj v ZDA, raziskati, kdaj in kako so se pojavila in razvila, primerjati njihove organizacijske strukture, članstva in aktivnosti skozi čas in ugotoviti, kako so povezane z verskimi in tržnimi sistemi, kakšno vlogo igrajo v političnih strankah in med volitvami, pa tudi pri lokalnih, državnih in nacionalnih oblasteh. Na naš seznam uvrščamo samo skupine, ki imajo širše, ne le elitno članstvo, in tako odkrivamo spreminjajočo se osnovo organizirane udeležbe državljanov v družbi in politiki ZDA.

Končen cilj naše raziskave je preveriti niz hipotez o spremembah v času, hipotez, ki izhajajo iz teorij o mobilizaciji virov in institucionalnih teorij v sociologiji in politični znanosti. Naše gradivo še ni popolno, zato še nismo v fazi preverjanja hipotez. Za zdaj lahko samo izpostavimo vzorce, ki jih nakazuje predhodni seznam množičnih prostovoljnih združenj. Seznam razvršča skupine glede na datum nastanka v Združenih državah. Podaja pa tudi datum prenehanja delovanja tistih združenj, ki ne obstajajo več. Ugotavljamo pa, da več kot štiri petine nastalih skupin še zmeraj obstaja.

Zgolj kronološko razvrščanje množičnih združenj postavlja na laž pogosto samoumevno privzeto predstavo o zgodnjih Združenih državah kot skupku večinoma introvertiranih lokalnih skupnosti. Predvidoma je res bilo tako pred vzponom modernih, centraliziranih, birokratskih organizacij. Kot pa kažejo zbrani podatki, je bila večina množičnih prostovoljnih združenj v zgodovini ZDA ustanovljena pred letom 1900, še več, dobra petina združenj, ki smo jih doslej preučili, je nastala pred državljansko vojno, to pogosto uporabljeno ločnico med "predmoderno" in "industrijsko" Ameriko. Četudi izvezamo politične stranke in cerkve, se je veliko število Američanov povezovalo v množičnih združenjih že zelo zgodaj v naši zgodovini.

Iz kronološko razporejenih podatkov lahko razberemo še en vzorec. Do ustanovitve velikih združenj je prihajalo skozi celotno nacionalno zgodovino, vendar je možno več ustanovitev zaslediti v obdobjih od dvajsetih do petdesetih let in od petdesetih do konca devetdesetih let 19. stoletja, nato pa še v drugi polovici prvega desetletja ter v tridesetih in štiridesetih letih 20. stoletja. Ta obdobja so zaznamovale intenzivne volilne udeležbe in konkurenčnost - še posebej v devetnajstem stoletju, ko je bila mobilizacija volilnih upravičencev (belih moških) največja; to je bilo tudi najbolj konkurenčno obdobje drugega (1828-56) in tretjega (1876-96) strankarskega sistema ZDA. Iz teh podatkov je očiten tudi pro-nacionalističen vpliv strasti, ki so zanetile največjo ameriško vojno, tj. državljansko vojno. Preučevanja popolnejših razvrstitev prostovoljnih združenj (npr. Gamm in Putnam, 1996) so pokazala splošen porast ustanavljanja lokalnih združenj v istem času.

V dvajsetem stoletju pa za narod pomembna obdobja, kot so 1. svetovna vojna, 2. svetovna vojna in velika gospodarska depresija, niso imela za posledico toliko ustanovitev združenj. V tem času sta bila aktivnost in vpliv zvezne vlade relativno velika. V nasprotju s pogostimi trditvami konservativcev (Joyce in Schambra, 1996), je vlada spodbujala, ne pa ovirala nastajanja množičnih združenj. Vpletenost ameriške vlade v razmah množičnih združenj postane še očitnejše, če upoštevamo, da je veliko prostovoljnih združenj, ki so nastala v drugi polovici 19. stoletja, preživele in se razvijalo naprej v 20. stoletje. (Nekatera so se zmanjšala v tridesetih letih 20.

stoletja, ko si veliko ljudi ni moglo privoščiti plačevanja članarine; nekatera izmed teh so si nato do petdesetih let 20. stoletja opomogla, druga pa dokončno propadla.)

Naša predhodna raziskava o težnjah v članstvu kaže, da je veliko ameriških prostovoljnih združenj doseglo največje število članov v šestdesetih ali sedemdesetih letih 20. stoletja. Tako kot se je širil obseg državnih in vladnih nalog in odločitev, je veliko ameriških združenj, ki so nastala v 19. stoletju, pridobivalo vedno več novih članov. Še preden se je članstvo povečalo, so se množična prostovoljna združenja razširila po vseh 48-50 državah in zasejala lokalne enote v vseh pomembnejših lokalnih skupnostih. V poznem 19. stoletju in skozi večino 20. stoletja lahko zasledimo pojav, ki je prevladoval tudi v začetku nastajanja ameriškega naroda. Pojavila se je težnja k geografski ekspanziji, kosaanju in vključevanju, ki je povezala bolj ali manj urbane kraje v ista organizacijska omrežja. V obdobju od državljanske vojne do petdesetih let 20. stoletja ameriška vlada ni izričnila civilne družbe. Nasprotno, ameriški način vladanja je spodbujal, lajšal, pa tudi nagrajeval združevanje državljanov.

Velik del množičnih združenj se je razvijal v neposredni odvisnosti od sodelovanja z državno ali zvezno oblastjo. Kot lahko preberemo v izredni novi knjigi Elisabeth Clemens *The People's Lobby* (1997), so si množična združenja prizadevala vplivati na zakonodajo in upravo že od 19. stoletja naprej. Ko so klientelistično usmerjene, zelo konkurenčne, množične politične stranke ameriške demokracije 19. stoletja ob koncu tega stoletja oslabele, so si množična združenja lokalnega izvora prizadevala vzpostaviti nove neposredne odnose z zakonodajalci in novimi administrativnimi agencijami. Clemensova trdi, da so takšni ljudski lobiji v začetku najbolj napredovali v zveznih državah na zahodu, kjer so bile klientelistične stranke šibkejše. Vendar pa je veliko združenj zgradilo tudi široka nacionalna omrežja.

Združenja so se izpopolnila v sočasnem vplivanju na krajevno javno mnenje in odražanju le-tega ter v lobiranju pri zakonodajalcih in vladnih uradnikih na lokalni, državni in nacionalni ravni. Njihova "primerjalna prednost" je bila v "vplivanju na javno mnenje in odsevanju le-tega" v številnih občinah in državah. V časih, ko so časopisi, revije in neposredni sestanki še veliko pomenili, so splošno razširjena združenja lokalnega izvora lahko vplivala na zakonodajalce in uradnike, saj so izražala mnenje velikega števila volivcev. Hansen (1991) podaja institucionalistično razlago "racionalne izbire" za takšne povezave med kongresom in združenji na primeru American Farm Bureau Federation med letom 1919 in sedemdesetimi leti 20. stoletja.

Širša prostovoljna združenja so bila tesno povezana z izvajanjem in razširjanjem nekaterih ključnih nacionalnih socialnih programov modernih ZDA. Čeprav današnji konservativci tako glasno poudarjajo, da sta si javno socialno skrbstvo in prostovoljstvo nasprotovala, sta se dejansko razvijala v popolnem sožitju. Primere je mogoče z lahkoto naštet. Grand Army of the Republic (Velika republikanska armada) je zrasla iz pobude za ponovno oživitev državnih in nacionalnih podpor veteranom, ki jo je sprožila Zveza veteranov državljanske vojne. Kasneje je GAR pomagala upravljati te ugodnosti in lobirala za več in boljše (McConnell, 1992; Skocpol, 1992: pogl. 2). Manj znan je primer Fraternal Order of Eagles (FOE) (Bratskega reda orlov), ki se je v dvajsetih in zgodnjih tridesetih letih 20. stoletja zavzemal

za uzakonitev državnih in zveznih starostnih pokojnin. FOE je bil tako aktiven, da se je sam Grand Eagle udeležil svečanega parafiranja, ko je Franklin Delano Roosevelt podpisal zakon o socialnem zavarovanju leta 1935. Navsezadnje, velike zveze žensk v začetku 20. stoletja - predvsem National Congress of Mothers in General Federation of Women's Clubs - so bile glavne pogajalke pri oblikovanju lokalne, državne in zvezne zakonodaje, ustanavljanju služb in pridobivanju podpor za matere in otroke (Skocpol, 1992: 3. del). Večine teh politik ne bi nikoli izvajali, če ne bi bile ženske zveze tako sposobne usklajevati moralistično naravnane javne kampanje v lokalnih skupnostih in državah. Ženske zveze so se pomembno razvile in geografsko razširile v istem času kot njihove kampanje. Veliko so pridobile s svojo sposobnostjo navezovanja partnerstev z vladnimi uradniki, kot so bili tisti v Children's Bureau (Urad za otroke). S perspektive mobilizacije virov lahko domnevamo, da so množična ameriška prostovoljna združenja pogosto obrnila pobude in vire zvezne vlade v svojo korist - najsibo za zagon, razširitev ali ponovno oživitve. Na primer zakoni New Deal in administrativni posegi so bili v izjemno pomembno pomoč nastajajočim sindikatom v ameriški industriji (Finegold in Skocpol, 1995: 5. poglavje). Ko so sindikati pričeli dejansko delovati, so kmalu izkoristili posege zvezne vlade v ekonomijo med 2. svetovno vojno, da bi povečali svoje članstvo in pravice do pogajanj z delodajalci.

Organizirano delavsko gibanje ni bilo nobena izjema. American Farm Bureau Federation je izkoristila možnosti za upravljanje pospeševalnih programov Oddelka za kmetijstvo in kmetijskih subvencij New Deal. Na ta način je razširila lastno članstvo na nova kmetijska območja (Hansen, 1991). Še en zgovoren primer izvoda do zveznih sredstev je American Legion (Jones, 1946; Pencak, 1989). Nastala je kot združenje pripadnikov ameriških ekspedicijskih sil iz 1. svetovne vojne in s sprejemom mladih veteranov 2. svetovne vojne leta 1942 preprečila generacijski upad, značilen za druga ameriška združenja veteranov. Legija je ob enem lobirala za GI (Government Issue) Bill, ki je bil sprejet leta 1944. Milijoni novih veteranov so kmalu preplavili združenje in s tem omogočili American Legion, da se je prenovila v izjemno pomembno državljansko interesno skupino v tisočih lokalnih skupnostih po vsej deželi in še za več desetletij po vojni obdržala pomemben vpliv na Kongres in Zvezo veteranov, kakor tudi na ducat administracij zveznih držav.

Zgornji seznam je še en dokaz za sožitje med državo in družbo v Združenih državah. Moja raziskovalna skupina se je vprašala, koliko množičnih ameriških prostovoljnih združenj je imelo ali ima organizacijsko strukturo, ki je vzporedna tristopenjski ameriški zvezni ureditvi, tj. strukturo, zgrajeno okrog lokalnih skupin, državnih podružnic in nacionalnih centrov. V nadaljevanju projekta bomo raziskali popolnejši razpon organizacijskih značilnosti združenj. Predhoden odgovor na vprašanje federalnosti pa nakazuje, da je z redkimi izjemami imela večina množičnih ameriških združenj, ki niso bila ustanovljena nedavno, zvezno strukturo. (Izjeme so ponavadi skupine in sindikati, katerih članstvo sestavljajo državljani, ki jih veže enaka ekonomska aktivnost ali bivajo na velemestnih območjih.) Prostovoljna združenja so prevzela zvezno ureditev deloma zato, da bi si olajšala sočasno sodelovanje z lokalnimi skupnostmi ter z državno in nacionalno oblastjo.

Mreže nacionalnih, državnih in lokalnih enot omogočajo združenjem, da posredujejo med lokalnim prebivalstvom in političnimi strankami ter zakonodajalci. Zvezna združenja ostajajo pozorna na koristno zakonodajo oz. lobirajo zanjo. Medtem ko so bile nekatere ameriške prostovoljne skupine aktivno vključene v politiko, so druge poskušale ustvariti sistematično alternativo uradni politiki. Historično sta bili združenji Women's Christian Temperance Union (Bordin, 1981) in National Congress of Mothers (National Congress of Parents and Teachers od leta 1947) namerano strukturirani kot stranke in izvoljena vlada, ves čas pa sta ostajali neodvisni od njih. Na ta način naj bi bil ženskam omogočen razvoj vplivnega, a posebnega sloga "prečiščene" politike reform v času, preden so vse ameriške ženske dobile volilno pravico. Tudi v praksi so paralelne organizacije omogočile ženskam izreden vpliv na določanje zakonodajnih programov po vsej deželi.

Če zanemarimo njegove praktične prednosti, je skoraj vso ameriško zgodovino federalizem preprosto služil kot prestižen zgled. Tudi sociološki institucionalistični teoretiki (Powell in DiMaggio, 1991) bi se verjetno strinjali, da je federalizem vsem velikim združenjem služil kot vrsta modela zakonite in učinkovite ureditve. To razlago podkrepljuje zgodovina ameriških bratovščin. Prostožidarji so v kolonialnih časih prišli iz Anglije v Ameriko. Obdržali so lokalne in glavne lože v razporeditvi redov, ki so bili urejeni podobno kot tisti v Evropi. Naslednja uvožena angleška bratovščina je bila Odd Fellows, ustanovljena po ameriški revoluciji, ki ni imela tako elitnega članstva kot prostožidarji (Clawson, 1989: 118-23). Odd Fellows so hitro prevzeli tri-stopenjsko strukturo, ki je posnemala ameriški federalizem (Stevens, 1899: 246-62). Večina bratskih združenj, ustanovljenih v Združenih državah po Odd Fellows, je privzela federalno ureditev (Gist, 1940).

Nekatera združenja, kot npr. Knights of Columbus, so imela v začetku ne-federalno strukturo, nato pa so se reorganizirala. Njihovi voditelji so zavestno zagovarjali prehod na nacionalno-državno-lokalni model (Kauffman, 1992). V ameriški zgodovini je bilo veliko primerov - tudi med majhnimi skupinami, premajhnimi, da bi se uvrstile na moj seznam - kjer je bila potreba po treh stopnjah organizacije kar smešno pretirana. Tako je Czechoslovak Society of America, zgodnja češka dobrodelná organizacija, začela z nekaj mestnimi klubi in potem takoj nadaljevala z ustanovitvijo državnih podružnic in nacionalnega sedeža, še preden je nastalo dovolj lokalnih enot (Martinek, 1955). Dejansko so v toku ameriške zgodovine državne in nacionalne organizacijske "ravni" prostovoljnih združenj pogosto nastale pred večino lokalnih enot. Ustanavljanja lokalnih enot so se ob spodbujanju in podpori državnih in nacionalnih voditeljev združenj nadaljevala "na vse strani", dokler ni bil dopolnjen "normalen" model dovršenega ameriškega prostovoljnega združenja.

Poduk za sedanost

Naj bo dovolj o preteklosti, pa če je še tako zanimiva. Kaj nam vse zgoraj zapisano pove o današnjih razpravah glede državljanske pobude v ameriški demokraciji? En zaključek je že očiten. Sodobni pozivi k vračanju v državljansko prostovoljstvo se skladajo s kontekstom kampanj konservativcev, ki naj bi razgalile domnevno

preveliko in arogantno zvezno vlado. Veliko tistih, ki uporabljajo takšne argumente, domneva, da je bila v ameriški preteklosti neka zlata doba, ko je lokalna civilna prostovoljna dejavnost reševala probleme dežele ločeno od - pravzaprav namesto - državnih in zveznih oblasti in politike. Trdijo tudi, da je širitev pristojnosti zvezne vlade od začetka do sredine 20. stoletja izrinila politično participacijo državljanov ("grassroots") in njihovo prostovoljno združevanje v Združenih državah (Joyce in Schambra, 1996). Toda kot sem dokazala, so to miti o preteklosti, ki ne vzdržijo temeljne empirične analize.

Že zgodaj v ameriški nacionalni zgodovini sta zgradba in delovanje zvezne vlade, skupaj z množičnimi in konkurenčnimi oblikami politične mobilizacije državljanov, oblikovali "priložnostne strukture", ki so krepile, spodbujale in nagrajevale prostovoljna združenja. Veliko prostovoljnih skupin je bilo organiziranih lokalno (ali kakorkoli znotraj okrožij ali držav), vendar je imel pomemben del prostovoljnih naporov - in najverjetneje zelo pomemben del najvztrajnejših prizadevanj - državen ali nacionalen pomen (Skocpol in Ganz, 1996; Hoffman, 1994). Lokalna prizadevanja se niso obrestovala samo na višjih ravneh. Množične organizacije so zmeraj pomagale spodbujati tudi veliko lokalnih aktivnosti. Razposlale so organizatorje ali podale zglede, po katerih so se ljudje lahko ravnali. Lokalna združenja Američanov niso bile obrnjena samo navznoter, k svojim lastnim zadevam. Večkrat so izkoristila možnost sodelovanja z enako mislečimi drugimi v okviru kampanj, združenj in strank, ki so lahko kaj spremenile - tudi na nacionalni ravni.

Mogoče je danes problem v tem, da veliko Američanov povsem upravičeno čuti, da se ne morejo več učinkovito povezati, da bi se problemi rešili s pomočjo vlade ali v povezavi z njo. Težava najbrž ni v veliki, birokratski zvezni vladi - navsezadnje ima ameriška nacionalna vlada sorazmerno še zmeraj manj davčnih pristojnosti in administrativnega vpliva kot dejansko katerakoli nacionalna država. Bistven problem bi mogle biti nedavne družbene spremembe in način oblikovanja politike, ki delajo učinkovito sodelovanje v javnem življenju za Američane manj privlačno. Gotovo v teh razmerah težje vzpostavljajo širša zavezništva.

Katere sodobne spremembe bi lahko vplivale na to? Nekateri menijo (Putnam, 1995), da se Američani umikajo iz lokalnih skupin ali neformalnega druženja predvsem zato, ker raje posedajo doma sami pred televizorjem. Nadaljujejo se ognjevite polemike o resnosti dejanskega upadanja prave socialne povezanosti in lokalnega ali osebnega državljanskega prostovoljstva v sodobnih Združenih državah. Doslej zbrani podatki in narejene analize me še niso prepričali. Delim dvome svoje sestre iz Severne Virginije. Ko sem ji po telefonu povedala o pomembnem delu nekega kolega in prijatelja s Harvarda, je vzkliknila: "Nihče tukaj doli ne keglja sam! Kar obišči kegljišče in sama poglej." Res morda danes pride manj kegljaških društev na prebivalca, toda družine in prijatelji morda kegljajo skupaj na nov način. To bi lahko bila prisposoba za to, kar se dogaja neuradno ali lokalno ali na oba načina.

Zgornji seznam nakazuje resničen prelom v vzorcu množičnih ameriških prostovoljnih združenj v zadnjih desetletjih. Iz drugih virov (Berry, 1984; Walker, 1991) vemo, da je trajala od srede šestdesetih do zgodnjih osemdesetih let 20. stoletja prava eksplozija ustanavljanja lokalnih združenj državljanov in združenj posame-

znih etničnih manjšin. V istem času so se množila tudi poklicna in obrtna združenja, ki so Washington spremenila v "imperialno" prestolnico, če uporabimo znameniti stavek Kevina Phillipsa (1994: 2. poglavje).

V nasprotju z zgodnejšimi množičnimi ustanavljanji združenj v ameriški zgodovini, se sodoben razmah le-teh ne zdi povezan s pojavom novih nacionalnih prostovoljnih združenj ali oživitvijo starih. Večina od 30 do 40 množičnih prostovoljnih zvez, ki so delovale v Ameriki sredi dvajsetega stoletja, je zapisana propadu, ker jim od šestdesetih in sedemdesetih let naprej članstvo stalno upada. Večina nedavno nastalih množičnih prostovoljnih združenj je strukturiranih podobno kot tisoče manjših. Vodi jih profesionalno osebje, imajo dopisno članstvo, nimajo pa lokalnih ali državnih podružnic niti tri-stopenjske zgradbe.

Izjeme moje pravkar podane trditve se nahajajo na desni strani strankarskega spektra: National Right to Life Committee in Christian Coalition so ponovile stare zvezne vzorce na nov način, celo v tem obdobju računalniško oblikovanih seznamov naslovnikov. Te skupine so aktivne v odnosu do lokalne in državne kot tudi nacionalne vlade. Še ena stara, a nedavno ideološko preusmerjena zvezna skupina, National Rifle Association, predstavlja podobno desničarsko izjemo. Tudi druge, kot npr. Promise Keepers, se lahko kmalu pojavijo na našem seznamu.

Vendar se v sredini in na levisi (takšni, kot pač je) ameriškega društvenega spektra, ni pojavila ali ponovno oživila nobena velika zveza. Namesto tega je značilno nastala obilica poklicno vodenih, ozko usmerjenih zagovorniških skupin, ki predstavljajo relativno posebne sociokulturne identitete ali zagovarjajo stališča do specializiranih, aktualnih političnih vprašanj. Če niso izrazito lokalne, so takšne skupine nastanjene v New Yorku ali Washingtonu, in njihovo strokovno osebje v podrobnosti obvlada zakonodajne in pravdne postopke. Z množicami Američanov komunicirajo samo preko pošte. (Izjeme so tukaj National Education Association in American Federation of Teachers in mogoče še okoljsko gibanje kot celota, ki vključuje poklicno vodeno zagovornišvo, lobistične organizacije in združenja lokalnih klubov, kot je Sierra Club.)

Prvak vseh sodobnih dopisnih združenj je seveda American Association of Retired Persons (AARP), ki ima 36 milijonov članov. AARP nima državnih podružnic in le majhen del njegovih posameznih članov je aktivnih v lokalnih filialah (Morris, 1996). Ker so presenetljivo tudi mene pred kratkim povabili v AARP, lahko potrdim, da se "včlaniš", ko pri 49 letih dobiš pismo po pošti. Pismo je računalniško tiskano in vam ponuja veliko trgovinskih popustov in naročil za revije v zameno za samo osem dolarjev letno.

Zakaj danes v ameriški civilni družbi uspeva toliko poklicno vodenih združenj s sezname naslovnikov (večina majhnih, vendar jih je nekaj, kot AARP, zelo velikih)? Vemo, da gre za več kot le tehnološki determinizem. Vzpon novih računalniških komunikacij in tehnik zbiranja denarja je velikega pomena. Vendar desničarska združenja, sedaj pa tudi organizirano delavsko gibanje, dokazujejo, da te tehnike niso nezdržljive z organizacijami državljanov.

V zaključku tega prispevka lahko samo omenim še druge možne razlage. Razredne in spolne transformacije so seveda prav tako pomembne. Večina velikih ameriških

prostovoljnih združenj (nastalih ali razvijajočih se) od leta 1800 do petdesetih let 20. stoletja je povezovala državljane enega spola iz različnih socialnih razredov. V večini teh združenj so se podjetniki in strokovnjaki povezali s pisarniškiimi uradniki in morda še s privilegiranimi kmetovalci, obrtniki ali delavci v industriji. Vendar so prevladovali moški ali ženske, ne oboji skupaj. Tako se je oblikovala večina združenj, ki so preseгла razredne in regionalne ovire. Do nedavnega, sedaj pa ne več, so ločene moške in ženske vloge nudile široke, množične identitete, s pomočjo katerih se je na sto tisoče ali milijone Američanov povezovalo preko meja regij in socialnih razredov (Clawson, 1989).

V Ameriki dvajsetega stoletja so bili voditelji množičnih združenj vojni veterani in visoko izobražene ženske - sklepam, da povečini zato, ker so bili oboji geografsko razpršeni. Od začetka tega stoletja so ameriški moški z univerzitetno izobrazbo stremeli k življenju in delu v velemestnih središčih. Visoko izobražene ženske pa ne. Šle so kamorkoli, poučevale v šolah, se nato poročile in nehale delati. Tako so pogosto ostale v lokalnih skupnostih po vseh državah. Dobro izobražene ženske so postale glavna opora lokalnim, državnim, pa tudi nacionalnim prostovoljnim aktivnostim.

Družbene razmere, ki so bile nekoč ugodne za množična združenja, so se v sodobni ameriški zgodovini zelo spremenile. Visoko izobražene ženske imajo sedaj nacionalno usmerjene kariere in se naseljujejo v ista velemestna središča kot moški strokovnjaki ali vodstveni kadri. Do šestdesetih let 20. stoletja so Združene države razvile zelo številen zgornji srednji razred strokovnjakov in vodstvenih kadrov. Sestavljajo ga moški (in sedaj tudi ženske), ki se imajo za specializirane strokovnjake, ne pa za "skrbnike skupnosti" (Brint, 1994). Takšne elite so prav verjetno bolj nagnjene k finančnemu podpiranju poklicno vodenih nacionalnih zagovorniških organizacij, kot pa da bi se bili pripravljene vzpenjati se po lokalno-državnacionalni hierarhični lestvi tradicionalnih množičnih prostovoljnih združenj.

Toda spremembe, ki zadevajo prostovoljna združenja v Združenih državah, presegajo razred in spol. Konservativci in privrženci politične sredine imajo vsaj deloma prav, ko trdijo, da se je nacionalna vlada spremenila. Ne da se je ameriška zvezna uprava na splošno povečala - še posebej ne v smislu višjega obdavčevanja in povečanja družbene porabe, saj je treba vzeti v ozir znižanje davkov in tesne zvezne proračune od sedemdesetih let naprej. Vendar so se povečale zvezne pristojnosti. Osebe kongresa se je povečalo in kongresni odbori so postali številnejši in decentralizirani. Ponujajo veliko več položajev, ki omogočajo vpliv na zakonodajo ali izvršilno oblast. Z izkoriščanjem takšnih priložnosti so poklicni zagovorniki specifičnih interesov in lobistične skupine zavzeli manevrski prostor okornih prostovoljnih združenj državljanov. Sprememba je še posebej očitna v tem, da so si kongresniki v prizadevanjih za ponovno izvolitev vedno bolj pomagali z anketarji, svetovalci za stike z mediji in televizijskimi reklamami, pomoči, ki so jo prej iskali pri prostovoljnih združenjih kot posrednikih do volivcev v njihovem okrožju, pa so se odrekli.

Množična politika se je v Ameriki v zadnjih nekaj desetletjih spremenila, tako kot se je tudi Washington. Odlične analize strokovnjakov za politične znanosti kot

so Rosenstone in Hansen (1993) in Verba, Scholzman in Brady (1995) kažejo, da je ameriška politika od šestdesetih let 20. stoletja postala volilno demobilizirana in vedno bolj pohlepna po denarju. Kot je Aldrich (1995) pred kratkim dokazoval, ameriške politične stranke zdaj raje priskrbijo kandidatom finančno in svetovalno "podporo", kot da posredujejo v odnosih med politiki in državljani, kot so to počele od tridesetih let 19. stoletja do konca petdesetih let 20. stoletja. Z izjemo desnega krila republikanske stranke, danes poklicni sodelavci strank ali skupin redko stopajo v neposreden stik z volivci. Američane še najpogosteje prosijo za denar. Politikom ni veliko mar zanje, razen če so relativno dobro situirani, člani ciljne vplivne skupine ali volivci (Ganz, 1994). Preobrat v volilni demokraciji se je zgodil sočasno z začetkom polnjenja naših poštnih nabiralnikov s ciljno, računalniško obdelano pošto, ki so jo pošiljale na posamezen problem osredotočene zagovorniške skupine, ki so iskale najneznatnejše razloge, ki bi jim dovoljevali zbiranje denarja od dopisnih "članov" (Paget, 1990).

Model učinkovite organizacije ameriške politike in civilnega življenja se je od šestdesetih let 20. stoletja vsekakor močno spremenil. Morda z izjemo desnice, voditelji in državljani ne razmišljajo več o ustanavljanju ali angažmaju v nacionalnih združenjih, ki povezujejo lokalne enote v državne in nacionalne mreže. Če se pojavi nov razlog, ljudje razmišljajo o odpiranju nacionalne pisarne, zbiranju denarja po pošti in najemu medijskega svetovalca. Navadni državljani pa se najverjetneje počutijo le še kot predmet manipulacije teh prizadevanj. Ne počutijo se kot sodelujoči državljani ali voditelji ljudi, ki bi sprožali širše državljanske pobude. In prav imajo!

Naj končam, kjer sem začela, z Alexisom de Tocquevilom. Če bi Tocqueville vstal od mrtvih in konec 20. stoletja spet obiskal Združene države, bi bil prav tako v skrbeh zaradi prej omenjenih centralizacijskih teženj, pa tudi zaradi verjetnega upada v povsem lokalnem združevanju ali povezovanju v majhne skupine. Navsezadnje je bil eden od Tocquevillovih zaključkov v *Democracy in America* - čeprav ga njegovi konservativni obuditelji redko omenjajo - da je živahna participativna demokracija služila kot neke vrste "šola", kjer so se Američani učili, kako razvijati razna socialna gibanja in združenja državljanov, še posebej na državni in nacionalni ravni. Mogoče je bil Tocqueville ideološko slep za način, na katerega je zgodnja ameriška nacionalna država ustvarila okvir, ki je spodbujal širjenje prostovoljnih združenj. Vendar se je dobro zavedal spodbujevalnega učinka prodornega političnega sodelovanja državljanov v družbenih pobudah.

Tocqueville bi verjetno zelo resno vzelčasne podatke, ki sem vam jih danes predstavila in ki nakazujejo nedaven upad obsega in razvođenitev množičnih prostovoljnih združenj. Tocqueville bi takoj opazil spremembe v povezovanju državljanov glede na socialni razred in spol, ki sem jih omenila. Skrbelo bi ga, ker je volilna udeležba upadla, ker so politične stranke izgubile stik z državljani in ker volitve zmeraj bolj prehajajo v upravo visoko plačanih, Dicku Morrisu podobnih anketarjev, svetovalcev in medijskih osebnosti, ki manipulirajo televizijske podobe.

Tocqueville tem spremembam ne bi le pripisal velikega pomena. Gotovo bi bil presenečen, da današnji konservativci uporabljajo njegovo delo *Democracy in America* za opravičevanje depolitiziranega in romantičnega lokalizma, ki naj bi

predstavljaj "čudežno" zdravilo za večje slabosti nacionalne politike. Zares, če bi se Alexis de Tocqueville vrnil, bi verjetno obiskal Heritage Foundation in DLC ter predlagal, naj združenji še poglobita svojo skrb za temelje in usodo državljske pobude v ameriški demokraciji. Žal se Alexis de Tocqueville ne bo vrnil, da bi predal to sporočilo, razen če bi se zgodil čudež. Zato bomo morda socialni zgodovinarji morali to storiti namesto njega!

LITERATURA

- Aldrich, J. (1995): *Why Parties? The Origin and Transformation of Political Parties in America*. Chicago: University of Chicago Press.
- Barone, M. (1996): "Returning to Tocqueville: Are 19th-century values making a comeback in America?" *Washington Post National Weekly Edition*, January 15-21:23.
- Berry, J. (1984): *The Interest Group Society*. Boston: Little, Brown.
- Bordin, R. (1981): *Woman and Temperance: The Quest for Power and Liberty, 1873-1900*. Philadelphia: Temple University Press.
- Brint, S. (1994): *In an Age of Experts: The Changing Role of Professionals in Politics and Public Life*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Brown, R. (1974): "The emergence of urban society in rural Massachusetts, 1760-1820." *Journal of American History* 61:29-51.
- Clawson, M. (1989): *Constructing Brotherhood: Class, Gender, and Fraternalism*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Clemens, E. (1997): *The People's Lobby: Organizational Innovation and the Rise of Interest Group Politics in the United States, 1890-1925*. Chicago: University of Chicago Press.
- Finegold, K., and T. Skocpol (1995): *State and Party in America's New Deal*. Madison: University of Wisconsin Press.
- Gamm, G., and R. Putnam (1996): "Association-building in America, 1850-1920." Presented at the annual meeting of the Social Science History Association, October 10-13, New Orleans.
- Ganz, M. (1994): "Voters in the crosshairs: How technology and the market are destroying politics." *American Prospect*, no. 16:100-109.
- Gist, N. (1940): "Secret societies: A study of fraternalism in the United States." *University of Missouri Studies: A Quarterly of Research* 15:1-184.
- Greenhouse, S. (1996): "Liberal academics and labor's new leaders pulling in tandem once more." *New York Times*, 22 September: 36.
- Hansen, J. (1991): *Gaining Access: Congress and the Farm Lobby, 1919-1981*. Chicago: University of Chicago Press.
- Hoffman, A. (1994): *Local Attachments: The Making of an Urban Neighborhood, 1890-1925*. Baltimore: Johns Hopkins University Press.
- John, R. (1995): *Spreading the News: The American Postal System from Franklin to Morse*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Jones, R. (1946): *A History of the American Legion*. Indianapolis: Bobbs-Merrill.
- Joyce, M., and W. Schambra (1996): "A new civic life," in M. Novak (ed.) *To Empower People: From State to Civil Society*, 2d ed. Washington, DC: AEI Press: 11-29.
- Kauffman, C. (1992): *Faith and Fraternalism: The History of the Knights of Columbus*, rev. ed. New York: Simon and Schuster.

- Martinek, J. (1955): *One Hundred Years of the CSA: The History of the Czechoslovak Society of America*. Cicero, IL: Executive Committee of the CSA.
- McConnell, S. (1992): *Glorious Contentment: The Grand Army of the Republic, 1865-1900*. Chape Hill: University of North Carolina Press.
- Morris, C. (1996): *The AARP*. New York: Times Books.
- National Congress of Parents and Teachers (1947): *Golden Jubilee History, 1897-1947*. Chicago: National Congress of Parents and Teachers.
- Paget, K. (1990): "Citizen organizing: Many movements, no majorit." *American Prospect*, no. 2: 115-28.
- Pencak, W. (1989): *For God and Country: The American Legion, 1919-1941*. Boston: Northeastern University Press.
- Phillips, K. (1994): *Arrogant Capital: Washington, Wall Street, and the Frustration of American Politics*. Boston: Little, Brown.
- Powell, W., and P. DiMaggio, eds. (1991): *The New Institutionalism in Organizational Analysis*. Chicago: University of Chicago Press.
- Putnam, R. (1995): "Bowling alone: America's declining social capital." *Journal of Democracy* 6:65-78.
- Rosenstone, S., and J. Hansen (1993): *Mobilization, Participation, and Democracy in America*. New York: Macmillan.
- Ryan, M. (1981): *Cradle of the Middle Class: The Family in Oneida Country, New York, 1790-1865*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Shefter, M. (1994): *Political Parties and the State: The American Historical Experience*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Siegel, F., and W. Marshall (1995): "Liberalism's lost tradition." *New Democrat* 7:8-13.
- Skocpol, T. (1992): *Protecting Soldiers and Mothers: The Political Origins of Social Policy in the United States*. Cambridge, MA: Belknap Press of Harvard University Press.
- Skocpol, T., and M. Ganz (1996): "Casting wide nets: Gamm and Putnam are mistaken about local primacy in late-19th-century U.S. associationalism." Typescript, Department of Sociology, Harvard University.
- Stevens, A. (1899): *The Cyclopedia of Fraternities*. Paterson, NJ: Hamilton Printing and Publishing Company.
- Tocqueville, A. (1969/1835-40/): *Democracy in America*, ed J.P. Mayer and trans. George Lawrence. Garden City, NY: Doubleday, Anchor Books.
- Verba, S., K. Schlozman, and H. Brady (1995): *Voice and Equality: Civic Voluntarism in American Politics*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Walker, J., Jr. (1991): *Mobilizing Interest Groups in America: Patrons, Professions, and Social Movements*. Ann Arbor: University of Michigan Press.
- Waller-Zuckerman, M. (1989): "Marketing the women's journals, 1897-1947." *Business and Economic History*, 2d ser. 18:99-108.

Simona KUSTEC

**Poletna šola European Consortium of
Political Research (ECPR):
Analytical Approaches to EU Policy Making**

Univerza v Konstanzu,
11. - 16. septembra 2000

Zaradi naraščajočih in dinamičnih procesov, ki potekajo med EU in nacionalnimi deli, je raziskovanje medsebojnih odnosov ter analiziranje procesov sprejemanja odločitev postalo hvaležna in zaželena tematika za številne raziskovalce. Krog slednjih je zelo širok predvsem v državah članicah EU, vztrajno pa se veča tudi v tistih delih Evrope, ki si šele prizadevajo postati polnopravni člani Unije, ter tudi in predvsem v delih, ki jim obstoječa politična in ekonomsko-monetarna integracija Evrope predstavlja vedno bolj resnega in močnega konkurenta - zlasti v ZDA ter na Japonskem.

Iskanje odgovorov ter razlag na vprašanja kot so, kako bi obrazložili, analizirali in še prej razumeli procese oblikovanja politik na evropski ravni, kdo so akterji z najboljšimi pozicijami in statusom, zakaj in s kakšnimi posledicami se spreminjajo odnosi med institucijami na ravni EU ipd. je postalo izjemno razširjeno in aktualno.

Omenjeno problematiko je imela v slikih tudi stalna raziskovalna skupina ECPR, ki se ukvarja z analitičnimi politikami in teorijo javne izbire, ko se je odločila, da letos v nemškem Konstanzu organizira svojo prvo poletno šolo.

Tako je bil osnovni namen poletne šole z različnimi, predvsem kvantitativno opredeljenimi racionalnimi modeli izbire nadgraditi znanje na področjih oblikovanja politik EU, zlasti v institucionalnem smislu.

Predavatelji, Gerald Schneider in Thomas Koenig z Univerze v Konstanzu, Simon Hug z Univerze v Ženevi ter Patrick Dunleavy iz

London School of Economics and Political Sciences, so vodili dopoldanske dele poletne šole, popoldanski pa so bil namenjeni predstavitvi raziskovalnih nalog in ugotovitev petindvajsetih udeležencev šole ter nekaterih vabljenih gostov iz Nemčije in Švice.

V prvem delu smo se lahko seznanili z najnovejšimi tendencami na področju teorije javne izbire, racionalne teorije izbire, konceptov racionalnosti, teorije iger ter z različnimi modeli za napovedovanje realnosti. Ker gre za izrazito kvantitativne in na predpostavkah čiste racionalnosti in jasne ciljne orientiranosti akterjev zgrajene modele, so bila dopoldanska srečanja pogosto namenjena matematičnemu izpeljevanju formul, izgrajevanju modelov ter grafov, s pomočjo katerih smo preigravali možne rešitve problemov.

Predavatelji so predstavili tudi osnove pogajanj in pogajalskih procesov - enega izmed osnovnih oziroma izhodiščnih načinov, s katerim lahko razumemo in pojasnjujemo politike na ravni EU. Razumevanje tega koncepta je bilo ilustrirano s teorijo obljub in groženj, prevedeno v praktičen primer pogajalskih odnosov med evropskim svetom in svetom ministrov.

Enega možnih načinov razreševanja vprašanj o zapletenih zakonodajnih postopkih in številnih zahtevah na različnih področjih EU politik je ponudil dr. Koenig s predavanjem o teoriji ustavne izbire. Posledično je predavatelj teže uvodnega, bolj teoretičnega dela, prenesel še na oblikovanje modelov konkretnih razmerij v odločevalskih procesih na ravni EU. Poseben poudarek pa je pripisal preučevanju odnosov med institucijami evropskega sveta, parlamenta ter komisije.

Udeleženci smo se seznanili še s potekom ratifikacijskih procesov in pomenom ratificiranja mednarodnih pogodb ter s teorijo birokratske politike. Prav slednje predavanje dr. Dunleavyja o birokratski politiki, je prvič odkrito ponudilo kar nekaj kritičnih idej o uporabnosti koncepta racionalnosti iz

in nedvoumnih preferenc akterjev. Omenjene teorije so namreč deležne številnih kritik zato, ker največkrat ne upoštevajo akterjeve motivacijske naravnosti, za katero je znano, da ni nujno popolnoma racionalna. Dunleavy je nato prikazal motivacijski model uradniških preferenc, s katerim je potrdil zgornja razmišljanja. Razkril je, da uradniki pri svojem delu sicer težijo k doseganju racionalnih prvin konsenza, centralnosti lastnega položaja, načrtovanja dela in dinamičnosti. Vendar pa je dokazal, da so preference uradnikov pogosto tudi 'neracionalne', v smislu težnje po opravljanju bolj zanimivega dela, manjši oziroma zgolj posredni odgovornosti za opravljeno delo ter vzpostavljanju kolegialnosti v medsebojnih odnosih.

V okviru popoldanskih delov smo udeleženci predstavljali lastne raziskovalne projekte oziroma izsledke, vezane na vsebine EU. Predstavitve so bile najpogosteje zasnovane v obliki študijev primera, npr. tematike svetovne trgovinske organizacije in vzorcev koalicijskega sodelovanja z EU, EMU, nacionalne države in EMU, oblikovanje evropskih institucij, politike na konkretnih policy področjih. Nasprotno pa so bile nekatere študije vsebinsko širše kot npr. analiziranje odločevalskih procesov v EU, analiza pogajanj in (raz)poznavanje nacionalnih interesov, vprašanja evropeizacije zunanje politike držav članic, makroekonomski trendi, ki vplivajo na politiko, policy pozicije in ideje.

Skozi vse dni se je med udeleženci razvijala tudi aktivna razprava, v kateri so se ponovno odpirala številna vprašanja o primernosti, pa tudi uporabnosti predstavljanih, predvsem kvantitativnih, konceptov. Zdi se namreč, da bi s prevladujočim pristopom raba zgolj statističnih podatkov, prevedenih v formularne zapise, ali pa zgolj subjektivnih predpostavk, le težko zagotovila objektivno in metodološko korektno napovedovanje političnih dejanj, stanj in celo prihodnjih perspektiv. Odprta so ostala tudi vprašanja najustrežnejšega modela, ki bo

zagotovil najbolj zanesljive in preverljive podatke, še posebej potem, ko smo se lahko prepričali, da raba različnih formul, ki vsebujejo iste podatke, lahko poda medseboj različne ugotovitve. Tako sta npr. Tsebelis in Garrett na podlagi enakih podatkov, vendar pa različnega modelarnega pristopa ugotovila, da se je odnos med evropskim svetom ter parlamentom po sprejetju Amsterdamske pogodbe leta 1997 v smislu kooperacije spremenil na bolje za parlament. Crombez, Steunenber ter Corbett pa so skupno dokazali ravno obratno¹. Enako nedorečeno pa ostaja tudi vprašanje uporabe modelov kot najboljšega načina za napovedovanje. Obstaja namreč velika verjetnost, da preigravanja različnih opcij lahko rezultirajo le v ugibanjih, ki so prej subjektivne kot objektivne narave.

Zaradi omenjenih in še številnih drugih nejasnosti racionalna teorija izbire in njej podobne teorije (v konkretnem primeru) politologijo približajo tehničnim, naravoslovnim aspektom in, tako kot se je izrazil dr. Dunleavy, očitno dimenzijo družbe ter njenih preferenc postavijo na stranski tir.

Vsebinski del letošnje poletne šole predstavlja le eno tretjino načrtovanega programa. Nadgrajevanje izhodiščne tematike o modelih javne izbire se bo tako izvajalo še na dveh poletnih šolah, organiziranih v Londonu in Leidnu. Poudarki prve, leta 2001, bodo namenjeni vprašanjem delegacije in implementacije v EU, druge, leta 2002, pa vprašanjem pogajanj, zakonodaje in birokratske politike.

France VREG

Ciril Ribičič

Podoba parlamentarnega desetletja

Ljubljana 2000, 243 strani

Knjiga Podoba parlamentarnega desetletja, ki jo je v samozaložbi izdal dr. Ciril Ribičič, je izvrsta analiza pravnih in politoloških kategorij slovenskega parlamenta in svetovnih parlamentarnih sistemov. Kot univerzitetni profesor ustavne prava v delu izkazuje sposobnost kritične refleksije filozofskih, pravnih, socioloških in politoloških spoznanj parlamentarca, ki je v desetih letih nastajanja in razvijanja mlade države opravljal poslansko funkcijo. Že v parlamentarnih razpravah je razkrival sistemske vzroke slabosti in delovanju parlamentarnega sistema in punjal rešitve za njegovo dograjevanje. V knjigi je sistemske slabosti slovenskega parlamenta obširno analiziral in predlagal vrsto rešitev.

V Povabilu k branju pravi, da je bil kot poslanec globoko vpet v soočanja in odločanja in je tako lahko spoznaval resničnost vsakodnevne parlamentarne dogajanja. Teoretično znanje ustavnega prava in parlamentarnih sistemov pa mu je omogočalo "kritično analizo z distance ter sprotno primerjavo in vrednotenje dogajanja s teoretičnega, razvojnega in primerjalnega vidika ter z gledišča tako opevane evropeizacije Slovenije" (2000, 9). Tako smo prav zaradi "notranjega sodelovanja, dopolnjevanja in spopadanja med poslancem in profesorjem" - kot pravi avtor - dobili prvo, dragoceno analizo delovanja slovenskega parlamenta, dopolnjeno s poglavji o dinamičnem ravnotežju oblasti, nacionalni listi, tajnosti glasovanja, o podzastopnosti žensk, poslancih narodnih skupnosti, proceduri in virtualnem poslancu. O vsem tem je že pisal priložnostne, pa tudi poglobljene razprave, ki so izšle v več knjigah (Rad sem jih imel, Centralizem zoper Slovenijo, Siva tipka 074, Prednost, Regionalizem v Sloveniji). V knjigi pa je probleme z novih vidikov znanstveno utemeljil in ovrednotil.

V prvem poglavju Alternativni volilni sistemi poglobljeno obravnava različne volilne sisteme, prednosti in slabosti večinskega

sistema, dobre in slabe strani proporcionalnega sistema, korekture proporcionalnega sistema, zlasti pa uporabnost v našem ustavnopravnem in političnem prostoru. Argumentirano podaja svojo naklonjenost do uvedbe kombiniranega volilnega sistema, ki združuje pozitivne značilnosti večinskega in proporcionalnega sistema.

V podpoglavju Javnomenjska podpora različnim modelom podaja primerjavo volilnih sistemov v Sloveniji, Veliki Britaniji in Nemčiji in pokaže na prednosti ureditve, ki skuša istočasno uveljavljati izbiro med kandidati in sorazmerno zastopanost strank ter uveljaviti stabilnost vlade. Vprašuje se, ali je mogoče težnje po večji personalizaciji volitev in stabilnejši vladi doseči, ne da bi zavrgli pozitivno tradicijo sorazmernega zastopstva, ki jo nosi s seboj proporcionalni volilni sistem? Upravičeno ugotavlja, da bi tak sistem umiril politične strasti v Sloveniji in preprečeval 'uspehe' političnih skrajnjcev.

Ko obravnava alternativne možnosti za Slovenijo, predlaga, da se 50 poslancev državnega zbora voli po večinskem in 38 po proporcionalnem sistemu, dva poslancata narodnih skupnosti pa še naprej tako kot doslej. Meni, da bi taka rešitev bila smiselna, ker ne terjata povečevanja števila poslancev. Podaja še nekatere druge izboljšave volilnega sistema, na primer, da bi večinske volitve potekale po enokrožnem sistemu relativne večine in ne dvokrožnem. V sklepu poglavja podaja najboljše možnosti za Slovenijo: to bi bil sistem, ki kombinira pozitivne značilnosti večinskega in proporcionalnega sistema, ne da bi prevzemal njune slabosti; prednosti tega sistema utemeljuje v petih točkah. K vprašanju volilnega sistema sodi tudi njegova razprava o odpravi nacionalnih list, za katero se je avtor več let zavzemal in pri tem tudi uspel, in o večji zastopanosti žensk v parlamentu.

Izredno aktualno je tudi drugo poglavje o dvodomnosti slovenskega parlamenta. Avtor najprej obširno primerjalno analizira pravne ureditve dvodomnosti v svetu, še posebej dvodomnost v federacijah, pa tudi v manjših unitarnih državah. Njegova analiza srednjeevropskih držav zajema funkcijo drugega doma kot 'sveta modrecev', predvsem pa, ali vnašajo v delovanje parlamen-

ta novo kakovost in omejujejo moč partitokracije v sodobnih evropskih političnih sistemih. Posebej kritično obravnava položaj in vlogo državnega sveta, predstavi predlog uvedbe zbora pokrajin, ki bi nadomestil državni svet.

V poglavju o dinamičnem ravnotežju oblasti razpravlja o razmerju med izvršno, zakonodajno in sodno oblastjo in znotraj prve zlasti o problematiki ustavnega položaja predsednika republike. Prikaže njegovo 'oblast' v predsedniškem, polpredsedniškem in parlamentarnem sistemu. Posebej obravnava položaj šefa države v Sloveniji ter hrvaški polpredsedniški sistem ter podaja predloga za spremembo hrvaške in slovenske ustave. Pri tem se avtor utemeljeno zavzema za takšno vlogo predsednika republike, kot je običajna v parlamentarnih sistemih, tako pri oblikovanju in rekonstrukciji vlade kot pri razreševanju vladnih kriz nasploh.

V poglavjih o tajnosti glasovanja in o proceduri kot kraljici demokracije avtor prikaže kršitve teh postopkov. Sodi, da so poslovniška pravila izjemno pomembna za demokratično delovanje parlamenta. Zavzema se za nevtralno vodenje parlamenta, krepitev pomena stroke (zlasti pravne), za to, da bi parlamentarne stranke spoštovale dostojanstvo poslancev in jim omogočile svobodno odločanje zlasti v vseh tistih primerih, ko je predpisano tajno glasovanje, in za to, da bi matična delovna telesa kot nekakšni vzporedni miniparlamenti prevzela odločilno vlogo v zakonodajnem postopku. Posebno poglavje namenja tudi ustavnim pravicam obeh narodnih skupnosti in položaju dveh poslancev v državnem zboru.

V zadnjem poglavju avtor razpravlja o uporabi sodobnih informacijskih tehnologij (interneta, elektronske pošte ter drugih) v profesionalne, industrijske, trgovske, novinarske, propagandne, politične, politično marketinške in druge namene. Podrobno obravnava kompleksnost funkcije parlamenta. Bralce opozarja na sodobne komunikacijske poti med poslanci samimi ter med poslanci na eni strani ter vlado, državno upravo, političnimi strankami, lokalnimi skupnostmi in volilci na drugi strani. Parlament je dolžan vzpostaviti poti, ki omogočajo javni vpogled in nadzor nad njego-

vim delovanjem, vse bolj aktivno vključevanje v njegovo zakonodajno delovanje. Nove generacije, socializirane v obdobju informacijske družbe, bodo pričakovale uporabo sodobnih informacijskih sredstev v državni upravi, parlamentu, političnih strankah, izobraževalnem sistemu, na delovnem mestu, v javnem, poslovnem in zasebnem življenju. Brez vsestranske uporabe sodobnih komunikacijskih in informacijskih sredstev si ni več mogoče zamišljati strokovne podpore za relevantno in odgovorno odločanje.

Avtor ugotavlja, da zakonodajna funkcija ne more izraziti bogastva interesov in potreb prebivalstva, civilne družbe in institucionalne zgradbe, če ni zasnovana na mreži sodobnih komunikacijskih povezav med parlamentom in njegovo strokovno službo, pravno in drugimi strokami, vlado in upravnimi resorji, lokalnimi skupnostmi in volilci. Komuniciranje z volilci, političnimi strankami, lobisti domačih in tujih podjetij ter raznimi skupinami za pritisk se lahko spremeni v manipuliranje s parlamentom in parlamentarci, če njihovo delovanje ni komunikacijsko in informacijsko podprto.

Izredno pomembno je njegovo opozorilo, da poslanec ne more biti strokovno usposobljen za razpravljanje in odločanje, če nima možnosti seznaniti se z resničnim stanjem stvari iz samostojnih in neodvisnih strokovnih virov. Parlamentarno odločanje je vsebinsko in proceduralno tako zapleteno, da je nujna strokovna podpora, ki jo nudi uporaba sodobnih informacijskih sredstev. Parlament mora biti tudi komunikacijsko povezan s parlamenti drugih evropskih držav, še zlasti članic Evropske zveze ter z Evropskim parlamentom, Svetom Evrope, Konferenco za varnost in sodelovanje v Evropi in OZN.

V poglavju Virtualni poslanec tudi futurološko razmišlja o elektronski demokraciji in virtualnih poslanskih pomočnikih. V zelo kratkem času so možni posvetovalni referendumi z uporabo elektronskih sredstev. Tako bo v parlamentu vedno več povratnih informacij o stališčih volilcev. Vsak volilec bo lahko prek tv-ekrana ali prek mobitela z malo večjim zaslonom aktivno spremljal odločanje v parlamentu in sproti vplival na odločanje. Elektronska demokracija bo pri-

nesla možnosti neposrednega vpliva na politiko. Nove tehnologije spreminjajo tudi notranjo dinamiko parlamentarnega dogajanja. Poslanec, vsakodnevno povezan z vsemi drugimi poslanci in svetovnimi spletnimi stranmi, vnaša novo dinamiko v delovanje poslanske skupine in med njimi. Pričakovati je več nadstrankarskega povezovanja ter manj ostre ločnice med vladnimi in opzijskimi poslanci, manj ostrih spopadov in diskvalifikacij ter več sodelovanja.

V knjigi dr. Cirila Ribičiča bodo strokovnjaki, študenti prava ter politologije, pa tudi laični bralci našli številne podatke, različna stališča, kritična razmišljanja in vrednotenja ustavnopravnih in politoloških vprašanj minulega parlamentarnega desetletja. Vse nas je navdušila tudi oblikovna oprema, ki jo je kot novost uveljavila oblikovalka Anka Štular. Simbolna je že naslovnica, ki prikazuje ribje jate in ponazarja živalski svet preživetja v kruti sedanjosti, tudi preživetje poslancev v parlamentarni areni. Vsako poglavje uvaja simbolika iz živalskega sveta z domiseljnimi fotografijami in pregovori: soočanje samozaverovanih petelinov (v parlamentu), ravnotežje ptic na dveh žicah s pregovorom "Kadar deli lev, je vse na eni strani" in druge; izredna je sklepna simbolika: pajkovo omrežje in virtualna elektronska mreža s kitajskim pregovorom "Vsi cvetovi prihodnosti so v semenih sedanjosti".

Ideje, misli in predlogi dr. Cirila Ribičiča bodo vsekakor še naprej živeli v slovenskem parlamentu, v političnem življenju in v javnosti. Njegovo futuristično razmišljanje o virtualnem poslancu in novih možnostih informacijskih tehnologij, ki jih bo moral parlament uporabljati že leta 2004, pa bodo začele vznemirjati poslance in politike že danes. Kajti skrajni čas je, da so poslanci v svojem prizadevanju za javno blaginjo "vzemirjeni in prizadeti v svoji notranjosti: nekateri zaradi dvoma o uspehu, drugi zaradi strahu, kakšna bo sodba" - kakor jih je opozoril John Milton v svojem govoru za svobodo tiska že leta 1644.

Vinko VEGIČ

Darko Lubi

Jedrsko širjenje po hladni vojni

Fakulteta za družbene vede, Ljubljana (353 strani) ISBN 961-235-020-5

Vse od prve uporabe jedrskega orožja ob koncu druge svetovne vojne je bila problematika, povezana z vlogo tega orožja, ena od središčnih tem v proučevanju problemov varnosti, vojne in miru. Obdobje hladne vojne je zaznamovalo intenzivno tekmovanje na področju jedrskega oboroževanja, hkrati pa tudi napori za uravnavanje tovrstnega oboroževanja. Z jedrskim orožjem je povezan tudi paradoks, da je njegova uničevalna moč prispevala, da do njegove dejanske uporabe ni po Hirošimi in Nagasakiju nikoli več prišlo. Že leta 1945 je Bernard Brodie opozoril, da je iznajdba jedrskega orožja privedla do tega, da je primarna funkcija vojaške sile postalo zastraševanje in odvratanje, ne pa doseganje zmage v vojni. Številni proučevalci problemov varnosti dolgo obdobje miru, ki je sledilo drugi svetovni vojni, pripisujejo med drugim tudi obstoju jedrskega orožja. Posledice morebitne uporabe jedrskega orožja so velesile prisilile k previdnosti. Po koncu hladne vojne je problematika, povezana z jedrskim orožjem, izgubila svojo središčno vlogo v varnostno-političnem dogajanju in razpravah. Kljub umiku jedrske problematike z "dnevnega reda", pa načrti za pridobivanje statusa jedrske sile v nekaterih državah, prevsem na na Bližnjem Vzhodu in v Aziji, ostajajo sestavine razmišljanj o nacionalni varnosti.

Knjiga Darka Lubija, ki je leta 1999 izšla pri Znanstveni knjižnici FDV v Ljubljani, je izredno dragoceno in na Slovenskem do sedaj edino znanstveno delo, ki obravnava razširjenost in širjenje jedrskih oboroževalnih ambicij v svetu po koncu hladne vojne ter išče odgovor na vprašanje, kaj se bo z jedrskim širjenjem dogajalo v prihodnosti. Po koncu hladne vojne se je nevarnost spopada med državami, ki jih štejejo za imetnice jedrskega orožja, sicer zelo zmanjšala, vendar še vedno ostaja ali pa se je celo zaostрил problem nadaljnega širjenja kroga držav

imetnic tega orožja. Dejansko so za obdobje po hladni vojni značilne kontroverzne strokovne in znanstvene ocene glede jedrskega širjenja. Mogoče je zaslediti zelo pesimistične ocene, ki jedrsko širjenje uvrščajo med najbolj pereče politične in varnostne probleme, hkrati pa obstajajo tudi ocene, na osnovi katerih je mogoče pojav jedrskega širjenja obravnavati v znatno bolj optimistični luči. Raziskavo avtor utemeljuje prav na omenjeni kontroveznosti in nasproti uveljavljenemu klišeju, da se je s koncem hladne vojne problem jedrskega širjenja močno zaostрил, postavlja trditev, da je v primerjavi z obdobjem hladne vojne ostrina tega problema danes bistveno manjša in da jedrsko širjenje ni najbolj zaskrbljujoča težava mednarodne skupnosti. Pri tem kritično sooča predpostavke, ki so temelj pretirano pesimističnih pogledov na pojav jedrskega širjenja, in tiste, ki nudijo osnovo za optimizem.

Avtor se v svoji raziskavi ne omeji zgolj na deskriptivno raven obravnavanega problema, pač pa oblikuje širši teoretični okvir, s katerim opredeli temeljni pojmovni aparat ter dejavnike in procese jedrskega širjenja. Problema pojmovne opredelitve jedrskega širjenja se sicer loteva z vidika klasičnega pojmovanja jedrskega širjenja (horizontalne jedrske proliferacije), ki je nastalo v obdobju prve generacije oziroma v obdobju t.i. "vidnega" jedrskega širjenja, vendar ga dopolnjuje s sodobnim pojmovanjem jedrskega širjenja, ki se je pojavilo v 70-ih letih. Klasično pojmovanje jedrskega širjenja, ki se nanaša na izključno že izdelano in preiskušeno jedrsko orožje, je tako razširjeno še na stanja in aktivnosti, s katerimi se povečujejo možnosti za dokončno pridobitev jedrskega orožja, kot npr. obstoj namenskih (vojaških) in civilnih znanstveno raziskovalnih in proizvodnih zmogljivosti na jedrskem področju. Po avtorjevi definiciji, ki se opira na klasično kot tudi na sodobno pojmovanje, jedrsko širjenje obsega poleg obstoja (širjenja) jedrskega orožja v vidni obliki še: a) obstoj (širjenje) že izdelanega, vendar nepreizkušena jedrskega orožja ali posameznih sestavin tega orožja, ki jih je treba samo še združiti; b) obstoj (širjenje) namenske (vojaške) znanstvenoraziskovalne in proizvodne zmogljivosti, potrebne za

izdelavo jedrskega orožja, ki ni pod mednarodnim jedrskoširitvenim nadzorom; c) obstoj (širjenje) znanstvenoraziskovalne in proizvodne zmogljivosti na civilnem jedrskem področju ob nesprejemanju ali zavestnem kršenju sprejete norme o jedrsko-širitvenem obnašanju; d) prisotnost (širjenje) tistih postopkov na nejedrskem področju, ki omogočajo hiter napredek za izdelavo jedrskega orožja, potem, ko se zagotovi (še) zadostna količina primerne (orožnega) cepljivega materiala.

V središče obravnave problemov jedrskega širjenja je postavljena dvojna narava tega pojava: jedrsko širjenje kot materialno-tehnični in kot politični pojav. Obravnava jedrskega širjenja z vidika njegove dvojne narave je osredotočena na dejstvo, da ko gre za jedrsko oboroževanje, zmogljivosti in namer niso isto. Materialno tehnična zmogljivost in politična volja (interes) skupaj zagotavljata tisti sinergijski učinek, ki v končni fazi lahko pripelje do dejanske osvojitve jedrskega orožja. Vrsta industrijsko razvitih držav namreč že dalj časa razpolaga z materialno-tehničnimi zmogljivostmi, ki bi omogočale izdelavo jedrskega orožja, vendar so se izdelavi tovrstnega orožja odrekle. Materialno-tehnični vidik je tako nujen, vendar ne zadosten pogoj za to, da neka država izdelava jedrsko orožje.

Na dejanska prizadevanja države, da izdelava jedrsko orožje, vpliva sklop spodbud, ki jih avtor v svoji teoretični obravnavi razdeli na notranjepolitične, zunanjepolitične in zunanjevarnostne.

- Notranjepolitične spodbude najbolj pogosto izhajajo iz nestabilnega političnega položaja določenega režima in pričakovanih politikov, da si bodo z demonstracijo znanstveno-tehnološke zmogljivosti na jedrskem oborožitvenem področju pridobili večjo naklonjenost domače javnosti ter da bo jedrski oborožitveni program prinesel pomembne gospodarsko-razvojne koristi (npr. pospešen razvoj sodobnih tehnologij, zaustavitelj "odliva možganov"). Med notranjepolitične spodbude se uvršča tudi tehnološki determinizem; zagovorniki teh stališč so prepričani, da tehnološko-tehnična zmogljivost izdelati jedrsko orožje nosilce političnega odločanja prisili v odločitve za izde-

lavo tega orožja. Tovrstna stališča avtor v veliki meri zavrača, saj se večje število razvitih držav ni odločilo za izdelavo jedrskega orožja, čeprav so bile izpolnjene tehnološko-tehnične zmogljivosti, vendar pa ne zanika v popolnosti pomena proučevanja vpliva tehnološko-tehničnih sistemov na odločanje o jedrskih vojaških zadevah. Državo pa lahko pelje v jedrsko širitveni smeri tudi birokratski determinizem, to je vpliv posameznikov iz vrst nacionalne znanstvenoraziskovalne, jedrskotehnološke in varnostno-obrambne birokracije. Gre za t.i. birokratski poriv (bureaucratic push), ko ugledni posamezniki zagovarjajo jedrsko širjenje zaradi politično-varnostnih koristi za državo, dejansko pa so motivirani s krepitvijo osebne moči in moči ter koristi organizacije, ki ji pripadajo. Kljub temu, da nekateri primeri delno potrjujejo tovrstna stališča (Indija, Francija) avtor opozarja na omejenost razlag birokratskega determinizma in na dejstvo, da je to lahko samo ena v sklopu spodbud za jedrsko širjenje.

- Zunanjepolitične spodbude za jedrsko širjenje so kot posledica želje države, da si okrepi mednarodni ugled in vpliv. Prepričanje, da je status velike sile pogojen s posedovanjem jedrskega orožja in usklajevanje vojaške moči z drugimi sestavinami moči, so lahko pomembna spodbuda, da si bo država prizadevala pridobiti jedrsko orožje. Tovrstne spodbude so v dosedanji praksi pripisovali predvsem Veliki Britaniji in Franciji, deloma tudi Kitajski. Posebej pa so zunanjepolitične spodbude lahko pomembne za državo, ki si prizadeva doseči status prvorazredne politične sile v regionalnem okviru. Z željo po vodilnem vplivu v regiji pogosto povezujejo predvsem indijska prizadevanja za pridobitev jedrskega orožja. Zunanjepolitično spodbudo pa lahko predstavlja tudi želja po vodilni vlogi v transnacionalnem gibanju ali povezavi držav. Tako naj bi npr. Pakistan svojo jedrskooborožitveno zmogljivost razvijal tudi z mislijo na t.i. "islamsko bombo". Pomembna zunanjepolitična spodbuda je tudi za večji vpliv v okviru zaveznitva, ki je lahko povezana tudi z nezaupanjem v jedrska zagotovila zaveznice. Primer takšnih spodbud je mogoče najti v vedenju in odnosih med jedr-

sko trojko v Natu: ZDA, Francijo in Veliko Britanijo. Med zunanjepolitične spodbude, ki pa se med hladno vojno niso izkazale kot poglavitne, je mogoče uvrstiti še: a) željo frustrirane države po pritegnitvi večje mednarodne pozornosti; b) možnost, da bi jedrsko orožje postalo sredstvo revnih in nerazvitih za doseganje bolj pravične mednarodne gospodarske ureditve in prerazdelitve moči v mednarodni skupnosti; c) država z globalnimi gospodarskimi interesi bi lahko ocenila, da ti interesi zahtevajo tudi globalno vojaško moč, podprto tudi z jedrskim orožjem.

- Zunanjevarnostne spodbude za jedrsko širjenje lahko določeno državo silijo, da bi na vojaške grožnje drugih držav odgovorila s pridobitvijo lastnega jedrskega orožja, vendar se to zgodi le redkokdaj. Na splošno vidi država v posedovanju jedrskega orožja primerno ali nujno sredstvo za zagotavljanje varnosti, kadar je izpostavljena tolikšni stopnji vojaške ogroženosti, da bodo koristi, izhajajoče iz opore na jedrsko orožje, presegle morebitna tveganja. Pojasnjevanje, kdaj bo jedrsko orožje postalo racionalna opcija zagotavljanja varnosti, avtor opira na poznavanje vsebine dosedanjega jedrskoširitvenega procesa in ugotavlja, da je za to potreben obstoj kombinacije določenih okoliščin. Takšen učinek je mogoče pripisati okoliščinam: a) ko je država soočena s sovražnikom - sosednjo državo ali oddaljeno veliko vojaško silo s sposobnostjo prenosa orožja in vojaštva na veliko razdaljo - s katerim je zapletena v globok spor iz teritorialnih, etničnih, religioznih, rasnih, ideoloških, političnih idr. vzrokov in kateri odkrito izraža do nje sovražne namene; b) ko lahko iz prej opisanih razlogov država upravičeno pričakuje močno poslabšanje svojega zunanjevarnostnega položaja; in c) ko je ob enem od prejšnjih pogojev izpolnjen vsaj še eden od naslednjih pogojev: 1) da glavni znani ali potencialni sovražnik že ima ali razvija jedrsko oborožitveno sposobnost; 2) da država, ki je soočena z znanim jedrskim sovražnikom, nima jedrske zaščite od svojega zaveznika ali da ocenjuje to zaščito kot nezanesljivo; 3) da je država na področju konvencionalne vojaške sile v primerjavi s svojim glavnim sovražnikom toliko šibkejša, da se v razmerju do njega nahaja v položaju

t.i. pigmejske države; 4) da ima država značilnosti parijske ali garnizijske države.

Teoretičnemu okviru, predstavljenem v prvem delu knjige, sledi obravnava jedrskega širjenja po hladni vojni, ki se je avtor loteva z materialno-tehničnega in političnega vidika. V prikazu materialno-tehničnega vidika jedrskega širjenja po hladni vojni so podrobno obravnavani pogoji in možnosti, ki so potrebni za razvoj jedrske zmogljivosti neke države. Avtor največ pozornosti posveča možnostim zagotoviti zadostno količino primernega cepljivega materiala, ki je za možnost jedrskega širjenja osrednjega pomena. Drugim materialno-tehničnim pogojem (zagotovitev konstrukcijskega načrta in nejedrskih sestavin za jedrsko orožje) je, izhajajoč iz dejstva, da ti pogoji za povprečno razvito državo danes ne predstavljajo večje ovire, namenjena manjša pozornost. Študija najprej podrobno analizira doslej znane teoretične možnosti za zagotovitev orožnega cepljivega materiala, nato pa današnje stanje v svetu z vidika razširjenosti reaktorske tehnologije ter obogatitvene in predelovalne (reprocesirne) industrije, zalog in razširjenosti civilnega in vojaškega cepljivega materiala v svetu ter razširjenosti jedrskega orožja in njegove fizične varnosti. Pri tem preseneča podrobno poznavanje (upoštevati moramo, da je avtor po profesiji družboslovec) tehnološko-tehničnih procesov na področju pridobivanja materialov, potrebnih za izdelavo jedrskega orožja. Pri obravnavi materialno-tehničnih vidikov jedrskega širjenja, avtor posebno pozornost posveti tudi varnosti obstoječega jedrskega materiala in orožja. Najbolj zaskrbljujoča je varnost tovrstnega materiala na tleh nekdanje Sovjetske zveze, kjer glavno slabost nadzora predstavlja človeški dejavnik, katerega zanesljivost je gospodarska, politična in moralna kriza močno omajala. Tako je varnost tega materiala na tem območju ogrožena predvsem s strani tistih, ki z njim razpolagajo. Obenem pa pomen te nevarnosti zmanjšuje dejstvo, da je bilo do leta 1995 potrjenih le nekaj primerov kraje cepljivega materiala, da po tem obdobju pogostost tovrstnih primerov upada in da ni šlo za material s takšnimi lastnostmi ali v takšnih količinah, ki bi zagotavljale resno

možnost uporabe za oborožitvene namene. Poleg tega pri poskusih tihotapjenja tudi ni šlo za delo dobro organiziranih kriminalnih skupin.

Glede jedrskega širjenja po hladni vojni kot materialno-tehničnega pojava avtor ugotavlja, da danes prostorska razširjenost jedrske tehnologije in znatna istovetnost te tehnologije v civilni in vojaški rabi omogoča izdelati preprosto jedrsko orožje prve generacije vsaki državi, ki je dosegla vsaj raven znanstveno-tehnološke razvitosti ZDA iz začetka 40-ih let. Vendar je ta navidezno lahka dostopnost do jedrskega orožja omejena z več dejavniki. Namenski obrati za proizvodnjo orožnega cepljivega materiala danes poleg v državah, ki so odkrile imetnice jedrskega orožja (ZDA, Rusija, Francija, Velika Britanija in Kitajska), obstajajo le še v treh državah - Izraelu, Indiji in Pakistanu - delovne takšnih objektov v Iraku in Severni Koreji pa je bilo onemogočeno. Cepljivi material za oborožitvene potrebe je sicer mogoče zagotoviti tudi s pomočjo civilnega energetskega in raziskovalnega jedrskega programa, vendar so energijski jedrski reaktorji relativno odporni proti zlorabi zaradi svojih tehnološko-tehničnih značilnosti, ekonomskega imperativa in izpostavljenosti mednarodnemu jedrskoneširitvenemu nadzoru. Podobno velja tudi za civilne raziskovalne reaktorje. Tako civilna uporaba jedrske energije danes ni neposreden in posebej močan vir jedrskoširitvene nevarnosti.

Drugo sestavino ocene o možnostih jedrskega širjenja v svetu po hladni vojni predstavlja politični (interesni) vidik. Razpravo o političnih vidikih jedrskega širjenja po hladni vojni avtor usmerja na dve območji - Bližnji vzhod in severovzhodno Azijo - kjer lahko z jedrskoširitvenega vidika danes zaznamo največ nevarnosti. Ugotavlja, da je vzroke za jedrsko širjenje, kljub njegovi globalni varnostno-politični naravi, treba iskati predvsem na regionalni ravni. Izhodišče obravnave predstavljajo politično-varnostne in strateške razmere po hladni vojni v določeni regiji, konkretna analiza možnosti jedrskega širjenja od posameznih držav pa je podana z oporo na teoretični okvir, s katerim avtor pristopa k pojavu jedrskega širjenja. Na Bližnjem vzhodu je analiza usmer-

jena na Irak in Iran, kot najbolj možne nosilke jedrskega širjenja, ter na Alžirijo, Sirijo in Libijo, katerim v večji ali manjši meri tudi pripisujejo jedrskoširitvene namene. V severovzhodni Aziji pa avtor kot poseben potencialni jedrskoširitveni problem obravnava Severno Korejo. Navedene potencialne nosilke jedrskega širjenja so obravnavane glede na njihove materialno-tehnične zmogljivosti in glede na politične dimenzije jedrskega širjenja. Pri slednjih je analiza usmerjena na součinkovanje notranjepolitičnih, zunanjepolitičnih in zunanjevarnostnih dejavnikov, ki lahko predstavljajo spodbude za jedrsko širjenje.

V sklepnih ugotovitvah avtor opozarja na kompleksnost dejavnikov, ki vplivajo na to, da je neka država lahko nosilka ene od pojavnih oblik jedrskega širjenja. Tudi danes je jedrsko širjenje posledica sinergije materialno-tehničnih in političnih dejavnikov, kar pomeni, da brez materialno-tehnične zmogljivosti, kljub še tako odločni nameri, ni mogoče izdelati jedrskega orožja, za izpolnitev materialno-tehničnih pogojev pa je potrebna zavestna (politična) odločitev. Ob upoštevanju navedenega kaže, da je danes pojav jedrskega širjenja v razviti obliki omejen na tri države: Indijo, Izrael in Pakistan, ki so si status nosilke jedrskega širjenja pridobile že v obdobju hladne vojne. Kot potencialne nosilke jedrskega širjenja pa je danes mogoče obravnavati Irak, Iran in Severno Korejo. Vendar nobene od slednjih treh držav ni mogoče nedvoumno uvrstiti med nosilke jedrskega širjenja. Poleg problemov glede materialno-tehničnih zmogljivosti (nobena od teh držav ni dokazano dosegla stopnje, potrebne za izdelavo jedrskega orožja) tudi splet političnih in varnostnih spodbud pri nobeni od teh držav v popolnosti ne upravičuje predvidevanja, da se bo država dejansko odločila za pridobitev jedrskega orožja kot opcijo, kjer bodo pozitivne posledice posedovanja jedrskega orožja prevladale nad negativnimi. Poleg tega pa je danes pomemben dejavnik, ki omejuje ambicije teh držav za pridobitev jedrskega orožja, prizadevanje mednarodne skupnosti in/ali posameznih držav, da bi to namero preprečile. V preteklosti so nekatere države (npr. Argentina, Brazilija in Južnoafriška re-

publika) jedrskoobrožitvene programe opustile iz lastnega prepričanja, nekatere države na območju nekdanje Sovjetske zveze (Kazahstan, Ukrajina in Belorusija), na ozemlju katerih se je po razpadu te države znašlo jedrsko orožje, pa so pristale na njegovo odstranitev z lastnega ozemlja.

Na osnovi navedenih spoznanj avtor postavlja sklepno ugotovitev, da je v primerjavi z obdobjem hladne vojne, danes ostrina jedrskoširitvenega problema v svetu bistveno manjša, vsekakor pa z vidika prostorske razsežnosti ni zelo zaskrbljujoča težava mednarodne skupnosti. Predvidevanja glede tega, da se bo problem jedrskega širjenja po hladni vojni zelo zaostрил, se torej niso izkazala za utemeljena. Vendar pa takšen razvoj dogodkov še ne bi smel biti vzrok za stoodstotni optimizem. Kot svojo študijo zaključuje Lubi, "smo lahko v zvezi s sedanjostjo in prihodnostjo pojava jedrskega širjenja optimistični pesimisti - pesimisti še zmeraj z vidika varnostnih posledic jedrskega širjenja, če do njega pride, in optimisti z vidika današnje teže tega pojava in obetov za prihodnost".

Pričujoča knjiga predstavlja pri nas doslej malodane edino, vsekakor pa najbolj obsežno delo s področja problematike jedrskega oboroževanja. Čeprav je analiza časovno usmerjena v obdobje po koncu hladne vojne, prinaša knjiga tudi vrsto teoretičnih razmišljanj o problemih, ki jedrsko oboroževanje spremljajo od njegovih začetkov. In nenazadnje, prinaša tudi zelo obsežno bibliografijo (predvsem) tujih del s področja jedrskega oboroževanja in njegovega uravnavanja kot tudi s področja varnosti in mednarodne politike na splošno.

In za konec še razmislek, komu to knjigo priporočiti v branje. Seveda najprej vsem tistim, ki se kakorkoli ukvarjajo s proučevanjem sedanosti in z obeti za prihodnost. Predvsem tistim, ki se ukvarjajo s svetovno politiko, bodisi kot diplomati ali znanstveniki. Posebej pa seveda tistim, ki se ukvarjajo s problemi varnosti. Čeprav je "teža", ki jo je imela problematika jedrskega oboroževanja v obdobju hladne vojne, danes vsaj na globalni ravni manjša in čeprav ta problem, kot dokazuje pričujoča študija, danes ni najbolj pereč, problem jedrskoobrožitvenih ambi-

cij ostaja pomemben dejavnik mednarodne varnosti. Če ne drugače, ostaja viden z vidika prizadevanj mednarodne skupnosti in/ali nekaterih držav, da bi te ambicije omejevale in preprečevale. Glede na to, da je knjiga zasnovana tako na dobrem poznavanju tehnične in tehnološke plati jedrskega oboroževanja, kot na poznavanju družbenih (političnih) in vojaških razsežnosti tega pojava, predstavlja uspešno združitev spoznanj naravoslovnih in družbenih ved. Zato bo zaradi svojih družboslovnih dimenzij koristno branje tudi za vse tiste, ki se z jedrsko problematiko ukvarjajo s tehnične plati, niso pa povsem nezainteresirani za družbene dimenzije tega pojava.

Nenad SENIČ

Tim Allen, Jean Seaton (ur.)

The Media of Conflict: War Reporting and Representations of Ethnic Violence
Zed Books, London 1999.

Zbornik štirinajstih besedil britanskih znanstvenikov z različnih področij prinaša nov pogled na vojno poročanje anglosaksonskih medijev. Nov predvsem zato, ker se kritično ukvarja s poročanjem zahodnih medijev v zadnjem desetletju o tako imenovanih etničnih vojnah. In prav ta izraz etnična vojna je izhodišče različnih analiz, zbranih v tej knjigi. Avtorji nam podajajo analize novinarskega dela z vojnih območij, ki so se in se še naprej dogajajo v tistih delih sveta, ki jih zahodni bralci, poslušalci in gledalci (skorajda) ne poznajo. Gre za dele sveta, ki so po njihovih merilih povsem drugačni od njihovega oziroma, kot razlagajo tudi novinarji, ki poročajo s teh območij, so primitivni, necivilizirani, ... Gre torej za vojne v Afriki, Aziji in na (nam zelo poznani) območju nekdanje Jugoslavije. Zbornik nas med drugim opozarja, kako mediji vse prevečkrat vzroke in razloge za vojne iščejo v vrnitvi prvotnih vdanosti in sovraštev po koncu hladne vojne, poleg tega prelivanje krvi velikokrat pripisujejo skoraj samoumevni zlobni naravi posameznikov ali posameznih skupin.

Urednika zbornika Tim Allen in Jean Seaton v uvodu ugotavljata, da je večina vojn v zadnjih dveh desetletjih potekala v tistih delih sveta, "ki v globalno ekonomskem pomenu ne pomenijo veliko". Po njunem mnenju, z zornega kota opazovalcev, iz bogatih in politično stabilnih držav ni nobene skrbi za to, kaj se na takšnih območjih dogaja, kaj šele da bi tamkajšnje dogodke skušali razumeti.

Knjiga je razdeljena na dva dela. Prvi del razlaga temeljne pojme in teme, drugi del pa nam na podlagi teoretiziranja prvega dela podaja devet posameznih študij. V prvem delu je poleg spodaj bolj podrobno predstavljenih besedil zanimivo besedilo nekdanjega snemalca dokumentarnih filmov, zdaj profesorja socialne antropologije, Petra Loizosa o vizualni predstavitvi dogajanj v daljnem, neznanem svetu, analizo pa začne pri ameriški državljanski vojni, ki naj bi med drugim predstavljala začetek širjenja fotografije.

V drugem delu zbornika nam najprej Fred Halliday v članku *Manipulation and Limits: Media Coverage of the Gulf War, 1990-1991* pove že velikokrat slišano "novico", da je bila zalivska vojna medijski dogodek sam po sebi. Pri tem nam poda podatke, da je bilo v Savdski Arabiji tedaj 1.600 novinarjev z vsega sveta. Ta članek sicer ne prinaša nič novega, je pa zanimiv predvsem zaradi kritike Baudrillardove knjige iz leta 1995 *The Gulf War did not Happen*, v kateri Baudrillard naslovno tezo argumentira s tem, ko pravi, da zahodni svet vojne ni doživel kot resnični konflikt, temveč v obliki virtualne realnosti. Halliday pravi, da so bili iraški mediji pri širjenju laži še hujski od zahodnih medijev. Pri tem se sklicuje na knjigo Al-Halila *Republic of Fear*, ki je izšla dve leti pred(!) zalivsko vojno. Poleg tega se Halliday sprašuje, ali so zahodni mediji res toliko sprevrčali "resnico", da so s tem, kot meni Baudrillard, ovrgli veljavnost vojne same.

Tim Allen v prvem poglavju z naslovom *Perceiving Contemporary Wars* takoj opozori, da je razumevanje sodobnih vojnih dogajanj vse prevečkrat zavajajoče in zmedeno, hkrati pa nas to ne sme preveč preseščati. Strokovnjaki sami niso enotni glede tega, kaj se dejansko dogaja, in si tako nas-

protujejo, ko razpravljajo, ali so vojne vse večji ali vse manjši problem in za kakšen problem pravzaprav gre. Prvi problem nastane pri definiciji same vojne. Allenu je najbolj pri srcu ugledni vojaški zgodovinar John Keegan, ki med drugim pravi, da je vojna kolektivno ubijanje za neki kolektivni namen oziroma cilj. Allen v razumevanju vojne vidi sodoben problem, predvsem zaradi poročanja medijev z območij "v sporu". Kot poudarja, se beseda vojna uporablja za spore, celo manjše, lokalne, ki bi jih drugače popolnoma ignorirali, še posebej zdaj, ko je vse več držav in vojaških sil vpletenih v resne vojaške boje znotraj ozemelj, ki naj bi jih varovale. Veliko vlad uporablja svoje vojaške sile v vojnah proti skupinam, sestavljenim iz njihovih državljanov. Kot kažejo zgodovinski podatki, za to ne moremo kriviti le obdobja po koncu hladne vojne, saj naj bi "takšne" vojne nastale že desetletje in pol po drugi svetovni vojni, gre le za povečano medijsko zanimanje zanje. Čeprav nekateri, med njimi tudi nekdanji profesor na harvardski univerzi Daniel P. Moynihan, trdijo, da smo "po relativni stabilnosti hladne vojne vstopili v obdobje etničnih sporov" (str. 27).

Prav etnična razsežnost teh sporov je osrednja točka, okoli katere se bolj ali manj vrtijo prispevki v zborniku. Allen pravi, da sta besedi *ethnic* in *ethnicity* pravzaprav nova pojma v angleškem jeziku. Besedo *ethnic* (pri nas besedo uporabljamo zlasti v izrazu etnično čiščenje, Slovar slovenskega knjižnega jezika pa besedo etničen razlaga kot nanašajoč se na plemo, ljudstvo, narod) so sicer uporabljali že v 18. stoletju, vendar zelo redko, pomenila pa naj bi pogansko praznoverje. Besedo so uporabljali tudi v 19. stoletju, vendar je imela že rasni in biološki prizvok. Besedo *ethnic* (v angleško-slovenskem slovarju prevedeno kot poganski, narodopisen) so v ZDA do štiridesetih let 20. stoletja uporabljali za Jude, Italijane, Irce in druge narode, ki so jih Američani pretežno britanskega izvora imeli za manj vredne. Šele konec šestdesetih let so začeli besedo *ethnic* uporabljati za različne vrste kolektivne identitete v industrializiranih državah, brez prizvoka, da gre za manjšine. Nekje na prehodu v sedemdeseta leta pa je

omenjena beseda dobila svoj samostalni *ethnicity*, v Oxfordovem slovarju pa se je prvič pojavila leta 1972.

Marcus Banks in Monica Wolfe Murray v članku *Ethnicity and Reports of the 1992-1995 Bosnian Conflict* dodajata zanimive ugotovitve glede uporabe besed *ethnic* in *ethnicity*. Izhajata iz članka, objavljenega v britanskem *Guardianu* leta 1994, v katerem je med drugim pisalo: "Če rečeš, da ima nekdo etnične težnje, se to razume, da je ta morilec." (str. 149) To avtorja povežeta s tedanjim dogajanjem v Bosni in Hercegovini. Poudarjata, da se je beseda *ethnic* (vsaj v novinarstvu) največ uporabljala prav v prvi polovici devetdesetih let, in to v povezavi z vojno v Bosni in Hercegovini. Pojavljala se je v izrazih, kot so *ethnic fights*, *ethnic segregation* in *ethnic hatred*. Daleč največkrat (tudi pri nas) se je uporabljala v povezavi z besedo čiščenje (*ethnic cleansing*). Kot poudarjata Banks in Murrayeva je ta izraz v devetdesetih letih opisoval nasilna dejanja srbskih sil z namenom ustvariti etnično čisto ozemlje v Bosni in Hercegovini. Pri tem pa, kar je še bolj zanimivo, ugotavljata, da izraza etnično čiščenje med poročanjem o spopadih na Hrvaškem novinarji niso uporabljali, pojavil se je poleti leta 1992 v povezavi z vojno v Bosni in Hercegovini. Tako se je ta izraz najprej "znova-pojavil" kot šokirajoč nov termin, ki je zahteval definicijo, zelo kmalu pa je postal nekaj vsakdanjega, vsem razumljivega.

Glede etničnosti zanimivo misel v članku *Deconstructing Media Mythologies of Ethnic War in Liberia* poda Philippe Atkinson, ki pravi, da je velika večina medijskega pokrivanja državljanske vojne v Liberiji od leta 1990 (ki pa je nam, blago rečeno, povsem neznana) prenašalo etnične interpretacije nasilja v tej afriški državi. To pomeni, da so časopisni članki v britanskih časnikih razlagali, da je tamkajšnje nasilje etnično motivirano, barbarsko, nespametno, sploh pa da ga je nemogoče razumeti. Nato Atkinson poudari, da so novinarji kmalu pozornost z etničnih dejavnikov preusmerili v nesmiselnost vojne, kar naj bi pomenilo, če izgine etnična dimenzija vojne, potem ni nobene druge možne razlage zanjo.

Že dolgo velja rek, če nečesa ni na televiziji, se ni zgodilo. Tako je tudi s sodobnimi vojnami. Spremembe v tehnologiji, ki so v zadnjem stoletju tudi vidno spreminjale novinarsko delo, so pripeljale do zdajšnjih razmer, ko tehnologija omogoča, da posneto lahko sočasno prenesemo na drug del sveta. To pa pomeni, da je dejanski obstoj vojne odvisen od tega, ali o njej obstajajo posneta pričevanja. Posledica tega, kot opozarja Allen, pa je kruto tekmovanje za čim bolj dramatične in krvave posnetke, zaradi časovne tekme pa niti najbolj pogumni in motivirani novinarji ne morejo razmisliti in temeljito analizirati dejanskega dogajanja, o katerem poročajo. Ali, kot je vloga sodobnih medijev pri poročanju o oboroženih spopadih posredno opisal nekdanji britanski zunanji minister Douglas Hurd: "Množična posilstva, streljanje civilistov, vojni zločini, etnično čiščenje, sežiganje mest in vasi niso nič novega. To se je vedno dogajalo. Novo je to, da so nekatere izmed teh tragedij že v nekaj urah zdaj vidne ljudem po vsem svetu." (str. 49)

Ne smemo pa spregledati zelo pomembnega dejstva, in sicer, da vojskujoče se strani vse bolj obvladajo medije in z njimi vse bolj manipulirajo. Pomanjkanje časa, kot opisano zgoraj, pomeni, da lahko posamezne strani v sporu preprečijo objavo določenih podatkov, hkrati pa lahko tudi vsilijo svojo interpretacijo dogajanja. Pri tem naj bi se zlasti izkazale sile Laurenta Kabile in ruandska vlada, in sicer pri odvrcaanju pozornosti s poboja več tisoč beguncev na vzhodu Demokratične republike Kongo, nekdanjega Zaira. Allen pri tem kritizira tudi zahodne medijske hiše, ki postajajo vse bolj vsčene njihovim vladam. Allen zaradi vsega naštetega napoveduje skorajšnji konec preiskovalnega novinarstva, predvsem kar zadeva razumevanje dogajanj na območjih, daleč daleč stran od (predvsem) ZDA in Velike Britanije. Pomemben naj bi bil le en namen, in sicer pridobiti naklonjenost do navidezno nedolžnih in nemočnih. Če se spet vrnemo h Keeganu, Allen citira njegovo mnenje, da je predvsem televizijsko poročanje o "etničnih vojnah" površinsko, površno in senzacionalistično ter zaradi tega nezanesljivo oziroma nevrudno zaupanja.

Jean Seaton med drugim poudarja, da "etnične" spopade novinarji prevečkrat opisujejo kot nekaj, čemur se ni bilo moč izogniti, ukrotiti se jih pa tudi ne da, ker se jih razume kot posledico značilnosti v spor vpletenih strani. In mediji igrajo pri tem po njenem mnenju eno izmed poglavitnih vlog. So namreč prvi, ki vplivno definirajo v spor vpletene družbene skupine. Poleg tega mediji delujejo kot tradicionalni glasniki, vendar z novo vlogo, imajo namreč vse večji vpliv, kar naj bi se kazalo v tem, da v Beli hiši sprejemajo odločitve tudi z enim očesom na CNN-u. Mediji s poročanjem o vojnah te tudi legitimizirajo in sodijo o njihovem izidu. Še več, kot poudarja Seaton, mediji so postali eden izmed poglavitnih sredstev za vrednotenje učinkovitosti posredovanja tujih sil, pa naj gre za humanitarno ali za vojaško posredovanje.

Toda tu lahko opažamo dvojno podobo oziroma značaj medijev. Mediji (beri novinarji) so pravzaprav psi čuvaji (watchdog), hkrati pa jih kritiziramo, češ da ignorirajo ali napačno prikazujejo resnost ali pomembnost posameznih dogodkov. Pri tem pa so tudi sami novinarji omejeni (ali svoboda tiska dejansko obstaja, je že druga zgodba). Sami lahko namreč poročajo le o tem, kar je njihova medijska hiša pripravljena objaviti. Ob tem se ni mogoče izogniti znameniti knjigi Phillipa Knightleyja Prva žrtev in njegovi tezi, da je prva žrtev vojne resnica. V zvezi s tem Jean Seaton poda primer poročanja o vojni v Bosni in Hercegovini v prvi polovici devetdesetih let. V poročilih so bili Srbi vedno agresorji, zgodbe o posameznih nemočnih bosansko-hercegovskih Srbih ali žrtvah med njimi pa bi bile za zahodno javnost čustveno preveč nejasne, javnost bi bila preveč zmedena.

Ta zbornik, vsekakor nepogrešljiv na knjižni polici vseh tistih, ki se ukvarjajo z mediji, vojnim poročanjem, vojnami in narodi v zadnjem obdobju, nam predvsem kaže, kako pomanjkanje informacij in težnja medijev po poročanju le o tistih dogodkih, ki jih lahko zahodna javnost dejansko razume brez globokega razmisleka, to pa podložijo s stereotipnimi koncepti, pravzaprav proizvedeta napačne predstave o dogajanju v za zahod neznanih krajih. Vendar tu ne

gre le za kritiko medijev, temveč avtorji besedil postavijo delo novinarjev v širši kontekst in iščejo vzroke za vplive na poročanje, kakršno je. Avtorji besedil izhajajo predvsem iz perspektive, da je etničnost (ethnicity) predvsem odnosi fenomen, ki svoj pomen spreminja glede na potrebo. Vsekakor bi bilo zanimivo vedeti, kako je s tem pri nas. So slovenski mediji unikatni ali le kopija poročanja zahodnih medijev?

Blaž LENARČIČ

Thomas L. Friedman

The Lexus and the Olive Tree

(newly updated and expanded edition)

First Anchor Books Edition, New York 2000, 490 str.

Odprite svoje meje krutemu napadu globalizacije, brez zaščitnih filtrov, pa greste lahko ponoči spat trdno prepričani da ste Indijec, Egipčan, Kitajec ali celo Izraelc. Ko se naslednje jutro zbudite pa ugotovite, da vaši otroci izgledajo kot Ginger Spice in se vaši sinovi oblačijo kot Hulk Hogan. Na tak način predstavi Thomas L. Friedman neusmiljeno delovanje današnje globalizacije v svoji knjigi *The Lexus and the Olive Tree*.

Zadeve, ki se dogajajo v svetu danes, nam Friedman razloži kot interakcijo med tem kaj je novo kot Lexus in kaj je staro kot grčavo oljčno drevo na bregu reke Jordan.

Lexus in oljka sta bila namreč zelo dobra simbola za post hladno vojno obdobje: zdi se, da pol sveta dela na tem, da zgradi boljši Lexus, polovica sveta pa je še vedno ujeta v boj za posest oljčnih dreves. Lexus proti oljki, zgodba zakaj je Kajin ubil Abela, zgodba o tehnologiji, ki jo predstavlja Lexus, in skrupnosti, ki jo predstavlja oljka. V sistemu hladne vojne je bila naši oljki najbolj verjetna grožnja, grožnja drugega oljčnega drevesa. Danes pa prihaja največja grožnja iz Lexusa in sicer od vseh anonimnih transnacionalnih tržnih sil in tehnologij, ki sestavljajo globalni ekonomski sistem.

Če želimo razumeti obdobje po hladni vojni, moramo razumeti globalizacijo, kajti tisto, kar je novo, je sistem. Globalizacija

je dominantni mednarodni sistem, ki je zamenjal sistem hladne vojne po padcu berlinskega zidu. Sistem hladne vojne je temeljil na ravnotežju med državami, medtem ko globalizacija temelji na ravnotežju med državami in drugimi državami, ter med državami in "elektronsko čredo" ter supermarketi.

Globalizacija kot mednarodni sistem svojo lastno strukturo moči, svoja lastna pravila, ideje, perspektivo planeta, tehnologije, ki jo definirajo, merila, svojo definicijo strahu...

Od kje prihaja globalizacija? Odgovor se začne tako: svet hladne vojne je bil kot široka planota, prekržana in razdeljena z ograjami, zidovi, jarki in slepimi ulicami. Nemo goče je bilo iti kam daleč ali hitro, ne da bi se zaletel v berlinski zid, železno zaveso, varšavski pakt ali kakšne kontrolne postaje. In za temi ograjami ter zidovi so dežele proizvajale svoje lastne univerzalne oblike življenja, politike, ekonomije in kulture. Lahko so bile v prvem, drugem ali tretjem svetu. Četudi so imele zelo različen ekonomski sistem (od centralnega planiranja do svobodnega trga), različen politični sistem (od demokracije do diktature) so razlike med njimi vedno ostajale ostre, ker so bili vmes zidovi s katerimi so se zaščitile. Ko so te ovire padle so se pojavile tri temeljne spremembe: v komuniciranju, v investicijah in v učenju o svetu. Te spremembe so bile rojene in potisnjene v inkubator v času hladne vojne ter dosegle kritično točko v poznih osemdesetih letih. Tako, da sedaj obstajata le hitri in počasni svet.

Sistem hladne vojne je bil simboliziran z eno besedo - zid. Tudi sistem globalizacije je simboliziran z eno besedo - mreža. V obdobju hladne vojne smo posegali po vroči liniji (rdeči telefon), v obdobju globalizacije pa posegamo po internetu. Sistem globalizacije ni zamrznjen, kot je bil sistem hladne vojne, ampak je dinamičen nadaljujoči se proces. Zato Friedman definira globalizacijo takole: je neuklonljiva integracija trgov, nacionalnih držav in tehnologij do stopnje, ki ji nismo bili priča še nikoli - na tak način, da omogoča posameznikom, korporacijam in nacionalnim državam dosegati stvari po svetu dlje, hitreje, globlje in ceneje kot kdajkoli prej, in to tako, da omogoča svetu, da

doseže posameznike, korporacije in nacionalne države hitreje, dlje, globlje in ceneje kot kdajkoli prej.

Globalizacija, kot jo danes pozna večina ljudi, je stara 10 let, Friedman pa loči še dve obdobji pred tem.

V prvem obdobju globalizacije (do leta 1914) so ljudje migrirali bolj kot si predstavljamo, in če migracijam dodamo še izum parnika, telegrafa, železnice in telefona, lahko mirno rečemo, da je to prvo obdobje globalizacije pred prvo svetovno vojno svet zmanjšalo iz velikosti velik (large) na velikost srednje (medium).

Drugo obdobje globalizacije obsega 75 let, in sicer od prve svetovne vojne pa do konca hladne vojne, kar lahko označimo le za dolgo obdobje premora med enim in drugim obdobjem globalizacije.

Današnje obdobje globalizacije se od ostalih obdobji ne razlikuje le v stopnji in načinu obsega, ampak tudi tehnološko (mikročipi, sateliti, optični kabli, internet...) in politično (zgodnje obdobje je bilo dominacija britanske oblasti, danes prevladuje ameriška oblast). Današnje obdobje je skrčilo svet iz velikosti srednje (medium) na velikost majhno (small).

Ideja v ozadju globalizacije je svobodni tržni kapitalizem. Globalizacija pomeni širitev svobodnega tržnega kapitalizma v vsako državo na svetu. Ima svojo dominantno kulturo, kar razlaga tendence k homogenizaciji do določene stopnje. Merilo, ki definira globalizacijo, je hitrost. Ima pa tudi svoj demografski vzorec - hitro premikanje ljudi iz ruralnih področij in kmečkega stila življenja v urbana področja z urbanim načinom življenja, bolj intimno povezanimi z globalno modo, hrano, trgi in razvedrilnimi trendi.

Sistem globalizacije je zgrajen iz treh ravnotežij, ki medsebojno vplivajo eno na drugo: prvo je tradicionalno ravnotežje med nacionalnimi državami, drugo je ravnotežje med nacionalnimi državami in globalnimi trgi ter zadnje, tretje, med posamezniki in nacionalnimi državami.

Izziv v današnji dobi globalizacije je najti zdravo ravnotežje med ohranjanjem čuta identitete, doma in skupnosti ter početi to, kar zahteva preživetje znotraj globalizacijskega sistema. Preživetje globalizacije kot si-

stema bo odvisno od tega, kako uspešno se vsak izmed nas bori s tem ravnotežjem.

Spremembo komuniciranja, ki se je zgodila v zadnjem času, Friedman imenuje "demokratizacija tehnologije". Gre za to, da se omogoči čim več ljudem, z vse več osebnimi računalniki, modemi, gsm telefoni, kabelskimi sistemi in povezavami z internetom, da bi lahko segli globlje in hitreje v vse več dežel ter ceneje kot kdajkoli prej v zgodovini. ?Demokratizacija tehnologije? je rezultat več inovacij, ki so se pojavile v osemdesetih letih. Te inovacije so zajele računalnike, telekomunikacije, miniaturizacijo, tehnologijo za kompresijo ter digitalizacijo. S pomočjo take komunikacije sta se povečali stopnja in intenzivnost povezanosti, s katero je svet povezan v en globaliziran tržni prostor in vas. Gre za število ljudi in dežel ki so se sposobne udeleževati današnje globalne ekonomije in informacijskega omrežja.

"Microchip Immune Deficiency Syndrome" je po Friedmanu politična bolezen, ki definira ero globalizacije. MIDS je ponavadi skoncentrirana v tistih deželah in podjetjih, katerim se ne uspe cepiti proti spremembam, ki jih prinašata mikročip in demokratizacija tehnologije financ in informacij. Simptomi te bolezni se pojavijo, kadar dežela ali podjetje pokaže dosledno nezmožnost porasta produktivnosti, plač, življenjskega standarda, znanja in konkurenčnosti, ter prepočasi odgovarja na izzive hitrega sveta. Najpogosteje zajame MIDS dežele, ki slonijo na korporativnih modelih hladne vojne. Edino poznano zdravilo proti tej bolezni je četrta demokratizacija, to je demokratizacija odločanja in toka informacij ter dekoncentracija moči v podjetjih ali deželah.

"Zlati prisilni jopič" (Golden Straitjacket) po Friedmanu predstavlja oblačilo, ki definira politiko in ekonomijo v eri globalizacije. Hladna vojna je nosila Maovo obleko, Nehrujev jopič in rusko kožo. Globalizacija ima samo "zlati prisilni jopič".

"Zlati prisilni jopič" se je začel šivati leta 1979 z britansko ministrico Margaret Thatcher. Ta plašč je kmalu zamenjal Reaganov jopič s svojimi pravili. Thatcherjeva in Reagan sta skombinirala dele ekonomije, ki imajo moč odločanja s tradicionalno keynesian-

sko ekonomijo ter ju obesila na svobodni trg. Da država lahko obleče ?zlati prisilni jopič?, mora organizirati privatni sektor kot primarni motor svoje ekonomske rasti. Tedaj pa se zgodita dve stvari; ekonomija poraste in politika se zoži.

Naslednji vir moči v današnjem svetu je po Friedmanu ?elektronska čreda? (Electronic Herd). "Elektronsko čredo" sestavljajo borzni posredniki ter finančniki brez obrazov, ki sedijo za računalniškimi zasloni po celem svetu ter obračajo denar.

Da bi bila današnja država uspešna, si mora ne samo nadeti ?zlati prisilni jopič?, ampak se mora pridružiti tudi ?elektronski čredi? in prav ta interakcija je center današnje globalizacije.

V osemdsetih letih je bil internet novost, v devetdesetih letih uporabna tehnologija, ob koncu tisočletja pa nepogrešljivo orodje za poslovanje. V prihodnosti pa bo, po Friedmanu, postal ogromen primež, ki bo sistem globalizacije (hitri svet, "elektronska čreda", supermarketi in "zlati prisilni jopič") stiskal in stiskal okrog na način, ki bo manjšal svet ter ga hkrati delal vsak dan hitrejšega.

Iz sveta, kjer veliki jedo majhne, smo se premaknili v svet, kjer hitri jedo počasne. V sistemu globalizacije ni več pomembno kje si. Nič več ni pomembno tudi kdo si bil, vse kar šteje sedaj je, kaj si. Tako v današnjem obdobju šteje le kakovost države. Potrebujemo manjše države, kajti potreben je svobodni trg, da dodeli kapital, potrebujemo pametnejše, boljše in hitreje države z birokrati, ki znajo regulirati svobodni trg, ne da bi jim ušel iz rok.

V svetu globalizacije ni več mogoče zapustiti doma, kajti globalizacija ustvarja enoten trg, saj homogenizira potrošnjo po vsem svetu. In prav zato, ker homogenizira kulturo in požira okolje, prihaja tako hitro. Obstaja resna nevarnost, da bo v samo nekaj desetletjih izbrisala okološke in kulturne razlike, ki so nastajale milione let človeškega in biološkega razvoja. Najpomembnejši filter, po mnenju Friedmana, je v tem primeru "globalizacija" (glocalization), kar definira kot sposobnost kulture, da takrat, ko sreča druge močne kulture, absorbira vplive, ki naravno sodijo vanjo in tako obogati kulturo,

hkrati pa se tudi izogne stvarim ki so ji resnično tuje. Edini namen glocalizacije je ta, da se globalizacijo vključi v posamezno kulturo, ne da bi napravila kakršnokoli škodo.

Amerikanizacija je globalizacija. Elite v različnih državah prepričujejo svoje ljudi naj ne podpirajo ameriških restavracij (Taco Bell, Mc Donald's...). Vendar brez uspeha, saj te ponujajo navadnim ljudem tisto, po čemur hrepenijo. Ponujajo jim njihove fantazije o svetu v katerem bi radi živeli, iz istih razlogov hodijo Američani v Universal Studios; da bi videli izvir njihovih fantazij. Torej je globalizacija sredstvo za širjenje fantazij o Ameriki po celem svetu.

Amerikanizacija-globalizacija: zapri vrata, prišla bo skozi okno, zapri okno, prišla bo po kablu, prereži kabel, prišla bo po telefonski liniji, prereži telefonsko linijo, prišla bo po satelitu. Ko vržeš proč mobilni telefon, je tam zunaj na plakatu, ko snameš plakat pride skozi prostor kjer delaš. Poješ jo, pride vate. Skratka ustvarja razmere, da otroci vidijo svet drugače kot so ga njihovi starši; in vse je krivda Amerike.

Knjiga Pulitzerjevega nagrajenca Thomasa Friedmana je verjetno za vsakega, ki hoče razumeti globalizacijo, nujno branje. Je tudi uvod v razumevanje kompleksnih problemov kibernetičnega prostora, svetovne virtualne ekonomije 21. stoletja ter globalne vasi. Posebej velja pohvaliti Friedmanov stil pisanja, ki je zmes anekdot, analiz in zanimivih analogij, tako da je branje vseskozi zabavno in kar je gotovo najpomembnejše - razumljivo.

Vsako noč gre lev v džungli spat vedoč, da bo moral zjutraj, ko sonce vzide, ujeti najbolj počasno gazelo, če ne bo hotel biti lačen. Vsako noč gre gazela spat vedoč, da bo morala zjutraj, ko vzide sonce, ubežati najhitrejšemu levu, če noče postati njegov zajtrk. Kar vesta pa oba, tako lev kot gazela, ko odhajata spat, pa je to, da bosta morala zjutraj oba zelo hitro teči. In tako je tudi z nami in globalizacijo.

UDC: 659.1:303.2

Luka KOGOVIŠEK: Measuring Internet Advertising

Teorija in praksa, Ljubljana 2000, Vol. XXXVII, No. 6, pg.

The paper deals with the most frequently used methods for measuring Web users' activities, with a special focus on Internet advertising related topics. Further, three methods for measuring Web site visits and counting number of interactions with advertising items (web-server centric, ad-server centric, user centric method), commonly used to provide information, are discussed and compared.

Key words: Internet, web-site visits, measurement, advertising, log analysis, surveys.

UDC: 342.721:361.42:659.2

Matej KOVAČIČ: Privacy in Information Society

Teorija in praksa, Ljubljana 2000, Vol. XXXVII, No. 6, pg.

The article addresses the problem of privacy in modern information society. The need for organisation and collecting of information is constantly increasing and consequently threatens the privacy. Threat to privacy is raising by modern information and communication technologies on one side, while on the other side one uses modern technology - cryptography - as a tool for prevention of privacy. However, because cryptography could be abused for hiding criminal activities, a group of opponents of cryptography's use, especially on the side of the state and its repressive organs, was formed. There are also activists for human rights and freedoms, who believe the cryptography to be one of the basic democratic tools of information society. But it seems that gains of unlimited cryptography use outweigh the possible negative effects. Or as pro-cryptography activists put it: if freedom of speech is one of the basic principles of democratic society, then the use of cryptography is its natural consequence.

Key words: privacy, cryptography, information society.

UDC: 004:303.62

Katja LOZAR MANFREDA, Vasja VEHOVAR, Zenel BATAGELJ: Validity of Internet as a Survey Tool

Teorija in praksa, Ljubljana 2000, Vol. XXXVII, No. 6, pg.

Despite the 'non-coverage' problem the Internet is becoming a complement and/or alternative survey method. However, its validity, especially the convergent validity, needs to be established. The Internet surveying will become equivalent to other survey methods when proved that the survey errors are not larger than survey errors occurring by other survey methods. The paper presents some comparisons of Internet surveys with other survey methods and discusses their survey errors. A particular emphasis is placed on a comparison of a Web and mail survey, conducted as a part of project RIS at the Faculty of Social Sciences.

Key words: WWW survey method, Internet survey method, survey methods, survey errors, error of 'non-coverage', error of non-response, sample error, error of measurement, validity.

1169

UDC: 316.77:004:316.37

Tanja OBLAK: Mythic Images About the 'Life on the Web'

Teorija in praksa, Ljubljana 2000, Vol. XXXVII, No. 6, pg.

The article offers a precise and at the same time an extensive insight into the problem field, exposed by the modern scientific discourse on communication technologies. These questions deal with the changing relations between various understandings of virtual reality, cyber space and computer mediated communication. These increasingly involve numerous viewpoints on social phenomena, such as virtual community and virtual identity. The authoress attempts to explain the mentioned relations as a reflection of the arising communication practices supported by computer technologies. She is interested in the relations between space and communication, body and identity, individual's action and community. From the critical position on exaggerated optimistic ideas about the influence of computer technologies on our everyday life, she attempts to verify some, for more than decade present, mythic images and at the same time call attention to the real social relations which play an important role in this context.

Key words: computer mediated communication, virtual reality, cyber space, virtual community, identity;

Franc TRČEK, Matej KOVAČIČ: Cyber-sex and pornography on the Internet
Teorija in praksa, Ljubljana 2000, Vol. XXXVII, No. 6, pg.

The authors analyse the attitudes of Slovene internet users to erotics and pornography in the cyberspace. The analysed data were collected by WWW research project 'The use of Internet in Slovenia 1998'. The analysis focuses on pornography as defined by internet users, their attitudes toward social-pathologic pornographic contents and toward censorship or regulation of such contents.

Key words: cybersex, pornography, definitions, regulation, censorship, internet, sociology

Franc TRČEK: Problems of Informatisation of Slovenia
Teorija in praksa, Ljubljana 2000, Vol. XXXVII, No. 6, pg.

Level of informatisation becomes main comparative indicator of development of postindustrial countries, depending upon informatisation policy at different territorial levels. The article discusses the state of informatisation in Slovenia. The estimation is based on analysis of public speeches given by political authority representatives, on analysis of advertising and analysis of empirical data and indicators on informatisation. The analysis shows that Slovenia lacks an policy of informatisation as a part of developmental policy. That is also the main reason for delayed introduction of tele-services and tele-working in Slovenia.

Key words: informatisation, policies, social development, Slovenia, internet, tele-services, tele-working

Milena BEVC: Internal and External Migrations in Slovenia in the 1990s by Regions
Teorija in praksa, Ljubljana 2000, Vol. XXXVII, No. 6, pg.

Based on the research project "Migration in Slovenia in the context of EU accession", the article includes the analysis of the extent, some characteristics and reasons of the internal and the part of external migration (migration of citizens) in Slovenia in the 1990s by statistical regions. Following the main methodological explanation, the analysis of internal migration is presented with an emphasis on interregional migration. The analysis of external migration includes presentation of the stock of emigrants abroad and immigrants in Slovenia and the migration flows in the 1990s. The more precise picture of both types of migration by particular regions is presented as well. The concluding part estimates some economic reasons for the extent of migration by regions.

Key words: internal migration, external migration, regions, Slovenia, the 1990s.

UDC: 314.7(497.4):341.171 EU

Barbara VERLIČ CHRISTENSEN: EU Migration Policy in Slovenia
Teorija in praksa, Ljubljana 2000, Vol. XXXVII, No. 6, pg.

Western Europe became the first target for ever increasing international migration flows over the last decade. Basic features of those flows are presented along with the changes within EU migration policy. EU executes numerous and severe restrictions for immigrants from the third countries, allowing national policies to follow selective needs of the labour markets. The notion of integration processes is therefore increasingly contrasted with the main-stream of Amsterdam contract. Demographic and economic prognoses for Slovenia and countries of EU nevertheless predict further and fostered need for younger and skilled people to come.

Key words: migrations, EU, Slovenia, migration policy

Rokopisi

Članki. Besedila pošiljajte na 3,5-palčni disketi v ASCII kodi ali v programu WW ter v treh iztiskanih izvodih. Zaradi anonimnega recenziranja naj bodo imena avtorjev le na posebni naslovni strani pod naslovom prispevka, skupaj s strokovnim nazivom in krajem zaposlitve, s polnimi naslovi avtorjev, s telefonsko številko ter z izjavo, da predloženo besedilo še ni bilo objavljeno oz. ni v pripravi za tisk.

Dolžina besedil. Znanstveni in strokovni prispevki naj bodo v obsegu 15-20 strani (1800 znakov na stran ali 30 vrst s 60 znaki); pogledi, glose, komentarji in publicistični zapisi naj obsegajo do 10 strani; recenzije do 5 strani.

Naslovi. Naslovi morajo biti jasni in povedni. Glavni naslovi naj nimajo več kot sto znakov. Besedila z več kot deset tisoč znaki morajo vključevati mednaslove. Mednaslovi prvega reda so pisani v posebno vrsto; od besedila pred mednaslovom in po njem jih loči prazna vrsta. Mednaslovi drugega reda so pisani kot prvi stavek v odstavku in pisani krepko; od besedila jih loči pika.

Povzetki. Izvirni članki morajo biti opremljeni s slovenskim in angleškim povzetkom v obsegu 500 znakov (10 vrstic) in ključnimi pojmi v slovenskem in angleškem jeziku.

Tabele in slike morajo biti izdelane kot priloge (ne vključene v besedilo) z izčrpnimi naslovi, v rokopisu pa naj bo okvirno označeno mesto, kamor sodijo.

Recenziranje

Uredništvo uporablja za vse članke obojestransko anonimni recenzentski postopek. Članke recenzirata dva recenzenta. Uredništvo lahko brez zunanje recenziranja zavrne objavo neustreznega članka.

Reference, opombe in citati

Reference v besedilu. Osnovna oblika reference v besedilu je (Novak 1994). Za navajanje strani uporabite (Novak 1994, 7-8). Če je več avtorjev citiranega besedila, navedite vse (Novak, Kolenc in Anderson 1993, 67). Za citiranje več referenc hkrati uporabite podpičje (Novak 1994; Kosec 1932; Kosec 1934a; Kosec 1934b).

Opombe. Opombe so v besedilu označene z zaporednimi številkami od začetka do konca besedila, nadpisanimi na ustreznem mestu v rokopisu, in po enakem vrstnem redu razvrščene pod besedilom. Opombe uporabljajte tudi za neobičajne vire.

Opomba o avtorju in zahvale vključujejo informacije o organizacijski povezanosti avtorja (avtorjev), ki so relevantne za obravnavano problematiko, o finančnih in drugih pomočeh pri pripravi članka.

Seznam referenc iz besedila sledi opombam in je urejen po abecednem redu priimkov avtorjev.

Reference knjig in prispevkov v zbornikih:

Novak, Janez. 1982. Naslov knjige: Morebitni podnaslov. Kraj: Založba.

Novak, Janez in Peter Kodre. 1967. Naslov knjige. Kraj: Založba

Novak, Janez. 1993. Naslov prispevka. V P. Koder (ur.), Naslov zbornika, 123-145. Kraj: Založba.

Reference člankov:

Novak, Janez. 1991. Naslov članka. Ime revije, 2, 265-287.

Naš ključni sodelavec. Narava.

V Fructalu smo zavezani visoki kakovosti in naravnosti vseh naših izdelkov. Z dovršenim načinom predelave, znanjem in strokovnostjo zaposlenih ter predanostjo viziji in poslanstvu podjetja izdelujemo zdrave in naravne izdelke iz sadja in drugih plodov narave. V naših sadnih sokovih in nektarjih, v otroški hrani, sadnih pijačah in sadnih rezinah se zrcali bogastvo našega ključnega sodelavca: narave

FRUCTAL
v sodelovanju z naravo

KIBER-TEORIJE, METODOLOGIJE, PRAKSE

LUKA KOGOVŠEK

MERJENJE SPLETNEGA OGLAŠEVANJA

MATEJ KOVAČIČ

ZASEBNOST V INFORMACIJSKI DRUŽBI

KATJA LOZAR MANFREDA, VASJA VEHOVAR, ZENEL BATAGELJ

VELJAVNOST INTERNETA KOT ANKETNEGA ORODJA

TANJA OBLAK

MITSKE PODOBE O 'ŽIVLJENJU NA MREŽI'

FRANC TRČEK, MATEJ KOVAČIČ

KIBERSEKS IN PORNOGRAFIJA NA INTERNETU

FRANC TRČEK

PROBLEMI INFORMATIZACIJE SLOVENIJE

MIGRACIJE V SLOVENIJI IN EU

MILENA BEVC, BARBARA VERLIČ CHRISTENSEN

